

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

VEJLE AMTS ÅRBOG 1984

VEJLE AMTS ÅRBOG

UDGIVET AF

VEJLE AMTS HISTORISKE SAMFUND

1984

KONRAD JØRGENSENS BOGTRYKKERI A/S . KOLDING

Til Vejle amts historiske samfunds virksomhed og til udgivelse af årbogen er modtaget støtte fra

Sparekassen Bikuben, Kolding

Den Østjydske Egnssparekasse, Horsens

Horsens Landbobank A/S, Horsens

Sparekassen SDS, Vejle

Gasbetonfabrikken H + H-Industri A/S, Gadbjerg

Jydsk Betonelementfabrik A/S, Kolding

Sparekassen Sydjyllands Gavefond, Vejle

Elektro-Isola A/S, Vejle

Redaktionsudvalg:

Poul Dedenroth-Schou, Kolding

Søren K. Jakobsen, Fredericia

Erik With-Pedersen, Vejle

Indhold.

Papirfabrikkerne i Vejledalen. <i>Af Jacob B. Jensen</i>	7
Ejendomsforholdene i Voer herred i det 16.-17. århundrede. <i>Af Niels Jørgen Andreasen</i>	33
Fredericias første præstegård. <i>Af A. Hemmingsen</i>	63
Vejle ved århundredeskiftet. Breve fra konsul A. Schjødt til fabrikant C. M. Hess. <i>Af Leif Arffmann</i>	78
Trældiget. <i>Af Steen Hvass</i>	89
Frøken Agnes Benteline Hviid 1839-1916. <i>Af Gert Hviid</i>	108
Anmeldelse. Koldinghus lens regnskab 1610-1611. Udg. af Birgitte Dedenroth-Schou <i>Af Vivi Jensen</i>	111
Nyt fra historien i Vejle amt 1983	116
Vejle amts historiske Samfund 1983-1984	138

Papirfabrikkerne i Vejledalen

Af Jacob B. Jensen

I vinteren 1863 købte grosserer William Rentzmann Vingsted mølle for 37.600 rdl. af den umyndiggjorte møller Hans Udesens bo. Den københavnske grosserer kom i besiddelse af et stort, nyanlagt industrikompleks bestående af en kornmølle med syv kværne og stampeværk med syv køller. Mølleriet blev trukket af tre underfaldshjul, mens stampeværket på den anden (sydlige) åbred havde sit eget vandhjul.

På et plateau på ådalens sydskrænt ved vejen til Ødsted lå et teglværk anlagt få år tidligere. Det havde en periodisk ovn (højovn), der kunne præstere ca. 80.000 sten om året. Det bemærkes, at »materialet af ler og tørv til dette værks drift er meget godt og værket selv i god drift«¹⁾. Taksatorerne, der gjorde boet op, mente øjensynlig, at dette var det aktiv, der kunne lokke en køber til at overtage hele komplekset.

Der hørte også landbrug til møllen, og i dag oplever gæster vel mest møllen som en traditionel firlænget gård med et alt for stort stuehus og en pudsig festsal. Der er kun svage spor tilbage af mølleriet og den industrielle virksomhed, der blev drevet på stedet i mere end 50 år.

Langt mere end det veldrevne teglværk og den nyindrettede mølle har Rentzmann dog følt sig tiltrukket af den rigelige vandkraft, som allerede trak fire vandhjul og efter synsforretningens skøn kunne klare endnu mere. Et andet vigtigt forhold var, at der i disse år skete en betydelig skovplantning omkring Vejle å. Vingsted mølle havde allerede 1860 påtaget sig at tilkultivere alle sine ubevoksede skovskifter og to agerskifter med gran inden 20 år. Dette er uden tvivl blevet fremskyndet. Det var nemlig grosserer Rentzmanns plan at anlægge en moderne fabrik for træmasse til

Vingsted mølle 1890 malet af Anton Thorenfeldt. Mens hovedbygningen var pudset og kalket, stod fabriikken med blank, gul mur. Den mindre bygning rummede to af slibestolene. I mellembygningen var turbinen. Tilhører De forenede Papirfabrikker.

papirfremstilling. Arbejdet gik straks igang, og kun et halvt år efter købet var den stråttækte mølle i bindingsværk afløst af en grundmuret, teglhængt fabrik. Fabriksbygningen lå ved stuehusets sydende, kun adskilt fra dette ved en smal passage. Gavlen vendte ud mod vejen og sydvæggen gik helt ud til åen.

Industrien var kommet til Vejle ådal repræsenteret af en højt specialiseret produktion indenfor en branche, hvor

Danmark på den tid var førende i Europa.

Træsliberiet på Vingsted mølle

Den stigende efterspørgsel efter papir gennem 1800-tallet skabte en lang række papirfabrikker og affødte mange eksperimenter i forsøg på at finde nye råvarer til erstatning eller i det mindste supplement af de traditionelle materialer, klude og tovværk. Halm blev tidligt i århundredet anvendt til grove sorter, f. eks. blev det karakteristiske blå papir til sukkertoppe fra 1818 lavet af halm²⁾.

Gennembruddet for den moderne papirindustri kom omkring 1860, da man

for alvor begyndte at benytte træmasse. En pionerindsats blev ydet af firmaet Th. Weber & Co., som 1862 anlagde et træsliberi ved Christiansdal ved Haderslev. Produktionen fortsatte her til 1907, men oplevede undervejs adskillige kriser og omstillinger³).

Vingsted mølle og det samtidige Vilholt ved Gudenåen syd for Mossø blev de første træmassefabrikker nord for Kongeåen. De var begge anlagt til at levere råmateriale (halvfabrikata) til de egentlige papirfabrikker.

Der er ingen beskrivelse af Vingsted mølle omkring starten af den ny produktion, men anlægget havde vistnok

Vingsted mølle set fra nord ca. 1895. Foran fabrikken ligger stabler af sammenpresset papirmasse. I baggrunden ses gavlens af smedje og snedkerværksted. Tilhører De forenede Papirfabrikker.

ikke ændret sig meget før 1872, da der blev udarbejdet en minutiøs inventarfortegnelse⁴).

Drivkraften var en vandturbine på 50–60 hk. Faldhøjden var 7 fod (2,2 m). Turbinen var leveret 1864 af firmaet Schmilinsky & Söhne, Hamborg, efter tegning af møllebygger Nagel. Der er ingen nærmere beskrivelse af konstruktionen, men det var sandsynligvis en Fourneyron-turbine af lignende type som

den, der senere blev leveret af samme konstruktør til Haraldskær fabrik. 1887 blev turbinen skiftet ud med en effektive leveret af S. Frichs maskinfabrik, Århus⁵⁾. Ved direkte træk gennem aksler og remme drev turbinen hele fabrikken.

Den første maskine, træet kom i berøring med, var rundsaven, som skar stammerne op i passende stykker til slibningen. Den næste proces var afbarkningen, som skete manuelt i fire skærebænke. De så ud omtrent som træskomagernes tælgeheste. Arbejderen sad over skrævs på bænken og havde træstykket kilet fast foran sig, så han kunne bearbejde det med en båndkniv. Derpå gik træet til slibning i en såkaldt defibrør, hvor træstykket blev presset ned mod en stor, roterende slibesten, som rev fibrene fra hinanden. Der var fire defibrører, nemlig tre til bøgetræ og en til gran. Slibningen skete under tilførsel af rigelige mængder vand, så massen kom fra maskinen som en vælling. Derefter passerede massen et sorterapparat, som opfangede splinter og andre urenheder, før den gik til papmaskinen, der skilte vandet fra massen. En hydraulisk presse trykkede massen sammen til kager på godt 30 cm i kvadrat og ca. 10 cm i tykkelsen. På dette stadium var der ca. 50 % vandindhold, og i den tilstand blev massen transporteret til papirfabrikken.

Anlæggets kapacitet opgives i

1880erne til 360.000 pd. lufttør træmasse om året. Hertil skulle bruges ca. 900 m² træ⁶⁾. Det ser dog ud til, at kun to af slibestolene var i brug på den tid, således at fabrikken kunne lave det dobbelte og i begyndelsen af 70erne virkelig gjorde det. Både arbejdertallet, som var 20 i 1872, og den udskibede mængde tilsiger en produktion på 700–800.000 pd.

Hvis man kan slutte fra maskinparkens sammensætning til produktionen, var $\frac{1}{4}$ af massen fra Vingsted gran og $\frac{3}{4}$ var den mindre gode bøgemasse. Det ser dog ud til, at gran har haft en dominerende stilling i hvert fald fra begyndelsen af 1870erne.

Den 9. maj 1865 afsejlede jagten »Johanne« af Vejle på 14 $\frac{1}{2}$ læsters drægtighed med slebet bøgetræ til Helsingør⁷⁾. Det oplyses ikke, hvor træet er slebet, men vi tør alligevel tage denne notits som det første vidnesbyrd om, at træ-

Plan over Vingsted mølle 1902.

- a - snedkerværksted, smedie, beboelse*
- b - rejsstald*
- c - træsliberi*
- d - turbine*
- e - træsliberi*
- f - gang*
- g - gæstgiveri*
- h - gang*
- i - festsal*
- k - lade, retirade m. m.*
- l - gåsesti*
- m - svinesti, vognport*
- n - svinesti*

massefabrikationen på Vingsted mølle er kommet igang. Modtageren var uden tvivl Havreholm papirfabrik 13 km vest for Helsingør. Her havde ligget en papirfabrik siden 1837. Den behandlede selv kun de traditionelle råmaterialer, klude, tovværk, halm og gammelt papir⁸⁾. Denne første transport fra Vingsted synes at vise, at man har tilsat træmasse i Havreholm.

Næste udskibning fandt sted 28. oktober samme år, hvor en last træmel gik til Køge. Her lå fabrikken Valdemarsåb, hvis ejer F. L. Culmsee også ejede Havreholm. I de følgende år gik flere laster til Køge, men fra 1866 var København hovedmålet for lasterne fra Vingsted.

Vejle havneprotokol giver en fortegnelse over, hvilke laster, der er udgået

Tabel over træmasse udskibet fra Vejle havn 1865–78.

Registertons

	København	Køge	Helsingør	Udlandet	I alt
1865	7,00	38,79	22,00		67,79
1866	83,30	19,97			103,27
1867	94,10	41,57			135,68
1868	131,74	21,61		71,03	224,38
1869	112,92			284,79	397,71
1870	43,11			91,10	134,21
1871	215,00			372,93	587,93
1872	276,82	25,87		162,16	466,85
1873	423,47			176,25	599,72
1874	757,98	18,90		57,76	834,64
1875	644,21				644,21
1876	397,43			104,87	502,30
1877	203,20				203,20
1878	25,50				25,50

Kilde: Journal over ind- og udgåede skibe. Vejle rådstuearkiv, Landsarkivet, Viborg.

Anm.: Journalen opgiver skibenes totale drægtighed – ikke lastens størrelse. Næppe alle skibe er afsejlet fuldtlastede, men der er ingen mulighed for at korrigere denne unøjagtighed. 1 læst er sat lig 2 rgt., 1 rgt. er ca. 3 m³, hvilket for træmasse, som rummer 50% vand, svarer til ca. 3 vægttons.

med træmasse og oplyser også destinationerne, men det er ikke muligt at beregne udskibningens omfang præcist ud fra oplysningerne om skibenes brutto-drægtighed, som opgives i læster, da vi ikke kan gå ud fra, at skibene hver gang har været fuldt lastet. Vi tør dog læse af protokollerne, at produktionen har været støt stigende til og med 1869. 1870 faldt udskibningen til $\frac{1}{3}$, men en del af produktionen har måske ligget over til det følgende år, som var højt. Derefter blev udskibningen stabiliseret på et højt niveau. 1874 udviser meget stor udskibning, men heri indgår også masse slebet på Haraldskær. Sidste udskibning fandt sted 18. november 1876. Herefter blev massen oparbejdet til færdigvarer på Haraldskær.

En betydelig del af produktionen gik fra 1868 til eksport, for enkelte år langt over halvdelen. Frankrig var hovedkunden, mens en last 1871 gik til St. Petersburg i Rusland. En uigennemskuelig destination i 1872 dækker utvivlsomt også en udenlandsk havn. En enkelt gang nævnes byen Nantes i Frankrig. Med forbehold for den træmasse, der er ført bort ad landevejene, kan vi se, at i alt $\frac{1}{3}$ af produktionen fra Vingsted blev eksporteret direkte.

Noget af den masse, der gik til København, kan være reeksporteret til havne i Østersøen. Som det skal uddybes senere havde grosserer Rentzmann forbindelse til det store firma A. N. Hansen & Co.,

der drev stor handel på Østersøen på egne skibe. Meget træmasse kan være gået ud som tillægslast til produkterne fra A. N. Hansens rismølle, som var anlagt for at betjene Østersølandene⁹⁾.

1868 var Danmarks samlede eksport af træmasse på 507.013 pd.¹⁰⁾. Hvis det skib på 71 registertons, der sejlede fra Vejle til Frankrig med masse var fuldt lastet, tegnede Vingsted sig for 80% af eksporten.

Vejle Træmassefabrikker A/S

Ved indgangen til 1870erne var Vingsted mølle en virksomhed i god drift, og med de udsigter, der rådede for papirindustrien, var det nærliggende at søge produktionen udvidet. William Rentzmann har imidlertid ikke magtet eller ønsket at finansiere en udvidelse på egen hånd og dannede derfor aktieselskabet Vejle Træmassefabrikker. Rentzmann fortsatte som forretningsfører og indtrådte selv i bestyrelsen, som desuden kom til at bestå af Alfred Peter Hansen og Julius Chr. Scheel.

Alf. P. Hansen var søn af den fremtrædende københavnske grosserer A. N. Hansen og var 1859 indtrådt i faderens firma. Dette havde flere skibe i søen og drev desuden møllerivirksomhed samt slagteri på Christianshavn¹¹⁾. A. N. Hansen havde 1861 købt Tirsbæk¹²⁾.

Det tredje medlem af bestyrelsen var den nybagte 28-årige juridiske kandidat Julius Scheel, som blev ansat som besty-

rer på fabrikkerne, en stilling han beholdt til 1881¹³⁾.

Som sagfører benyttede selskabet Octavius Hansen, broder til Alf. P. Hansen.

Det nydannede selskab overtog Vingsted mølle 17. juni 1872 for 200.000 kr. Halvdelen blev betalt med aktier i det ny selskab, mens den anden halvdel blev berigtiget ved overtagelse af en obligation på 36.000 kr. og udstedelse af en panteobligation til Rentzmann på 64.000 kr.

Bygningerne var forsikret for 50.532 kr. Dertil skal lægges værdien af maskiner og varelager, men alligevel var det en meget høj købesum, som må tages som udtryk for de forventninger, man nærrede til papirindustrien og især til træmassens muligheder.

Aktiekapitalen i Vejle Træmassefabrikker var 320.000 kr. fordelt på 160 andele. Heraf var de 50 forlods givet til Rentzmann som en slags friaktier. Det er uvist, hvem der overtog de øvrige andele og indskød kapital i selskabet, men A. N. Hansen & Co. har uden tvivl tegnet sig for en stor post.

Haraldskær fabrik

Allerede inden forhandlingerne med Rentzmann var bragt til ende, havde selskabet 8. juni 1872 købt Haraldskær fabrik af Peter Cornelius Petersen & Co., Horsens, for 200.000 kr. Petersen repræsenterede det hollandske kedelfø-

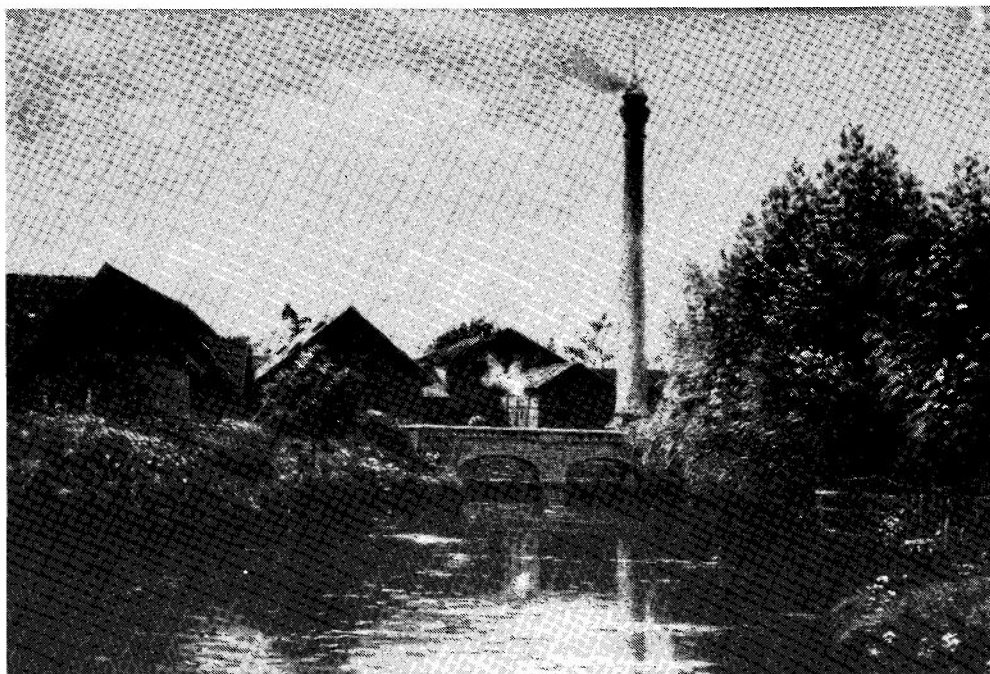
rerkompagni, som havde haft eneret til at rejse rundt med kobbertøj i Jylland. Privilegiet bortfaldt 1. januar 1866, og kompagniet opgav at konkurrere med de fabrikker, man ventede ville springe frem. De forbeholdt sig ved salget, at fabrikken uhindret kunne bruge af vandet indtil 1. maj 1873.

Da Vejle Træmassefabrikker blev dannet, fandtes i alt 12 masse- og papirfabrikker i Danmark med i alt 666 arbejdere¹⁴⁾. De tre største tilhørte medlemmer af familien Drewsen, nemlig Silkeborg, Strandmøllen og Ørholm. De beskæftigede $\frac{2}{3}$ af arbejdsstyrken i branchen, men de var alle baseret på de kendte materialer.

Halvdelen af fabrikkerne lå omkring København, hvor det største marked var. I Jylland lå foruden Silkeborg fire små fabrikker i landdistrikterne. Vingsted mølle var den største blandt disse.

Det er blandt de små virksomheder, man skal søge de eksperimenterende fabrikker, der lavede træmasse, nemlig foruden Vingsted Vilholt-Klostermølle og cellulosefabrikken i Hinnerup nord for Århus. Den sidste var grundlagt af grev Frijs til Frijsenborg, som havde store skove på sine godser. Denne fabrik opløste træet ad kemisk vej i modsætning til de andre fabrikkers mekaniske slibemetode.

Første halvdel af 1870'erne blev en grødetid uden sidestykke for den danske papirindustri¹⁵⁾. Der blev grundlagt

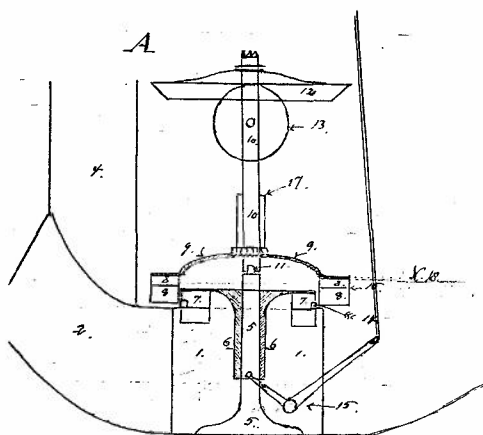
store fabrikker i Dalum ved Odense og Maglemølle ved Næstved. I København åbnede Nørrebro Papirfabrik. De var alle langt større end Vejle Træmassefabrikker, men grundlæggerne havde tilsyneladende ringe forståelse for de nye råstoffer. Dalum og Maglemølle var helt baseret på de gængse materialer, hvilket særlig undrer for Dalums vedkommende, da Octavius Hansen var blandt initiativtagerne.

Straks efter købet af Haraldskær gik man i gang med at uddybe og regulere åen. Reguleringen angik tilløbet til fabrikken, som skulle moderniseres, mens uddybningen skulle muliggøre pramfart

Haraldskær fabrik 1890 malet af Anton Thorensfeldt. Tv. ses en længe af avlsgården, som bl. a. rummede administrationskontor og bogholderbolig. Papirfabrikken vender gavlen ud, og på den anden side af åen ses kogehuset og det lidt lavere kedelhus. Tilhører De forenede Papirfabrikker. Fotografi.

på åen til Vingsted. Arbejdet blev overdraget godsejer de Bang, Haraldskær, hvis arvinger fik udbetalt 10.000 kr. for arbejdet 1. september 1872.

De første fabriksbygninger stod færdige inden udgangen af 1873, hvilket årstal stadig læses i jernbogstaver over udløbet fra turbinekammeret. Der blev indlagt to turbiner, en enkelt- og en dobbeltvirkende, fra Nagel & Kämp,

Skematisk tegning af turbinen på Haraldskær. Vandet ledes ind gennem den store kanal 2. Det passerer ledeskovlene 7 og kommer ind i løbehjulets skovle 8. Løbehjulets aksel bærer det store koniske hjul 12, som griber ind i 13, der sidder på den vandretliggende hovedaksel. Løbehjulet og ledeskovlene kan hæves med vandstanden så højt som pilen ved 17.

Hamborg. Kapaciteten var 100 hk. og faldhøjden 12 fod.

Haraldskær Papirfabrik blev startet som træsliberi, men af mere moderne tilsnit end Vingsted. Træet blev kogt under tryk før slibningen i tre kugleformede kedler. Efter slibningen i de tre defibrører blev massen yderligere findelt i to stengange (kollergange) og fire hollændere. Fabrikken kogte også træ til slibning på Vingsted, der ikke selv havde kedelanlæg. Op gennem 1880-erne svingede produktionen af træmasse mellem 863.000 pd. (1882) og 568.000 pd. (1886) afhængig af åens vandføring.

Allerede kort efter starten gik man i gang med at planlægge fabrikkens udvidelse til egentlig papirfabrik, og 22. december 1876 startede produktionen. Den to-etages hovedfabrik, hvor færdigvarerne blev lavet, lå øst for mølleløbet med gavlv ud til landevejen (bygn. c og s). Den blev trukket af en dampmaskine, som stod i en tilbygning ved den østlige mur. Turbinen trak træsliberiet, men der kunne skiftes efter behov. Kedelhuset med skorsten lå vest for mølleløbet sammenbygget med kogehuset (bygn. 1 og m). Fabrikken dækkede i alt ca. 1400 m².

De forenede Papirfabrikker A/S

Den optimisme, der i begyndelsen af 1870erne havde præget papirindustrien, blev slidt op under de følgende års vanskeligheder. Flere fabrikker var dårligt forberedt og måtte have tilført ekstra kapital, og priserne på papir faldt stærkt. For at imødegå krisens virkninger indgik fire af de største fabrikker, Maglemølle, Silkeborg, Dalum og Strandmøllen 1881 en aftale om faste priser og begrænsning af produktionen af skrive- og trykpapir. Det gjorde ikke så meget, at Vejle Træmassefabrikker stod udenfor ordningen, da denne virksomhed jo kun lavede grovere sorter pakpapir, men det undergravede aftalen, at Frederiksberg Papirfabrik, anlagt af bladkongen Ferslew, begyndte at producere i 1881. Den ene utilfredsstil-

*Tabel over produktion af træmasse og
papir på Haraldskær og Vingsted 1881-
89, 1896-99.*

Pund

	Haraldskær	Vingsted	Samlet prod. af masse	Papir
1881	775.099	378.874	1.153.973	
1882	862.856	375.656	1.238.512	
1883	796.528	407.356	1.203.884	
1884	735.315	400.620	1.113.935	
1885	697.895	380.068	1.077.963	
1886	568.457	354.898	923.355	
1887	598.157	316.168	914.325	
1888	643.162	492.368	1.135.530	
1889	574.446	469.336	1.043.782	
1896	348.411	432.917	781.328	2.276.116
1897	306.533	453.664	760.197	2.298.837
1898	282.352	504.802	787.154	2.356.817
1899	264.184	463.267	727.451	2.269.147

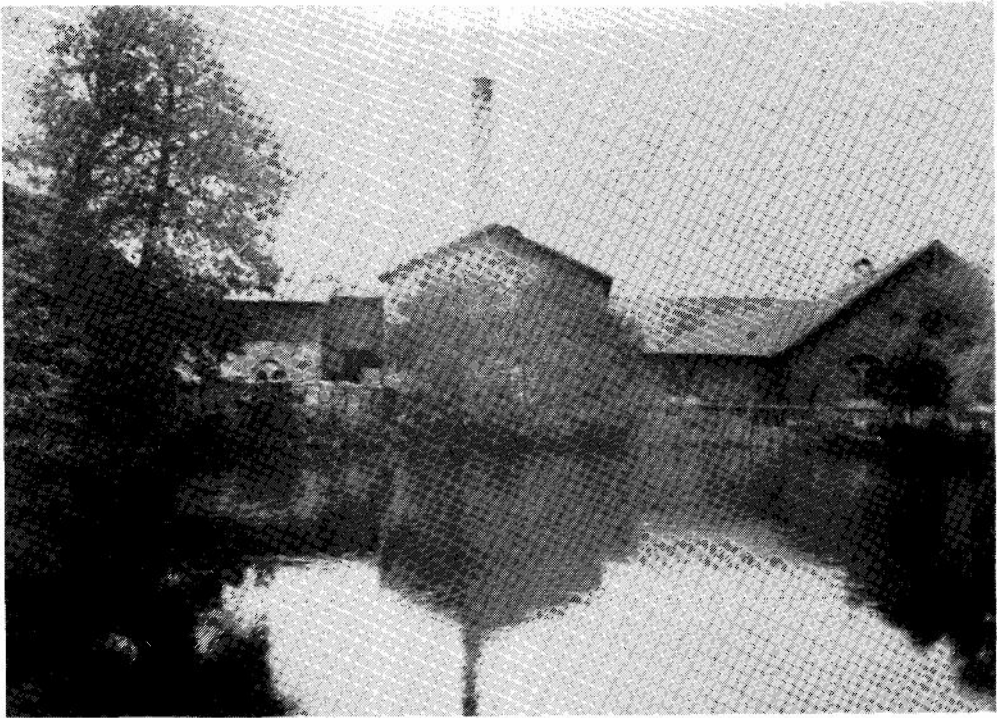
Kilde: De forenede Papirfabrikker, pakke mærket Haraldskær.

lende aftale afløste den anden op gennem 1880erne. En varig løsning på branchens problemer kom først gennem dannelsen af De forenede Papirfabrikker A/S 22. februar 1889. Fusionen omfattede ni danske fabrikker, heriblandt Vejle Træmassefabrikker. Udenfor stod Ferslews fabrik, som man dog fik en handelsaftale med¹⁶⁾. Klostermølle forblev også selvstændig, men måtte gå ind på kun at producere træmasse og fraskrev sig retten til at lave færdigpap¹⁷⁾.

Enkelte andre specialiserede, små papfabrikker stod også udenfor, nemlig Ny Mølle i Ringkøbing amt og St. Clara Mølle i Roskilde.

Fabrikkerne blev erhvervet for i alt 4,3 mill. kr. og delvis betalt med aktier i det ny selskab. Vejle Træmassefabrikker fik 600.000 kr. for maskiner og bygninger i Vingsted og Haraldskær og 43.573,35 kr. for lager m. m. Heraf blev 300.000 kr. stående i det ny selskab som aktiekapital. Det svarer til 12% af

Haraldskær fabrik ses fra mølledammen ca. 1895. Yderst tv. ligger trækogeriet bag stabler af afskårne stykker. Fotografi tilhørende De forenede Papirfabrikker.

den samlede aktiekapital på 2,5 mill. kr.

Bygningerne var forsikret for 150.000 kr. Der er ingen vurdering af maskinparken i anledning af overtagelsen, men anlæggenes virkelige værdi lå uden tvivl langt under overtagessummen. Til sammenligning skal nævnes, at betalingen for Maglemølle var af samme størrelsesorden¹⁸⁾, mens Dalum blev betalt med 950.000 kr. – den største sum, der

blev betalt. De to store fabrikker havde hver kostet ca. 1,2 mill. kr. i anlæggelse. Købesummerne havde således ingen sammenhæng med fabrikernes udstyr, men beroede på et skøn over de enkelte fabrikkers afsætning, og her blev fabrikkerne ved Vejle å vurderet meget højt, måske som de solideste af samtlige.

Bestyrelsen for sammenslutningen kom til at bestå af repræsentanter for de firmaer, der indgik. Grosserer Harald Hansen og William Rentzmann indtrådte for Vejle Træmassefabrikker. Også Dalum og Maglemølle indsatte to, mens de øvrige måtte nøjes med en plads

hver, hvilket også vidner om Vejle-fabrikernes stærke stilling. Disse tre fabrikker besatte tilsammen seks af den første bestyrelses elleve pladser.

Harald Hansen var broder til sagfører Octavius Hansen, der i bestyrelsen for De forenede Papirfabrikker repræsenterede Dalum, og Alfred Hansen, der blev omtalt i forbindelse med dannelsen af Vejle Træmassefabrikker. Oct. Hansen var en varm fortaler for sammenslutningen og blev næstformand i bestyrelsen. Hans og hans brøders rolle for den unge danske papirindustri kunne fortjene en nærmere undersøgelse.

Råmaterialerne

Det var sjældent, papir blev fremstillet af træmasse alene, da fibrene er meget korte, især når træet er slebet, som det var tilfældet på Vingsted og Haraldskær. På Haraldskær har man imidlertid brugt ren træmasse, og da træet blev kogt før slibningen, gav det en brun masse, som kunne bruges til pakpapir. Man har også brugt halmmasse, og 1893 blev fabrikken udvidet med et halmkoger (bygn. t).

En del råmateriale kunne skaffes lokalt. Det var næppe svært at købe halm i nabolaget, og der var noget skov til både Vingsted og Haraldskær. Sidstnævnte havde mest med i alt 36,6 ha. skov, deraf 25 ha. rødgran og resten bøg. Disse arealer kunne langtfra levere det fornødne kvantum, som måtte skaf-

fes langvejs fra. En del er givetvis købt hos andre skovejere på egnen, men meget er kommet ind over Vejle havn, som havneprotokollerne vidner om.

Tolkningen af protokollerne er dog ikke uden problemer. Når lasten opgives at være »slibetræ«, er der næppe tvivl om modtageren. Tilbage står spørgsmålet, om det drejer sig om bøg eller gran. Her kan udskibningshavnen give et fingerpeg. Vi kan sikkert regne med, at træ fra danske havne mest var bøg, mens de svenske laster bestod af gran. Mange skibe ankom med brænde, som sikkert var bestemt til massefabrikkerne, da Vejle ellers var storeksportør af brænde især til hovedstaden i 1880'erne. 1. august 1888 tiltrådte en ny havnefoged, som slet ikke kendte slibetræ, men indførte mange brændselslaste, som efter udskibningshavnen og skibets navn at dømme skulle være træ til slibning. Først 1892 kom betegnelsen slibetræ igen.

Den første ladning, som vi tør antage er blevet til papirmasse, er en last avnbøg (hvidbøg), som 6. maj 1871 ankom fra Nysted. Dagen efter ankom en last brænde sammesteds fra. Avnbøg var langt mere udbredt på den sjællandske øgruppe end i Jylland. Det er bedre egnet til papir end den almindelige bøg, men foretrækkes desuden til mange andre formål pga. sin hårdhed, bl. a. til træsko, høvestokke og kamme til møllehjul.

*Udlosset slibetræ og træmasse, Vejle havn 1873-97.
Procentvis fordelt på oprindelsesland.*

	Danmark	Sverige	Tyskland	Norge	Finland	Deraf masse	Antal laster	Rgt.
1873	34	66					4	127
1874		100					5	273
1875	10	90					13	603
1876		100					6	387
1877		44	56				3	123
1878	3		97				9	362
1879		100					11	217
1880	31	69					4	121
1881		100					6	250
1882	25	75					18	548
1883	37	63					24	923
1884	24	76					21	884
1885	50			50		50	8	384
1886	3	72		25		25	14	934
1887	70	9		21		21	32	977
1888	74	15		11		11	15	463
1889	30	23		37		37	33	858
1890	26	32		42		45	14	1292
1891	4	53		43		43	44	2180
1892	14	49		37		19	22	1042
1893	3	39		54	4	46	35	1864
1894	19	49		33		51	37	1280
1895	18	18		64		83	15	567
1896		23		77		85	11	472
1897	11	20		69		77	13	517

Kilde: Journal over ind- og udgåede skibe, Vejle rådstuearkiv, Landsarkivet, Viborg.

Året 1872 bragte intet ad søvejen, men 1873 ankom to laster granbrænde fra Kalmar og to laster slibetræ fra Køge. 1874 kom fem laster granbrænde fra Småland, men fra 1875 var trafikken livlig. Nysted figurerer atter med to ladninger avnbøg, og fra Kerteminde kom det gode skib »Bogense« med to små laster halm. Men ligesom før og siden dominerede de sydsvenske havne Kalmar og Bergqvarna.

1878 kom leverancerne fra Rügenwalde i Nordtyskland, men de følgende år frem til 1883 var Halmstad den altdominerende udskibningshavn. Derefter er billedet mere broget, men dog med en tydelig tendens til at danske havne overtog en stadig større del af leverancerne. Et markant skifte i tilførslerne indtrådte 1887. Det år ankom kun et enkelt skib fra Sverige med brænde, mens 26 indenlandske laster bragte slibetræ, Fyn sendte meget træ til Vejle fra Middelfart og Fåborg. Skibene i udenrigsfart var gennemgående noget større end de, der sejlede i danske farvande.

Der var en klar tendens til, at man søgte råmaterialerne tættere ved fabrikkene. Fåborg vedblev at være en vigtig havn suppleret af Fjellebro ved Svendborg og Korsør. Meget træ kom i slutningen af 1880'erne fra »fjorden« eller »distriktet«, dvs. Vejle tolddistrikt. De vigtigste udskibningssteder her var Rosenvold, Strandhuse, Fakkegrav og Ankærvig. Foråret 1894 hentede man en

del laster i Kolding, i 1895 afgræssede man Horsens-området og måtte derpå til Fakse efter slibetræ. Mariager afgav 2 ladninger i 1895, og 1897 kom træ fra Hejlsminde og Als.

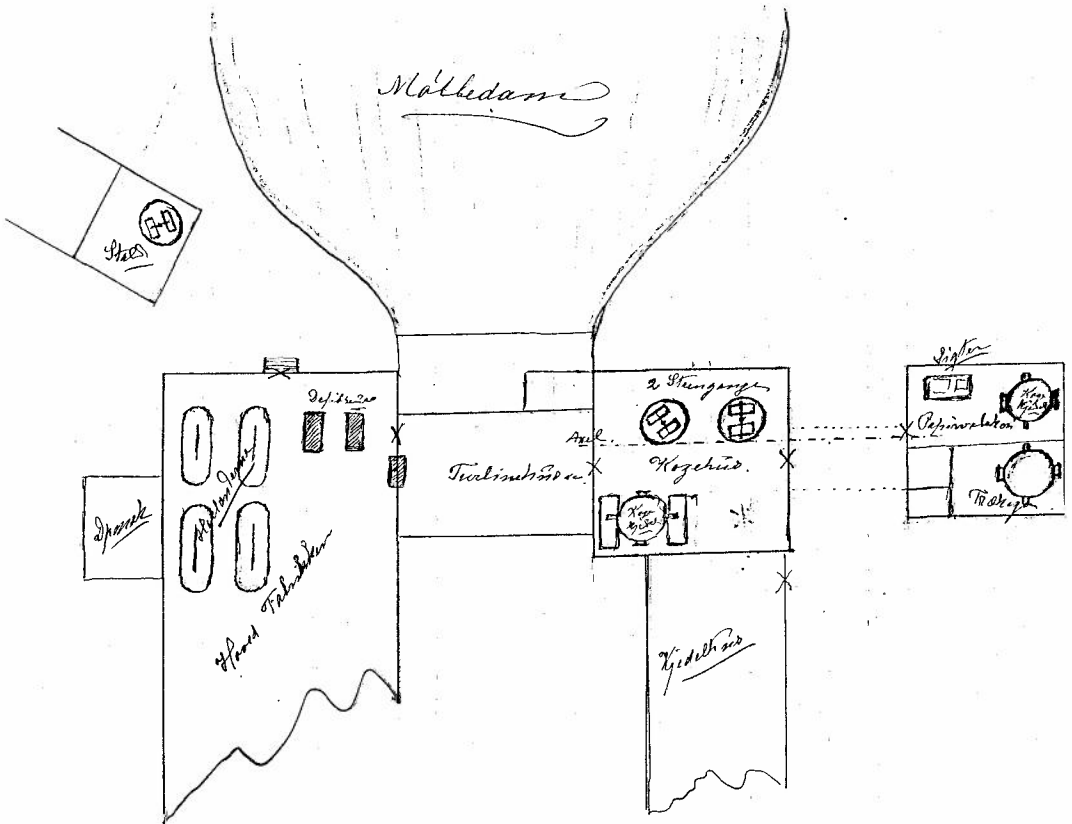
Fra 1895 importerede fabrikken en del færdig træmasse fra Norge og senere også fra Sverige. Det hænger sammen med et kraftigt prisfald på træmasse, som nedbragte prisen til 3,47 kr. pr. 100 pd. i 1890¹⁹). Den færdige masse udgjorde op til 50% af de indsejlede leverancer indtil 1894, men steg derefter til at udgøre 77–85% af mængden, fordi den samlede tilførsel af råmaterialer faldt stærkt i de sidste år af århundredet pga. faldende produktion. Selskabets politik var at samle en større del af produktionen på fabrikkerne i Dalum og Maglemølle.

Gammelt papir indgik i produktionen i ukendt omfang. Der ankom enkelte skibsladninger fra Göteborg og Christiania.

Fra 1879 havde fabrikken eget pakhus på Vejle havn. 1891 opførte man et nyt på en anden parcel, som var lejet for ti år.

Havneprotokollerne er gennemgået indtil 18. december 1897. Da var Vandel-banen åbnet og bød helt nye muligheder for landtransport.

Tabellen skal læses med forsigtighed. Den bygger på havneprotokollernes oplysninger om skibenes drægtighed – ikke på lasternes størrelse. Det er ikke

Plan af Haraldskær fabrik. I de 3 kugleformede koger bliver træet kogt og går derfra til defibrererne i hovedfabrikken. Gammel papir kommer i stængene og går derfra til hollænderne, hvor det blandes med træmassen i det ønskede forhold. Planen er før 1893, da halmkogeriet blev tilbygget kogehuset.

muligt meningsfuldt at omregne tallene til pålidelige mængder træ eller masse, men de kan give et fingerpeg om de kraftige svingninger i tilførslerne og om den store geografiske spredning. Den ukendte faktor er den landværts tilførsel, som ikke kan opgøres.

Produktionen

Der findes kun få oplysninger om produktionen på fabrikkerne. Det oplyses i relation til 1880'erne, at Vingsted sleb ca. 300.000 pd. lufttør masse om året. En opgørelse over mængderne i enkelte år viser, at den kunne komme over 400.000 pd. og lå højere fra 1888. Det er ikke sikkert, at alle slibestole har været i drift hele tiden. 1902 var to slibestole ude af brug²⁰). Ved lukningen 1915 var maskinparken halveret sammenlignet med opgørelserne 1872 og

1902: to slibestole, en papmaskine, en presse m. m.

Haraldskær sleb omtrent dobbelt så meget som Vingsted i begyndelsen af 1880'erne, men nedskæringer af slibningen er tilsyneladende ensidigt sket på Haraldskær i den senere periode, således at der i slutningen af 1890'erne her blev slebet langt mindre end på Vingsted. Kun for årene 1896–99 kendes produktionen af både træmasse og færdigpapir. Den samlede danske produktion blev i 1895 anslået til 21.360.000 pd.²¹⁾ Heraf udgjorde Haraldskærs andel ca. 10%. Den samlede danske produktion var stigende i disse år, og med sin stabile produktion har fabrikkerne i Vejledalen dækket en faldende del af markedet.

Den hjemmeproducerede masse kunne i de år give 360.000–380.000 pd. papir eller ca. 17% af produktionen. Den resterende del af behovet blev dækket af masse købt andetsteds fra. Den konstaterede tilførsel ad søvejen kunne selv med den mest optimistiske regnemåde kun række til ca. 900.000 pd. papir. Det resterende forbrug på mindst 2.000.000 pd. masse er dækket af andre jyske massefabrikker eller af andre materialer som halm eller gammelt papir. Det vides, at Klostermølle leverede noget masse, men ikke hvor meget. Kapaciteten var 1.500.000 pd. årligt, men 1885–89 var produktionen langt lavere²²⁾. Det var netop i de år, Vejlefa-

brikkerne begyndte at indføre masse fra Norge. I Hinnerup nord for Århus havde grev Frijs til Frijsenborg 1874 åbnet en fabrik til kemisk fremstilling af træmasse ved kogning med natronlud. Her kunne laves 1.000.000 pd. årligt (nedlagt 1894)²³⁾. Flere andre møller har i perioder slebet træ, således Ry mølle (Glentholm), som samarbejdede med Klostermølle. Lerbæk mølle havde træsliberi 1880–94 og har uden tvivl leveret direkte til Haraldskær²⁴⁾. Industrietællingen 1906 anfører endnu et træsliberi i Vejle amt med to beskæftigede, men det er ikke identificeret²⁵⁾.

I årene efter 1889 gjorde man sig forskellige overvejelser om produktionen på Haraldskær. En nyhed var, at fabrikkens fra 1890 lavede færdigpapir i sommermånederne juni og juli. Man lavede enkeltark, som blev skåret af valsen i størrelsen 26 × 36 tommer (68 × 94 cm.). Der er ikke spor af tørreanlæg under nogen form, så pappet er sikkert blevet tørret udendørs ved udbredning på græsmarker. Den metode er anvendt andre steder²⁶⁾.

Der blev gjort forsøg med forskellige blandinger af masse. En del masse blev købt fra Klostermølle, men da man ikke kogte træet før slibningen, blev fibrene meget korte. Den kunne kun bruges som tilskud i det brune chamois-kardus og kunne ikke anvendes sammen med bøgemasse. Forsøg med at tilsætte op til

25% tørv til træmassen blev tilsyneladende snart opgivet.

Den største nydannelse var opførelsen af halmkogeriet 1893, men ellers fortsatte arbejdet og produktionen som hidtil i yderligere næsten 20 år.

Transporten

Der viste sig store problemer ved at samdrive de to fabrikker. I luftlinie er der to km mellem Haraldskær og Vingsted, men ad landevejen var der fem km. Terrænet mellem de to afdelinger er stærkt kuperet ved dalsiden og sumpet i dalbunden, og åen er lavvandet og slynget.

Alle transportformer blev i tidens løb overvejet. Da landvæsenskommissionen for Vejle amt i 1888 overvejede at anlægge en ny bro på vejen mellem Kjeldkær og Ødsted, skrev Rentzmann til kommissionen og bad om, at broen blev gjort så høj, at der kunne laves pramfart mellem fabrikkerne og så en muddermaskine kunne passere. Broplanen blev skrinlagt, men prammene udeblev.

Man nåede så langt i planerne om skinnetransport, at der blev givet tilladelse til anlæg af en bane over Kjeldkærs jorder, men planerne blev ikke realiseret. Samtidig fik fabrikkerne lov til at benytte stien langs nordbredden af åen. Den skulle bruges af pramdragerne på vej tilbage fra Haraldskær til Vingsted. Endnu otte år senere levede planen.

Man holdt sig til kørsel med vogne, og 1890 blev transporten udbudt i licitation. Entreprisen blev givet til forpagter Torp Schwensen for 1.500 kr. om året. Der skulle køres masse fra Vingsted til Haraldskær og forskellige materialer den modsatte vej. Og derved blev det. 1903 blev forholdene forbedret ved anlæggelse af en ny vej mellem de to fabrikker.

Arbejdskraften

Fra de første mange år findes kun få oplysninger om personalet. Driftsledelsen lå fra 1872 til 1881 i hænderne på Julius Scheel. I tiden før og efter hans virke har William Rentzmann antagelig selv virket som forretningsfører. Han trådte ud af den daglige ledelse ved reformerne i 1889. I forbindelse med sammenlægningen skrev han et brev dateret 20. februar 1889 til den komite, der skulle forestå nyordningen, hvori han karakteriserede de fire funktionærer, der i øjeblikket var ansat på Haraldskær. Den højest rangerende var papirmester August Enderlein, der havde været ansat omtrent fra afdelingens start. Hans løn var 3.220 kr. om året foruden bolig, brænde og lys. Bogholder L. Bokkenheuser havde haft en bugtet karriere som papirhandler, dampbrænder, møller og landmand. Han var gået fallit 1886 og havde derefter fået ansættelse til en årlig gage af 1.960 kr. Maskinmester Christen Christensen kunne Rentz-

mann ikke anbefale, men han havde dog været i firmaet 9½ år og hævdede 1.270 kr. om året. Den glemsomme forvalter Julius Thørcke tjente 1.040 kr. og havde været ansat i fem år.

Enderlein rejste i sommeren 1889 og hans stilling blev besat med Johannes Wiehe, der kom fra Drewsen & Sønners fabrik Nymølle i Nordsjælland, der også var gået ind i De forenede Papirfabriker. Han fik titel af driftsbestyrer. Man havde ellers udset E. Brüel til posten, men han valgte i stedet at gå i kompagniskab med F. Bodenhoff og købe Klostermølle.

Oplysninger om de egentlige arbejdere og deres forhold er meget sparsomme. 1872 beskæftigede Vingsted fem kvinder og 15 mænd²⁷). Det har sikkert været maximum for, hvad der kunne beskæftiges her. Da kapaciteten som tidligere nævnt i lange perioder næppe blev udnyttet helt, har der gennem 1880erne og '90erne sikkert været færre i arbejde i Vingsted.

Åbningen af Haraldskær gav arbejde til mange flere. Først fra 1900 har vi dog sikker viden om antallet gennem Papirfabrikarbejdernes Medlemsblad. I maj 1901 var beskæftiget 40 mænd og 14 kvinder på begge afdelinger tilsammen. Dertil skal lægges fire mænd og to kvinder, som stod udenfor fagforeningen, i alt 60²⁸). Gennem de følgende år var beskæftigelsen meget konstant uden sæsonsvingninger. Arbejdsstyrken svin-

gede med afsætningen mellem 40 og 60 beskæftigede. Arbejdskraften var ret stabil. Af 43 mænd på medlemslisten november 1900 genfindes 36 på listen maj 1902. I mellemtiden havde beskæftigelsen en enkelt måned været nede på 34 mænd (april 1902). Der var større udskiftning blandt kvinderne, hvoraf kun fire af ti stadig var på fabrikken efter 1½ år.

Arbejdskraften var ufaglært med undtagelse af en smed og en tømrer, og den kunne rekrutteres i de omliggende landdistrikter. De fleste funktioner var maskinpasning, som det fremgår af stillingsbetegnelserne: stengangsmand, pressemand, hollændermand, træ- og halmkoger, limkoger, »ruller tapet« osv. Kvinderne arbejdede med at sortere gammel papir og passe klippemaskiner.

Det var snavset og støvet arbejde, og der blev derfor i 1905 fremsat anmodning om at få et badekammer og indlagt drikkevand på fabrikken, hvilket blev tilstået²⁹).

Der blev arbejdet i døgn drift i tolv timers skift med skiftetid kl. seks morgen og aften. Her er tale om tolv timers uafbrudt arbejde seks dage om ugen. Arbejderne kunne ikke forlade deres maskiner og måtte indtage deres måltider på fabrikken. Spørgsmålet om indretning af spisestue blev rejst 1913, men muligvis ikke indført³⁰).

Forbundet stillede krav om otte-timersdag 1905, men blev afvist. De in-

terne diskussioner i afdelingen i Haraldskær afslørede, at medlemmerne her foretrak højere løn for kortere arbejdstid³¹⁾.

Papirfabrikkerne søgte dispensation fra helligdagsloven 1891 med henvisning til, at produktionen var »afhængig af elementære drivkræfter, der virker uregelmæssigt«³²⁾. Svaret blev givet i bekendtgørelse af 28. maj 1891 og var nærmest et afslag, da der kun blev givet tilladelse til arbejde på 2. påskedag og søndag efter bededag samt 3. jule- og nytårsdag, når de faldt på søndage.

Der er desværre kun en enkelt oplysning om lønnen på fabrikken. Det siges, at den var lavere på Haraldskær end på de andre fabrikker. Der blev arbejdet dels på tidløn dels på akkord, og der var en række særlige akkordtillæg, som ikke fandtes andre steder³³⁾. Papirfabrikarbejdernes Fagforening roste sig ved tiårs jubilæet meget af, at den havde skaffet stor lønfremgang. På Silkeborg Papirfabrik var den normale dagløn i 1886 for mænd to kr. og for kvinder 80 øre. Årslønnen var da henholdsvis ca. 600 kr. og 240 kr. Hvis vi antager, at lønnen var på samme niveau på Haraldskær – i hvert fald ikke højere – ser vi, at den højest lønnede funktionær tjente så meget som fem arbejdere. 1900 var satserne i Silkeborg steget, og der var stor forskel på de enkelte arbejdere. Maskinførere ved papirmaskiner var højstlønnede med 4 kr. om dagen. Der

under var rækkefølgen: hollændermand, limer, stengangmand, glitte-mand. Kvinderne var nået op på 1,50 kr. om dagen. Alle lønninger er uden akkordtillæg³⁴⁾.

Den eneste oplysning om aflønningen på Haraldskær vedrører 1923, da produktionen var ophørt og de fire periodisk beskæftigede gav sig af med oprydning og afvikling. Daglønnen var 6,40 kr. eller 80 øre i timen. På samme tid var timelønnen for de lavestlønnede i Silkeborg, pladsmændene, 1,17 kr., altså næsten 50% højere.

Fagforeningen blev stiftet 1. oktober 1895 og nåede inden århundredskiftet en organisationsprocent omkring 90. Der er ikke spor af forfølgelse af aktive arbejdere fra arbejdsgiverens side. Forholdet mellem parterne har tilsyneladende været meget pragmatisk uden store konflikter. Virksomheden har taget fagforeningens eksistens til efterretning, og fagforeningen har undgået provokationer. Foreningen var nærmest et industriforbund, som omfattede alle ansatte på arbejdspladsen, ikke kun papirarbejdere, men også udenomsmænd, de faglærte reparatører og kvinderne.

Et eksempel på en mere konservativ indstilling på Haraldskær end ved andre papirfabrikker kan ses i holdningen til Majdagen. Forbundets anmodning til De forenede Papirfabrikker om frihed 1. maj 1900 var imødekommet, men »på Haraldskær arbejdedes; grunden var, at

man ikke på stedet holder nogen fest, det nærmeste er Vejle, og der er ca. 1 mil dertil, man besluttede derfor at arbejde første maj, men i stedet for holde en så meget mere vellykket grundlovsfest ved fabrikken i en skov, som tilhører De forenede Papirfabrikker, som disse velvilligt har overladt dem³⁵).

Grundlovsdagens nationale demonstration blev prioriteret højere end Majdagens internationale.

Forklaringen på de fredelige forhold er sikkert, at fabrikken var del af en storkoncern, som blev konfronteret med fagbevægelsen på flere andre, større arbejdspladser. Det kunne i øvrigt holde hårdt at få kollegerne i Vejledalen til at vise solidaritet med fjerntboende papirarbejdere, når de var i konflikt eller nød³⁶). Da der skulle samles ind til understøttelse af afskedigede arbejdere på Kattinge cellulosefabrik, nægtede nogle medlemmer på Haraldskær at yde 1 kr. i ekstrakontingent. De blev meget hårdt angrebet i medlemsbladet: »Vi syntes, det var utroligt, at der netop i Haraldskær afdeling skulle findes folk af den kaliber, specielt når det erindres, at forbundet resolut betalte, hvad det tilkom deres kolleger, den gang de blev afskediget. Jeg antager, at vore kolleger i Haraldskær afdeling har afbrudt alt samkvem med dem, thi mere ussel handling skal man lede længe efter³⁷).

Fagforeningen opfyldte også en selskabelig funktion. Årligt tilbageven-

dende begivenheder var skovturen en søndag i juni (1904 gik den til Randbøldal) og juletræs festen. Man kendte også fagforeningernes tilbagevendende problem, manglende interesse fra medlemmerne. Ved den stort anlagte jubilæumsfest 1905 udtalte formanden i sin velkomst, at han havde ventet større tilstrømning³⁸).

Fabrikssamfundet

Den lange arbejdstid afholdt arbejderne fra at bo for langt fra arbejdspladsen. Deres eneste transportmiddel var benene. Der var ingen store bysamfund i nærheden, hvor arbejdere kunne rekrutteres. Fabrikkerne i dalen prøvede derfor i et vist omfang at tilbyde bolig og andre faciliteter, som hører til et bysamfund.

I Haraldskær var på selve fabriksområdet flere beboelser, og i de umiddelbare omgivelser lå yderligere nogle huse, som fabrikken ejede og udlejede til ansatte. På øen mellem møllestrømmen og omløbsåen lå nord for vejen en bolig for papirmesteren. Også bogholderen og snedkeren havde embedsboliger. Nord for vejen til Kvak mølle lå et langt hus, det såkaldte familiehus, bygget før 1892.

Der var langtfra boliger nok omkring fabrikken til at huse alle arbejdere, som boede så langt væk som Kærbølling skov 2,5–3 km borte. De har haft en times vandring til arbejde.

Bolig på hjørnet af Fabriksvejen opført af papirfabrikken og frasolgt 1922. Foto 1983.

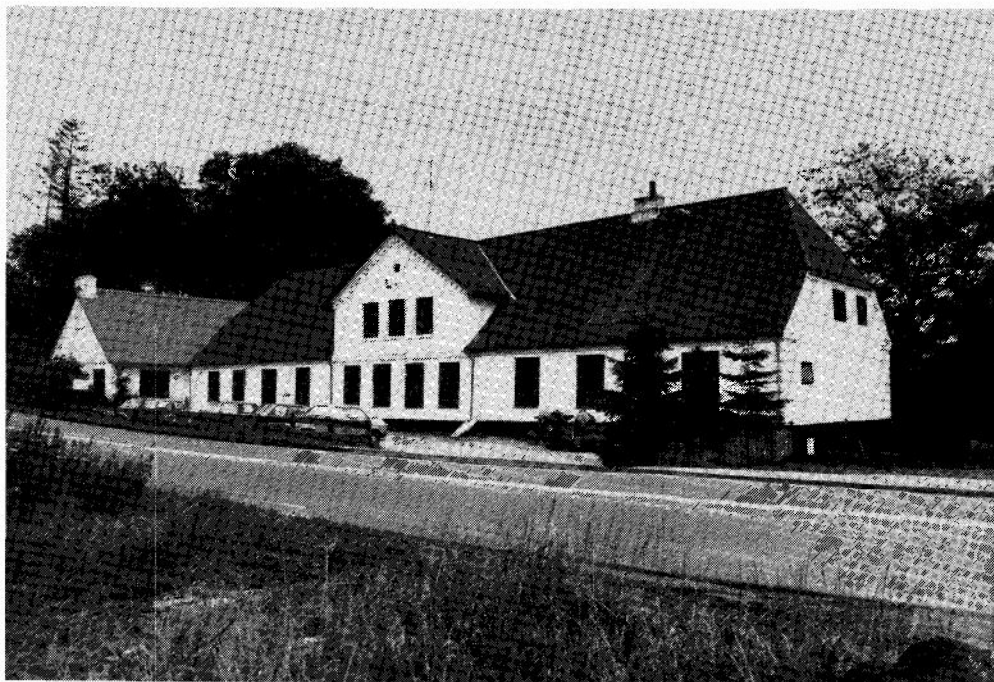
1897 begyndte en udstykning af arealerne mellem fabriksvejen og åen. Nogle parceller blev solgt ubebygget for 75 øre pr. kvadratalen, ca. 900 kr. for en grund. Andre blev bebygget af fabrikken og først solgt under afviklingen 1922. Der er kun en enkelt oplysning om huslejerne i fabrikkens huse, nemlig i forbindelse med salget. Da betalte tre lejere 24 kr. om året og en enkelt gav 72 kr.

Der var underlag for andre servicefunktioner. 1881 startede Haraldskær

privatskole i en bygning, som fabrikken stillede til rådighed. Den overlevede virksomheden og havde 1931 30 elever³⁹). Da fabrikken blev solgt, var det betinget i salgsskødet, at skolen fortsat skulle benytte lokalerne gratis. Huset ligger endnu i skoven syd for vejen til Kærbølling.

Brugsforeningen blev dannet netop det år, hvor ulykken slog ned 1908, men det lykkedes den at overleve tilbagelaget.

Vingsted var en mindre virksomhed og havde ikke boliger til massefabrikken. Til teglværket hørte nogle huse, som endnu kan ses syd for vejen til Ødsted overfor Vingstedcentret.

Gæstgiveriet

Et særegent problem opstod for fabrikerne pga. den smukke dals værdi som udflugtsmål. Jernbanen bragte dalen indenfor rækkevidde for store grupper. Papirfabrikkerne stod i det dilemma, at de enten selv skulle betjene endagsturerne ved at åbne gæstgiveri eller risikere, at andre gjorde det. Man valgte den første udvej og indrettede stuehuset til Vingsted mølle til gæstgiveri og opførte en »koncertsal« tegnet af det kendte arkitektfirma Momme & Olsen. Arbejdet blev udført af bygmester Ole Nielsen fra Bredsten for 3.381 kr., men så havde bygherren også selv leveret

Hovedbygningen på Vingsted mølle. Ved nordgavlen ligger festsalen. Foto 1983.

murstenene fra eget teglværk. Salen var 25 alen lang og 15 alen bred (150 m²) og »af lignende indretning som de almindelige forsamlingsbygninger«. Der var hvælvet gipsloft og en musiktribune. Hovedbygningen fik seks gæsteværelser med en hypermoderne indretning, elektrisk ringeapparat.

Der blev tillige opført en rejsestald på øen mellem åløbene øst for vejen og i haven en keglebane. En bro førte over åen fra køkkenhaven til et indhegnet vænge, »som vil kunne benyttes som

sportsplads eller legeplads«. Gæstgiveren måtte have to både til gæsternes brug, så de kunne tage på fisketur, dog kun med snøre⁴⁰). Hele ombygningen kostede ifølge arkitektens overslag 15.020,88 kr.

Gæstgiveriet blev et smertensbarn for papirfabrikkerne. Der var problemer med beliggenheden tæt ved fabrikken. Rejsestalden lå midt i oplagspladsen for træ, og gårdspladsen var fælles for begge virksomheder. Det fremhæves, at gæstgiveriet skal »tåle færdsel over gården til fabrikken og oplag af træmasse«.

Gæstgiveriet blev bortforpagtet, men forpagterne havde besvær med at overholde deres forpligtelser. Den første restauratør, som tiltrådte en femårig lejekontrakt 1. maj 1897, blev sat ud i august 1898. Lejen var i denne første kontrakt sat til 1.400 kr., men i den næste kontraktperiode blev den nedsat til 1.000 kr., og fra 1906 var den på 600 kr. – et talende vidnesbyrd om den ringe succes. Efter afhændelsen 1916 lukkede gæstgiveriet.

Lukningen

Der var beskæftiget 56 personer på de to afdelinger i Vejledalen i maj måned 1908, da det lille samfund blev knust ved meddelelsen om, at De forenede Papirfabrikkers bestyrelse havde besluttet at standse fabrikationen af papir og pap og opsagt alle arbejdere til fratrædelse i løbet af sommeren. Produktionen stand-

sede endeligt 5. august 1908, og de to virksomheder fortsatte som træsliberier med en arbejdsstyrke på 10–12 mænd.

Papirfabrikkerens ledelse begrundede lukningen med henvisning til den ny toldlov af 5. maj 1908, der nedsatte tolden på de fleste papirsorter betydeligt. Produktionen skulle samles på færre virksomheder, »uden at det dog derfor bliver nødvendigt at foretage nogen som helst udvidelse«⁴¹). Begrundelsen blev tilsyneladende accepteret af samtiden, men den giver næppe hele sandheden. Ganske vist blev tolden nedsat for mange sorter, herunder avispapir, der var den vigtigste enkeltartikel, men pakpapir og pap, som var Haraldskærs produkter, blev uændret belastet med to øre pr. kg.⁴²). Toldsatsen for papirindustriens vigtigste råvare, træmasse, blev nedsat fra 10% til 7,5% og det var den vare, Haraldskær og Vingsted fortsat skulle producere⁴³).

Forklaringen er sikkert snarere, at afdelingerne var urentable, fordi de var små, gammeldags og afsidesliggende, og bestyrelsen ønskede at fortsætte koncentrationen, som var indledt med fusionen 1889.

Ved lukningen var der 56 arbejdere, hvoraf 26 blev karakteriseret som gamle og svage. Papirfabrikkerne stillede indtil 10.000 kr. til rådighed til understøttelse af de afskedigede. Ti kunne få alderdomsunderstøttelse med det samme, og 17 fik en kontant engangsydelse af

fabrikken. Ingen fik mere end 300 kr. Seks kunne få arbejde på andre papirfabrikker, deraf fire på Dalum. 15 blev genansat, mens otte ikke kunne få nogen understøttelse. Det var de yngste og stærkeste, som ville få lettest ved at finde andet arbejde. De fem blev dog holdt i arbejde på fabrikken til standsningen og fik derefter et gratiale på 25 kr. Arbejdere, som blev anbragt på andre fabrikker, kunne få flyttehjælp på indtil 30 kr. I alt blev udbetalt 6.981,35 kr.

Denne produktionsindskrænkning var kun endnu et skridt mod total afvikling. Allerede 1910 førtes forhandlinger om salg af Vingsted, men der var for stor afstand mellem den forlangte pris på 90.000 kr. og den mulige købers tilbud på 50.000 kr., men 9. december 1915 solgtes anlægget til proprietær O. Holstebro, Haraldskær. Sælgeren skulle fjerne maskinerne inden 1. maj 1916. Dermed forsvandt yderligere fem arbejdspladser, og fabriksbygningerne blev snart efter revet ned. Også gæstgiveriet ophørte, og festsalen blev magasin. Nu rummer den Vingsted Historiske Værksted.

På Haraldskær fortsatte arbejdet uforstyrret. I det alvorlige år 1921, hvor koncernen gav underskud, og de store fabrikker en periode havde firedages arbejdsuge, arbejdedes uformindsket seks dage ugentlig på Haraldskær indtil natten 30./31. januar 1922. Kl. 01.30 ud-

brød brand, fordi en aksel i underrummet løb varm. Der var to mand på arbejde. De tilkaldte motorsprøjten fra Vejle, som var en time om at nå frem. Sliberiet og turbinehuset udbrændte.

Det blev hurtigt besluttet, at fabrikken ikke skulle genopføres, men at der i stedet skulle laves træsliberi på Dalum papirfabrik. Af de i alt ni arbejdere, som mistede deres arbejde, fik seks udbetalt hver 200 kr.

I den følgende tid førtes flere forhandlinger om salg af anlægget. Bodenhoff fra Klostermølle havde bl. a. meldt sig som interesseret. Driftsbestyrer Holstebro og forpagter Sand, Haraldskær, tilbød 140.000 kr., men blev afvist. Efter to års forløb blev der endelig skrevet købekontrakt 24. marts 1924 med Bredsten Elværk, som ville bruge vandkraften til at producere elektricitet. Det blev tinglyst på ejendommen, at »ingen del af den nogensinde må benyttes til derpå at drive eller indrette fabrikation af papir, pap eller karton eller nogen dermed i forbindelse stående fabrikation«. Købesummen var 200.000 kr., hvoraf 20.000 kr. for løsøre.

Således endte papirindustriens 60-årige epoke i Vejle ådal.

Noter:

1. Taksation 27. jan. 1863, cit. efter udskrift af Nørvang-Tørrild herreders tingbog i De forenede Papirfabrikkers arkiv, pakke mærket Vingsted.
2. A. Bauer: Papiralderen. Månedsskrift for tekniske Meddelelser 1880, s. 47.
3. Bjørn Svensson: Industrieventyret i Kristiansdal. Sønderjysk Månedsskrift 1971, s. 332-43 - H. V. Gregersen: Egnen omkring Vojens. 1977, s. 112-15.
4. De forenede Papirfabrikkers arkiv, pakke mærket Vingsted. Oplysninger om fabrikkerne i det følgende er fundet i denne og andre pakker mærket Haraldskær.
5. Fortegnelse over leveret mølletøj 1855-92, S. Frichs maskinfabriks arkiv, Erhvervsarkivet. Oplyst af stud. mag. Fritz le Fevre.
6. Hütte: Des Ingenieurs Taschenbuch IV. Berlin 1927, s. 504.
7. Journal over ind- og udgæede skibe 1856-69, Vejle rådstuearkiv, Landsarkivet, Viborg, D32-270.
8. Ejler Alkjær: Da Havreholm var Fabrikby. Fra Frederiksborg Amt 1945, s. 48.
9. Jul. Schovelin: Fra Kongegunst til Selvstyre. 1917, s. 537.
10. Axel Nielsen: Industriens Historie i Danmark III, 2. 1944, s. 277.
11. Dansk biografisk leksikon 3. udg. V, s. 557 og 619.
12. Traps Danmark 5. udg., VIII s. 1023.
13. V. Richter: Juridisk og statsvidenskabelig Stat. 1883.
14. Rich. Willerslev: Studier i dansk industrihistorie 1850-80. 1952, s. 254ff.
15. Andreas Jørgensen: Dansk papirindustri 1870-1914. Erhvervshistorisk Årbog 1964, s. 49.
16. Andreas Jørgensen: Anf. arb. s. 58.
17. Skøde- og pantebog for Tyrsting herred.
18. Andreas Jørgensen: Anf. arb. s. 59.
19. Andreas Jørgensen: Anf. arb. s. 56.
20. Inspektionsberetning til Dansk Tarifforening, Erhvervsarkivet.
21. Andreas Jørgensen: Anf. arb. s. 63.
22. Hovedbog for Klostermølle 1884-89, Erhvervsarkivet.
23. Andreas Jørgensen: Anf. arb. s. 55.
24. Forsikringsprotokol for Hover sogn, Vejle branddirektør, fors. no. 162, Erhvervsarkivet.
25. Statisk Tabelværk 5. rk. ltr. A nr. 7 s. 36 og 110.
26. A/S J. Smiths Papfabrik, Bruunshåb. 1978, s. 21.
27. Rich. Willerslev: Studier i dansk industrihistorie 1850-80. 1952, s. 294-95.
28. Papirfabrikarbejdernes Medlemsblad nr. 5, maj 1901.
29. Nr. 23, nov. 1905.
30. Nr. 54, maj 1913.
31. Nr. 20, febr. 1905 og nr. 32, okt. 1907.
32. Brev dateret 11. april 1891.
33. Nr. 8, febr. 1902.
34. Keld Dalsgaard Larsen: Papirarbejdernes historie i Silkeborg 1844-1982. 1983, s. 22 og 31.
35. Nr. 1, juni 1900.
36. Nr. 20, febr. 1905, nr. 22, aug. 1905, nr. 48, nov. 1911.
37. Nr. 45, febr. 1911.
38. Nr. 23, nov. 1905.
39. Danske Byer og Sogne, bd. 2, Vejle amt. 1931.
40. Cit. efter kontrakt med Jens Peter Jensen, Daugård, af 8. nov. 1898.
41. Udtalelse af dir. Fr. Bülow til Vejle Amts Folkeblad 13. maj 1908.
42. Sml. løbe nr. 190, lov af 4. juli 1863 og løbe nr. 208, lov af 5. maj 1908.
43. Andreas Jørgensen: Anf. arb. s. 67.

Ejendomsfordelingen i Voer Herred

i det 16. og 17. århundrede

Af Niels Jørgen Andreasen

I de brede Danmarkshistoriske fremstillinger vil man lede forgæves efter eksakte oplysninger om landets ejendomsfordeling og antallet af gårdbrug omkring reformationen.

Historikerne undgår at behandle dette aspekt af vor historie af den simple grund, at der ikke er overleveret tilstrækkeligt kildemateriale til at belyse dette forhold. Mangelen på samtidigt kildemateriale er særdeles beklagelig, idet det kunne have været medvirkende til at udbygge vor viden om datidens magtstrukturer mellem de besiddende lag og klasser, agrarstrukturer, bebyggelsens omfang, antallet af selvejere etc.

Først fra 1600-tallets begyndelse bliver kilderne omkring ejendomsforhold fyldigere. Men det er først fra 1651 med præsteindberetningerne¹⁾, at vi har et nogenlunde landsdækkende, men usikkert kildemateriale at bygge vor viden

på. Ejendomsforholdene i 1651 er beskrevet af flere forskere²⁾. Det viser sig, at der på dette tidspunkt var omkring 75.000 bøndergårde i hele landet, heraf ejede kronen, gejstligheden og selvejerne ca. 42.000 brug, svarende til ca. 56% af den samlede godsmasse, mens de resterende ca. 33.000 brug ejedes af adelen, svarende til ca. 44%. Hertil skal man lægge adelens hovedgårde og kronens ladegårde, ca. 920. Herved får man, at kronen, gejstligheden og selvejerne tilsammen ejede ca. 53%, mens adelens andel var på ca. 47%. En fordeling af landets godsmasse som de fleste anser for at have været gældende op igennem det meste af 1600-tallet. Kron-godsafhændelser fandt kun sted i beskedent omfang, og magtforholdet mellem kronen og adelen forrykkedes ikke væsentligt³⁾. Det sidste forhold bevidnes gennem landets første matrikler fra

1662 og 1664⁴⁾. Matriklerne fra 1662 og 1664 er de første landsdækkende kilder, der fortæller os en præcis ejendomsfordeling, og de er sikrere at bygge på end f. eks. præsteindberetningerne fra 1651.

Selvom der således ikke er udfærdiget landsdækkende undersøgelser om ejendomsfordelingen før 1651, betyder det dog ikke, at vi ikke har et vist kendskab til sider af ejendomsfordelingen omkring reformationen.

I 1879 forsøgte Kristian Erslev⁵⁾ at beregne kronens indtægter som en effekt af kirkegodsets inddragelse efter reformationen. Hans resultat blev, at »kirkegodset før reformationen i årlig indtægt gav 100.000 tdr. hartkorn«. »I Frederik d. II's tid derimod var kronens bruttoindtægt ikke mindre end 275.000 tdr. hartkorn«. Udviklingen havde med andre ord medført »en tredobling af kronens gods«⁶⁾.

Erslevs resultater er således ikke beregnet på antallet af gårdbrug, men derimod på en sammenstilling af kronens lensindtægter før og efter 1536, og resultatet dækker over store usikkerheder og forskelle fra egn til egn pga. kildematerialets ufuldstændige karakter.

Efter Erslev har flere historikere undersøgt andre sider af ejendomsfordelingen omkring reformationen. Thomas Bang⁷⁾ har således udregnet, hvor mange selvejere, der var i nogle midtjyske herreder; Henrik Larsen⁸⁾ og Erik

Ulsig⁹⁾ har gennem et samtidigt kildemateriale kunnet opstille en komplet ejendomsfordeling i nogle enkelte jyske og sjællandske herreder, og endelig har Poul Rasmussen¹⁰⁾ på baggrund af et samtidigt kildemateriale kunnet opstille nogle gejstlige institutioners godsmasse i nogle midtjyske herreder, ligesom han ved et senere kildemateriale har rekonstrueret sig frem til nogle herreders ejendomsfordeling omkring reformationen.

Fælles for disse detailundersøgelser er, at de ikke er repræsentative for at kunne sige noget generelt om landets samlede ejendomsfordeling på tærsklen til reformationen. Dertil er undersøgelserne alt for sporatiske og de undersøgte områder for spredte.

Formålet med denne artikel er at undersøge de forskellige ejerkategoriernes ejendomsbesiddelser i Voer herred¹¹⁾ omkring reformationen og frem til matrikuleringerne i 1662 og 1664 og deraf udlede generelle tendenser for ejendomshistorien i området.

Man kan således sige, at der er tale om endnu en punktundersøgelse i stil med de lige omtalte artikler, og resultaterne har derfor først og fremmest lokalhistorisk interesse. På den anden side fremdrages der tendenser i ejendomshistorien, der måske på længere sigt kan blive relevante for en konstatering af ejendomsfordelingen i 1536 på landsplan.

Det skal med det samme fastslås, at Voer herreds ejendomsfordeling omkring reformationen ikke kan belyses gennem et samtidigt kildemateriale, idet et sådant ikke findes. Derfor skal ejendomsfordelingen rekonstrueres ud fra senere kilder. Hermed bliver undersøgelsen en udløber af den agrar- og lokalhistoriske teori, som man omtaler som rekonstruktionsmetoden¹²⁾.

Hovedprincippet i metoden er, at man ved hjælp af lensjordebøger fra 1500-tallet og skøder på ejendomme, som kronen erhvervede eller afstod, hvilket kan udledes af Kronens Skøder, har mulighed for at opstille en fuldstændig fortegnelse over det gods kronen disponerede over kort efter reformationen. Dette gods er incl. det gejstlige gods, som kronen havde annekteret ved reformationen. Det gejstlige gods lader sig let identificere i lensjordebøgerne og derfor let udskille fra kronens reelle godsmængde¹³⁾.

Med udgangspunkt i en 1600-tals matrikel kan det derefter bestemmes, hvor mange gårdbrug der var i det pågældende område. Såfremt det derefter postuleres, at der i perioden mellem 1536 og 1662 hverken har været tale om nyoprettelser, sammenlægninger eller direkte nedlægninger af gårde, kan man ved en simpel subtraktion, under hensyntagen til de forskellige ejendoms-handler, der er sket i perioden, trække kronens og gejstlighedens gods i 1536

fra det samlede gårdantal og dermed finde det gods, der tilhørte adelen omkring reformationen. Adelsgodset lader sig kun bestemme negativt, idet der ikke er bevaret jordebøger fra adelen, der går helt tilbage til 1536.

Metoden har tidligere været afprøvet med held¹⁴⁾. Det kan måske synes urimeligt at forudsætte et stabilt gårdantal i perioden fra 1536 til 1662. Men undersøgelser¹⁵⁾, som jeg ikke skal redegøre nærmere for her, har vist, at det er fuldt forsvarligt, og at usikkerhedsmarginen er forsvindende lille. Selvfølgelig, der hvor kilderne imod sædvane skulle bringe oplysninger om ændringer i gårdantallet, skal disse altid inkorporeres.

Udgangspunktet for denne undersøgelse er en konstatering af Voer herreds samlede gårdantal ud fra 1662-matriklen. Da 1662-matriklen desværre er mangelfuld på visse punkter, har det samtidig været nødvendigt at konferere 1664-matriklen¹⁶⁾. Derefter opstilles lokaliteternes ejendomsfordeling i 1581/82 efter Skanderborg lens jordebog¹⁷⁾, som kun indeholder oplysninger om kronens godsmasse, selvejerne incl. og det annekterede gejstlige gods. Adelsgodset i 1581/82 og tidligere lader sig kun bestemme negativt.

Med hensyn til rekonstruktionen i 1536 er fremgangsmåden som ovenstående. Det opførte krongods i 1581/82 opsplittes i dets egentlige bestanddele,

alt efter om der er tale om gammelt bispegods, klostergods eller krongods, selvejerne incl. Når dette er gjort, knytter man det sammen med de oplysninger, vi har i kilderne om handeler eller mageskifter med gods i perioden fra 1536 til 1581/82. Herefter er det muligt ved subtraktion af kronens og de gejstlige institutioners gods i 1536 fra det totale gårdantal efter 1662-matriklen at bestemme adelens godsmasse som det resterende antal gårde. Adelsgodset kan desværre ikke splittes op på ejere eller på bestemte hovedgårde ved denne metode. Adelsgodset lader sig kun bestemme procentuelt.

Principperne i ovenstående fremgangsmåde er sikkert mere overskuelige, hvis de indledningsvis afprøves på en landsby indenfor herredet. Serridslev by, Nebel sogn, kan være et udmærket eksempel til at belyse metoden i praksis.

Ejendomsfordelingen i Serridslev by, Nebel sogn

Af 1662-matriklen ses, at der var 16 gårde i byen, og de tilhørte alle kronen. Af Skanderborg lens jordebog 1581/82 kan man udlede, at kongen overhovedet ikke ejede en gård i byen. Det må tages som bevis for, at adelen ejede alle gårde i byen på dette tidspunkt, hvis vi da ikke gennem Kronens Skøder havde erfaret, at Mariager kloster indtil 1599 havde en gård i byen¹⁹). Var undersøgelsen afsluttet her, ville man have fået det resul-

tat, at ejendomsforholdene i byen i 1536 var helt identiske med forholdene i 1581/82, altså:

1 gård ejet af Mariager kloster
15 gårde ejet af adelen.

Kæder man imidlertid de oplysninger som Kronens Skøder giver om salg og mageskifter fra 1536 til 1581/82 sammen med ovenstående, får man et andet billede af de faktiske ejendomsforhold i byen i 1536, idet man kan udlede, at:

- kronen i 1547 fraskøder 1 gård til Knud Gyldenstjerne til Estrup²⁰)
- kronen i 1579 fraskøder 1 gård til Søren Mund til Serridslevgård²¹)
- kronen i 1580 fraskøder en jordeggen (selvejer) bondegård til Folmer Rosenkrantz til Stensballegård²²)
- kronen i 1580 fraskøder 1 gård til Folmer Rosenkrantz til Stensballegård²³).

Disse oplysninger viser, at kongen i perioden mellem 1536 og 1581/82 skulle have fraskødet fire gårde i byen til adelen. For at kunne gøre dette, må kongen enten have ejet dem eller have haft herlighedshedsretten til dem. Når man kommer så vidt, er det ikke altid lige let at konstatere, om gårdene i bekræftende fald altid har været krongårde, eller om de er kommet under kronen efter refor-

Voer herred. Udsnit af Videnskabernes Selskabs kort 1787. Eks. i Museet på Koldinghus, med senere farvelægning.

mationen ved annekktion eller køb. Undersøger man imidlertid de fire gårde nærmere, viser det sig, at man kan spore to af gårdene til Århusgård og Åkær lens jordebog fra 1544 via gårdenes landgilde²⁴), hvorefter man må konkludere, at disse to gårde tidligere har tilhørt Århusbispen. De to sidste gårde må altid have været krongods.

Herefter skulle det være muligt at sige, at den reelle ejendomsfordeling i Serridslev omkring reformationen har været følgende:

adelen	11 gårde
kongen	2 gårde
århusbispen	2 gårde
Mariager kloster	<u>1 gård</u>
I alt	<u>16 gårde</u>

Hele Voer herreds ejendomsfordeling

Principperne bag opstillingen af ejendomsfordelingen i Serridslev by har været benyttet i følgende tabel I, hvor man kan se ejendomsfordelingen for hele Voer herred. Alle de oplysninger, som de forskellige kilder bringer om handel og mageskifter med gods i området, er inkorporeret i tabellen, selv om det ikke umiddelbart fremgår. Man må her stole på forfatterens garanti for, at principperne og kildebehandlingen bag opstillingen af tabellen går efter helt samme fremgangsmåde og retningslinier som i detailafsnittet om Serridslev by.

I øvrigt, hvis der er specielle forhold,

der gør sig gældende for at kunne opstille ejendomsfordelingen i en bestemt lokalitet, er der gjort opmærksomt herpå i noterne.

I tilknytning til tabellen skal der gøres opmærksomt på, hvad der her anses for at være en gård. En gård kan være en 1/1-, 1/2-, 1/3- eller 1/4-gård, et bol eller en ødegård med et jordtilliggende, som er takseret til over 1 tønne hartkorn, eller hvis landgilde ikke alene består af en pengeafgift.

Tabellen læses fra venstre mod højre med udgangspunkt i 1682-matriklen²⁵), der kun skal ses som vejledende, og tilbage til 1536. I 1682 var der i alt 510 gårde i de 15 analyserede sogne, og sammenligner man dette tal med tallene fra 1662, fremgår det med al klar tydelighed, at gårdantallet ikke er ændret meget i den mellemliggende periode. Gårdtallet er stabilt på trods af svensekrigenes hærgen og ødelæggelser.

Der er mellem 1662 og 1682 kun en uoverensstemmelse på 10 gårde, hvilket svarer til ca. 2% af herredets samlede gårdantal. Det er et meget lille fald i gårdtallet, hvis man sammenligner med andre egne af landet.

Sogn/by	1682					1662-matrikel				Lensjordebog 1581/82				Ejerforholdene omkring reformationen 1536						
	I alt	I alt	Krone	Adel	Anden	I alt	Krone	Adel	Anden	I alt	Krone	Adel	Bisp	Øm	Voer	Ring	Mariager	Anden		
<i>Hylke sogn</i>																				
Hylke By	6 ²⁶⁾	5	5	-	-	5	5	-	-	5	-	-	-	-	-	5	-	-		
Hylke Mølle	1	1	1	-	-	1	1	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-		
Ustrup By	9	9	9	-	-	9	9	-	-	9	-	-	-	-	-	9	-	-		
Brørup By	9	8	8	-	-	8	8	-	-	8	-	3	-	1	-	4	-	-		
Båstrup By	7	6	6	-	-	6	6	-	-	6	-	-	-	-	-	6	-	-		
Hiordberggd.	1	1	1	-	-	1	1	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-		
Ring Kloster ²⁷⁾	2	2	2	-	-	2	2	-	-	2	-	-	-	-	-	2	-	-		
Tykierd gård	-	1	1	-	-	1	1	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-		
Total	35	33	33	-	-	33	33	-	-	33	-	3	-	2	-	28	-	-		
<i>Vedslet sogn</i>																				
Vedslet By	10	10	8	1	1 ²⁸⁾	10	3	6	1 ²⁸⁾	10 ²⁹⁾	1	6	-	-	-	3	-	-		
Assendrup By	5	4	4	-	-	4	2	2	-	4	-	2	-	-	-	2	-	-		
Grumstrup By	21	21	21	-	-	21	18	3	-	21	-	4	6	-	4	7	-	-		
Total	36	35	33	1	1	35	23	11	1	35 ³¹⁾	1	12	6	-	4	12	-	-		
<i>Gangsted Sogn</i>																				
Gangsted By	14 ³⁰⁾	17 ³⁰⁾	17	-	-	19 ³¹⁾	16 ³¹⁾	3	-	19	-	4	14 ³²⁾	-	-	1 ³³⁾	-	-		
Ballebo By	5	4 ³⁴⁾	4	-	-	4	2	2	-	4 ³⁵⁾	-	3	1 ³⁷⁾	-	-	-	-	-		
Aggestrup By	4	4	4	-	-	4	-	4	-	4	-	4	-	-	-	-	-	-		
Elbæk By	5 ³⁶⁾	4 ³⁶⁾	4	-	-	4	3	1	-	4	-	1	3 ³⁷⁾	-	-	-	-	-		
Total	28	29	29	-	-	31	21	10	-	31	-	12	18	-	-	1	-	-		

Sogn/by	1682		1662-matrikel			Lensjordebog 1581/82				Ejerforholdene omkring reformationen 1536								
	I alt	I alt	Krone	Adel	Anden	I alt	Krone	Adel	Anden	I alt	Krone	Adel	Bisp	Øm	Voer	Ring	Mariager	Anden
<i>Søvind sogn</i>																		
Søvind By	6	6	1	5	-	6	2	4	-	6	-	-	4	-	-	-	-	-
Søvind Mølle	1	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-
Toftum By	8	9	-	9	-	9	3	6	-	9	1 ³⁸⁾	3	5 ³⁸⁾	-	-	-	-	-
Ørbæk By	2	2	-	-	-	2	-	-	-	2	-	2	-	-	-	-	-	-
Ås By	18	17	7	10	-	17	-	17	-	17	1	13	-	-	-	-	-	3 ³⁹⁾
Brigsted By	11	15	1	14	-	15	5	10	-	15	-	8	5 ⁴⁰⁾	??	-	-	-	-
Vorsø	1	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-
Tyrrestrup Hdg.	1	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-
Røe Mølle	-	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-
Total	48	53	9	44	-	53	10	43	-	53	4	31	15	-	-	-	-	3
<i>Vær sogn</i>																		
Haldrup By	20	16	-	16	-	16 ⁴¹⁾	-	16	-	16	1	12	2	-	-	-	-	1 ⁴²⁾
Haldrup Mølle	1	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-
Stensballe By	15 ⁴³⁾	22 ⁴³⁾	-	22	-	22	-	22	-	22	-	22	-	-	-	-	-	-
Søgårdhus	1	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-
Blirup	5	5	-	5	-	5	-	5	-	5	-	5	-	-	-	-	-	-
Meldrup	5 ⁴⁴⁾	4 ⁴⁴⁾	-	4	-	4	-	4	-	4	-	3	1 ⁴⁵⁾	-	-	-	-	-
Stensballe Hdg.	1	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-
Værholm Hdg.	1	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-
Total	49	51	-	51	-	51	-	51	-	51	1	46	3	-	-	-	-	1

Sogn/by	1682		1662-matrikel			Lensjordebog 1581/82				Ejerforholdene omkring reformationen 1536								
	I alt	I alt	Krone	Adel	Anden	I alt	Krone	Adel	Anden	I alt	Krone	Adel	Bisp	Øm	Voer	Ring	Mariager	Anden
<i>Nebel sogn</i>																		
Nebel By	11	11	10 ⁴⁶⁾	1	-	11	7	4	-	11	1	4	6	-	-	-	-	-
Serridslevgd.	1	1	-	1	-	1	-	-	1 ⁴⁷⁾	1	-	-	-	-	-	-	-	1 ⁴⁷⁾
Serridslev By	16	16	-	16	-	16	-	15	1 ⁴⁷⁾	16	2	11	2	-	-	-	-	1 ⁴⁷⁾
Bledd By	4	7 ⁴⁸⁾	-	7	-	7	2	5	-	7	-	3	3	-	-	1	-	-
Total	32	35	10	25	-	35	9	24	2	35	3	18	11	-	-	1	2	-
<i>Hansted sogn</i>																		
Hansted By	15	15	-	15	-	15	14	1	-	15	3	5	1	1	2	-	-	3 ⁴⁹⁾
Egebjerg By	14	14	4	10	-	14	10	4	-	14	3	1	4	-	1	3	-	2 ⁵⁰⁾
Egebjerg Mølle	1	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-
Rådvéd By	11	11	4	7	-	11	5	6	-	11	3	2	-	-	2	-	-	4 ⁵¹⁾
Hanstedgård	1	1	-	1	-	1	1	-	-	1	1 ⁵²⁾	-	-	-	-	-	-	-
Kanderup	2	2	-	2	-	2	1	1	-	2	1	-	-	-	-	-	-	1 ⁵³⁾
Total	44	44	8	36	-	44	31	13	-	44	11	9	5	1	5	3	-	10
<i>Lundum sogn</i>																		
Lundum By	10 ⁵⁴⁾	10 ⁵⁴⁾	9	-	1	10	4	5	1	10	1	4	-	-	-	3	-	2 ⁵⁵⁾
Lundum Mølle	1	1	1	-	-	1	1	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-
Lundumskov	6	6 ⁵⁶⁾	-	6	-	6	3	3	-	6	-	5	-	-	1	-	-	-
Total	17	17	10	6	1	17	8	8	1	17	1	10	-	-	1	3	-	2

Sogn/by	1662-matrikel				Lensjordebog 1581/82				Ejerforholdene omkring reformationen 1536									
	I alt	I alt	Krone	Adel	Anden	I alt	Krone	Adel	Anden	I alt	Krone	Adel	Bisp	Øm	Voer	Ring	Mariager	Anden
<i>Østbirk sogn</i>																		
Østbirk By	14 ⁵⁷⁾	13	-	13	-	13	12	1	-	13	7	-	3	-	1	2	-	-
Sattrup By	9 ⁵⁸⁾	16	-	16	-	16	-	16	-	16	-	16	-	-	-	-	-	-
Vestbirk By	13 ⁵⁹⁾	13	7	6	-	13	4	9	-	13	-	9	2	-	-	2	-	-
Lillerup gd.	1	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-
Holmgård	1	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-
Holmmølle	1 ⁶⁰⁾	1	1	-	-	1	1	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-
Urup Mølle	1	1 ⁶¹⁾	-	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-
Naldalgård	1	1 ⁶¹⁾	-	1	-	1	1	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-
Birknæs	1	1	1	-	-	1	1	-	-	1	-	-	-	-	1	-	-	-
Purupgård	2	2 ⁶¹⁾	-	2	-	2	1	1	-	2	-	1	-	1	-	-	-	-
Urup Hdg.	1	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-
Monbjerg	11	11	-	11	-	11	-	11	-	11	1	2	1	2	-	-	-	5 ⁶²⁾
Total	56 ⁶³⁾	62	9	53	-	62	20	42	-	62	8	32	6	3	3	5	-	5
<i>Yding sogn</i>																		
Yding By	17	17 ⁶⁴⁾	16	1	-	21 ⁶⁴⁾	21	-	-	21	-	5	-	-	16	-	-	-
Såby	5	6	6	-	-	6	3	3	-	6	-	5	-	-	1	-	-	-
Total	22	23	22	1	-	27	24	3	-	27	-	10	-	-	17	-	-	-

Sogn/by	1682		1662-matrikel			Lensjordebog 1581/82				Ejerforholdene omkring reformationen 1536								
	I alt	I alt	Krone	Adel	Anden	I alt	Krone	Adel	Anden	I alt	Krone	Adel	Bisp	Øm	Voer	Ring	Mariager	Anden
<i>Ovsted sogn</i>																		
Ejer By	11	10	10	-	-	10	5	5	-	10	2	7	-	-	1	-	-	-
Tebstrup By	14	13	12	-	1 ⁶⁵⁾	13	2	11	-	13	-	12	-	-	-	1	-	-
Ris By	8	7	7	-	-	7	2	5	-	7	1	5	-	-	1	-	-	-
Elling By	6	6	6	-	-	6	6	-	-	6	3	-	-	-	2	-	-	1 ⁶⁶⁾
Bjødstrup By	3	3	3	-	-	3	2	1	-	3	1	-	-	1	1	-	-	-
Tammestrup	1	1	1	-	-	1	1	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-
Ovsted sogns Præstegd.	1 ⁶⁷⁾	1	-	-	1	1	-	-	1	1	-	-	-	1	-	-	-	-
Total	44	41	39	-	2	41	18	22	1	41	7	24	-	3	5	1	-	1
<i>Tolstrup sogn</i>																		
Tolstrup By	3	3	2	1	-	3	-	3	-	3	-	3	-	-	-	-	-	-
Tolstrup Mølle	1	1 ⁶⁸⁾	-	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-
Gedved By	15	15	15	-	-	15	14	1	-	15	9	1	1	2	-	1	-	1 ⁶⁹⁾
Tammestrup By	4	3	2	1	-	3	2	1	-	3	1	1	1	-	-	-	-	-
Eldrup By	4	3	-	3	-	3	1	2	-	3	-	2	-	-	-	-	1	-
Gedved Mølle	-	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-
Total	27	26	19	7	-	26	17	9	-	26	10	9	2	2	-	1	1	1

Sogn/by	1662-matrikel				Lensjordebog 1581/82				Ejerforholdene omkring reformationen 1536									
	I alt	I alt	Krone	Adel	Anden	I alt	Krone	Adel	Anden	I alt	Krone	Adel	Bisp	Ørn	Voer	Ring	Mariager	Anden
<i>Kattrup sogn</i>																		
Kattrup By	10 ⁷⁰⁾	10 ⁷⁰⁾	9	-	1	10	9	-	1	10	6	-	-	-	-	1	2	1 ⁷¹⁾
Borup By	3	4	4	-	-	4	4	-	-	4	-	-	-	-	-	-	4	-
Møballe By	3	3	3	-	-	3	1	2	-	3	1	-	-	-	-	-	-	2
Overby	4	4	4	-	-	4	3	1	-	4	3	1	-	-	-	-	-	-
Testrupgd.	1	1	1	-	-	1	1	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-
Total	21	22	21	-	1	22	18	3	1	22	12	1	-	-	-	1	6	3
<i>Ørridslev sg.</i>																		
Ørridslev By	11	11	11	-	-	11	7	4	-	11	5	2	2	-	-	1	-	1 ⁷²⁾
Ørskov By	7	8	7	1	-	8	7	1	-	8	4	4	-	-	-	-	-	-
Tvingstrup By	14	10	9	1	-	10	5	5	-	10	4	4	-	-	-	-	-	2 ⁷³⁾
Hovedgård By	2	2	2	-	-	2	2	-	-	2 ⁷⁴⁾	-	-	-	-	-	-	-	-
Total	34	31	29	2	-	31	21	10	-	31	13	10	4	-	-	1	-	3
<i>Taaning sogn</i>																		
Tåning By	10	10	10	-	-	10	10	-	-	10	-	-	-	10	-	-	-	-
Horndrup By	6	7	7	-	-	7	7	-	-	7	-	-	-	6	-	1	-	-
Havreballe gd.	1	1	1	-	-	1	1	-	-	1	-	-	-	1	-	1	-	-
Total	17	18	18	-	-	18	18	-	-	18	-	-	-	17	-	1	-	-
I alt	510	520	289	226	5	526	271	249	6	526	71	227	70	28	35	58	9	29
I alt i %	100	55,6	43,5	1	100	51,5	47,3	1,1	100	13,5	43,2	13,3	5,3	6,6	11	1,7	5,5	

Ejendomsfordelingen i 1662

I 1662 ses, at der har været 520 gårde i herredet, og at disse i hovedsagen har været delt imellem ejerkategoriene: krone og adel.

kronen	289 gårde	56 %
adelen	226 gårde	43 %
præstegårde/ Århus domkapitel	5 gårde	1 %
i alt	<u>520 gårde</u>	<u>100 %</u>

Særlig bemærkelsesværdigt er det, at kronen ejer alle, eller næsten alle, gårde i følgende sogne: Hylke, Vedslet ($\div 2$ gårde), Gangsted, Yding ($\div 1$ gård), Ovsted ($\div 2$ gårde), Kattrup ($\div 1$ gård), Ørridslev ($\div 2$ gårde) og Tåning. Dette svarer til, at kronen fuldstændig ejede eller havde herlighedsretten til hovedparten af gårdene i 8 ud af 15 sogne. Tilsvarende ejede adelen hovedparten af gårdene i følgende sogne: Søvind ($\div 9$ gårde), Vær, Hansted ($\div 8$ gårde), Østbirk ($\div 9$ gårde) og Nebel ($\div 10$ gårde).

Når adelen netop ejer størsteparten af gårdene i disse fem sogne, er det vel ikke særlig bemærkelsesværdigt, når vi ved, at adelsgården Tyrrestrup netop ligger i Søvind sogn, Stensballegård i Vær sogn, Hanstedgård i Hansted sogn, Urup i Østbirk sogn og Serridslevgård i Nebel sogn. Der har naturligvis været en tendens til samling (arrondering) af godset omkring disse fem adelige centre.⁷⁵⁾ Gårdene i de resterende tre sogne

i herredet er næsten delt ligeligt mellem de to ejerkategorier.

Ser man derefter på det geografiske billede, der tegner sig af ovenstående, er det klart, at kongens domæne fortrinsvis var i de nordøstligste egne af herredet, mens adelens var i de sydligste dele. Man er faktisk i stand til at se en skarp skillelinie mellem kongens og adelens domæner, og denne løber skråt ned gennem herredet langs Yding, Ovsted, Kattrup og Ørridslev sognes sydgrænse.

Ejendomsfordelingen i 1581/82

I 1581/82 er der i alt 526 gårde i Voer herred – altså 6 gårde mere end i 1662. Den reelle nedgang i gårdtallet bygger enten på, at kongen rent faktisk har nedlagt fire brug i Yding by og sogn og to gårde i Gangsted by og sogn, eller at de 6 brug er blevet lagt sammen med andre af kongens gårde i lokaliteterne.

Som der tidligere er argumenteret for, bør adelens andel af godsmassen beregnes ved subtraktion af kronens gårde fra det totale gårdantal efter 1662-matriklen. Dette bør så vidt muligt følges, men her kan man se i hvilke lokaliteter og hvor mange gårde, der er nedlagt mellem 1581/82 og 1662. Det vil derfor være det rimeligste at arbejde ud fra et totalt gårdantal i Voer herred i 1581/82 på 526 gårde, eller det totale gårdantal i 1662 plus 6 nedlagte gårde.

Fordelingen af godsmængden bliver da følgende:

kronen	271 gårde	52 %
adelen	249 gårde	47 %
Århus		
domkapitel	1 gård	
Mariager		
kloster	2 gårde	
præsternes gårde	3 gårde	
I alt	<u>526 gårde</u>	<u>100 %</u>

Udviklingen i ejendomsfordelingen mellem 1581/82 og 1662

Som tabel I viste, har kronen i perioden fra 1581/82 til 1662 forøget sin andel af herredets samlede godsmasse enten ved køb eller mageskifter. Kronens procentuelle del er steget fra 52 % i 1581/82 til 56 % i 1662. Omregnet i gårde vil det sige, at kronen har erhvervet 18. Til dette tal skal lægges yderligere seks gårde, som kronen i perioden enten har nedlagt eller lagt sammen med andre gårde ⁷⁶).

Tilsvarende viser tabellen, at adelens andel er gået tilbage med lige så mange procent, som krongodset er blevet forøget i perioden. Reelt er der tale om et fald fra 47 % til 44 %.

Den procentvise ejendomsfordeling i Voer herred i 1581/82 og 1662 kan ikke siges at være noget specielt, hvis vi sammenligner med procentsatserne for hele landet. I 1651⁷⁷) var den procentuelle ejendomsfordeling således, at kro-

nen ejede ca. 53 % og adelen ejede ca. 47 % af landets ejendomme.

Såfremt man kan bygge på disse tal fra 1651, kan det let udledes, at ejendomsfordelingen i Voer herred faktisk ligner ejendomsfordelingen på landsplan. Det er kun en meget lille procentuel afvigelse, der kan iagttages.

Et aspekt ved ejendomsfordelingen i Voer herred, der kan virke påfaldende, er, at det er adelens andel af herredets godsmasse, der er faldet mellem 1581/82 og 1662 i stedet for kronens. Det er ikke en udvikling, der ellers synes at have været betegnende for ejendoms historien på landsplan, for her var det kronen, der ganske gradvist mistede terræn, efter at det gejstlige gods var inddraget i 1536 og frem til midten af 1600-tallet ⁷⁸). Når forholdene i Voer herred er anderledes, må det bygge på nogle helt specielle forhold, som jeg senere skal vende tilbage til.

Forskydninger i ejendomsfordelingen mellem 1581/82 og 1662

Går man derefter i detaljer med tabellen, fremgår det, at der i perioden mellem 1581/82 og 1662 er sket meget store forskydninger indenfor de enkelte lokaliteter. Særlig markant er tendensen til arrondering. Arronderingen er ikke særlig udtalt i 1581/82, men i 1662 synes både adelen og kronen at koncentrere deres godsmængde om den gård,

de påbor, dvs. for kronens vedkommende omkring Skanderborg slot og len. Det kan tydeligt iagttages, at kronen så vidt muligt prøver at erhverve sig gods i herredets nordøstligste hjørne, i de sogne, der ligger Skanderborg slot nærmest. I 1581/82 ejede kronen »kun« tre hele sogne (Hylke, Yding (÷ 3 gårde) og Tåning), men i 1662 ser man, at den ejer næsten 8 sogne. Hvordan denne arrondering formede sig konkret kan Ved-slet og Gangsted sogne være udmærkede eksempler på. I Vedslet sogn ejede kronen i 1581/82 23 gårde ud af 35 gårde. Adelen ejede 11 gårde, mens Århus Domkapitel havde én. I 1662 ejer kronen til gengæld 33, mens adelen og kapitlet kun har én hver. I Gangsted sogn er forholdet i 1581/82, at kronen ejer 21 ud af 31 gårde, mens adelen ejer resten. I 1662 ejer kronen hele sognet.

I tabellen kan der endvidere findes beviser for, at adelen prøver at samle deres gods omkring herregårdene ved til gengæld at skille sig af med strøgods, der ligger forholdsvis langt væk fra hovedgården. Hanstedgård i Hansted sogn er et udmærket eksempel på denne udvikling. I 1581/82 ejede kronen 31 ud af 44 gårde i Hansted sogn. I 1662 er det omvendt. Adelen ejer nu 36 gårde, mens kronens andel er faldet til 8. Netop ejendomsfordelingen i dette sogn i både 1581/82 og 1662 kan vække en vis interesse, for det synes lidt mærkeligt, at kronen er villig til at bortskøde

gods i et sogn, hvor dens fodfæste er godt. Men forholdet må imidlertid bero på, at Hansted sogn, da Voer herred var underlagt Bygholm len før 1580⁷⁹⁾, havde kronens store bevågenhed, idet der ikke var så langt fra Bygholm slot til Hansted sogn. Efter 1580, da Voer herred blev underlagt Skanderborg len, kom Hansted sogn imidlertid til at ligge i udkanten af lenet, og kronen har set det for mere formålstjenligt at skille sig af med dette strøgods til fordel for mere gunstigt beliggende gods i forhold til Skanderborg.

Udover eksemplet med Hansted sogn kan man se en lignende tendens til, at ejerne af Urup hovedgård i Østbirk sogn samler godset omkring herregården.

Denne kraftige arrondering i Voer herred i perioden mellem 1581/82 og 1662 skal vel ses i sammenhæng med udviklingen i det øvrige land, båret frem af økonomisk højkonjunktur og bevidsste bestræbelser for maximering af jordegodsets økonomiske udbytte og for reduktion af driftsomkostningerne⁸⁰⁾.

Hvem der har været den drivende kraft bag de talrige reguleringer af godsmassen i Voer herred, kan altid diskuteres. Men man får det indtryk, at begge parter har haft stor fordel af mageskifterne. Det er yderst sjældent, at der har været tale om egentlige køb af gårde. Adelens interesse i at få mageskifter i stand med kronen har været åbenlyse,

dels fordi man ville kunne samle fæstegodset omkring hovedgården og derved nedbringe de føromtalte driftsomkostninger, og dels fordi man samtidig kunne udnytte hoveriressourcerne mere effektivt. Kronens motiv er også i høj grad præget af økonomiske interesser. Den var interesseret i at samle et stort og sammenhængende godskompleks omkring det moderniserede og ombyggede Skanderborg slot, der var det administrative centrum i lenet⁸¹⁾.

Endvidere spiller anlæggelsen af den Skanderborgske vildtbane⁸²⁾ sikkert også ind på kronens godspolitik. Men det har ikke været det bærende motiv.

Ejendomsfordelingen i 1536

I 1536 så ejendomsfordelingen således ud:

kronen	71 gårde	14 %
adelen	227 gårde	43 %
Århusbispen	70 gårde	13 %
Ring kloster	58 gårde	11 %
Århus domkapitel	9 gårde	2 %
<i>Andet gejstligt gods</i>		
Øm kloster		
Voer kloster		
Mariager kloster	91 gårde	17 %
Skt. Hans kloster		
præstegårde		
I alt	<u>526 gårde</u>	<u>100 %</u>

Lægger man de gejstlige institutioners godsandel sammen, hvilket vil sige bispens, Ring klostres, Århus domkapi-

tels og de øvrige klostres godsmasse, viser det sig, at de i alt ejede ca. 43 % af den samlede godsmasse. Det svarer til, at de gejstlige institutioner tilsammen ejede lige så meget gods som adelen.

Kronens godsmasse i området i 1536

Kronen var absolut den mindste af de tre ejerkategorier: krone, adel og gejstlighed omkring reformationen. Ser man på de enkelte lokaliteter fremgår det, at kronen har haft det meste gods koncentreret i sognene: Hansted, Tolstrup, Kattrup og Ørridslev. Kronens stilling kan dog ikke siges at have været særlig stærk i nogen af disse sogne. Det var kun i Kattrup sogn, den ejede over halvdelen af sognets gårde. De resterende krongårde i 1536 lå meget spredt, kun med en eller et par gårde i den enkelte lokalitet. Men der var også sogne, hvor kronen ikke ejede en eneste gård som f. eks. i Hylke, Gangsted, Tåning og Yding sogne.

Indtil nu har alle krongårde (71 stk.) været regnet for kronens ejendom. Men det er en sandhed med modifikationer, idet en del af gårdene faktisk var selvejere, som kronen havde herlighedsretten til. Selvejernes stilling i 1500- og 1600-tallet var stærkt svækket i forhold til tidligere, og det er kun rimeligt at skelne mellem kronbønder og selvejere på det formelle plan. På det reelle plan, har der ikke været den store forskel.

Men jeg har alligevel fundet det for væsentligt at finde selvejernes antal, idet det er medvirkende til at kunne sige noget om kronens reelle magtstilling i området før, omkring og efter 1536.

Beregning af selvejernes antal omkring 1536

Hvor mange selvejere der var i 1536, kan kun konstateres ved at se på krongårdenes afgifter, først og fremmest leddingen⁸³). Hovedkilden for sontringen mellem selvejere og fæstere er igen Skanderborg lens jordebog 1581/82. I jordebogen kan man forholdsvis let udskille selvejerne. Dog skal man tage det forbehold, at der kan være fæstere, som har en afgift, der ligner selvejerne. Sådan at forstå, at nogle af de gårde, der er opført i kilden med en typisk selvejer-afgift, rent faktisk godt kan være almindelige fæstegårde. For at undgå dette problem skal det derfor postuleres, at alle de gårde, der står opført med en typisk selvejer-afgift, faktisk også er selvejere, og at de har været selvejere på reformationstiden.

Hvis man på denne baggrund gennemgår lensjordebogen, specielt det afsnit, hvor de gårde, der er kommet fra Bygholm len omtales, fremgår det, at der 1581/82 har været selvejere i følgende lokaliteter: Rådved, Hansted sogn 1, Lundum, Lundum sogn 1, Gedved, Tolstrup sogn 4, Østbirk, Østbirk sogn 5, Ejer, Ovsted sogn 2, Elling,

Ovsted sogn 3, Riis, Ovsted sogn 1, Katstrup, Katstrup sogn 5, »Stenderup«, Katstrup sogn 1, »Offerlund«, Katstrup sogn 1, Overby, Katstrup sogn 1, »Thestrupgård«, Katstrup sogn 1, Møballe, Katstrup sogn 1, Ørskov, Ørridslev sogn 4, Tvingstrup, Ørridslev sogn 4, Seridslev, Nebel sogn 1, Assendrup, Ved-slet sogn 1.

Disse 37 selvejere har kronen haft herlighedsretten til i mange år forinden – helt tilbage til reformationen.

I et andet afsnit af lensjordebogen, der omhandler det gods, der er kommet under Skanderborg len fra Århusgård og Åkær len, fremgår det, at kronen endvidere havde herlighedsretten til følgende selvejergårde: Gangsted, Gangsted sogn 6, Elbæk, Gangsted sogn 2, Ballebo, Gangsted sogn 2, Toftum, Søvind sogn 1, Søvind, Søvind sogn 1, Brigsted, Søvind sogn 1, Bleld, Nebel sogn 1, Nebel, Nebel sogn 1, Egebjerg, Hansted sogn 2, Grumstrup, Vedslet sogn 4.

I alt 21 selvejere. Disse selvejere har dog ikke altid været under kronen. De kom først under kronen efter reformationen. Oprindeligt hørte de under Århusbispens. De kan alle spores tilbage til Århusgård og Åkær lens jordebog fra 1544⁸⁴), som viser, hvor meget gods der tilhørte bispens bord før reformationen.

Hvis vi lægger de oprindelige selvejere under kronen sammen med de 21 selvejere, som kronen havde overtaget fra Århusbispens, fremgår det, at kronen i

1581/82 havde herlighedsretten til 58 selvejergårde.

De 58 selvejergårde er imidlertid ikke noget reelt udtryk for, hvor mange selvejere, der har været i Voer herred ved reformationstiden, for kronen har i perioden mellem 1536 og 1581/82 mageskiftet eller direkte solgt selvejergods i området til adelen. Det kan konstateres gennem Kronens Skøder.

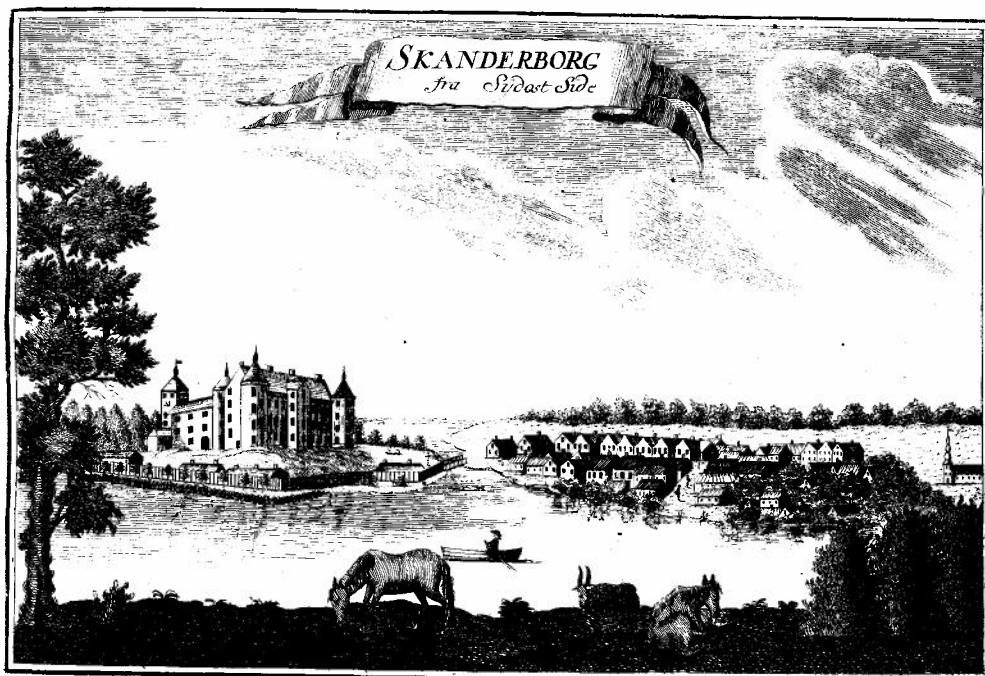
Det fremgår, at kronen har solgt følgende gods: I 1560 fik Folmer Rosenkrantz til Stensballe rettigheden til en selvejer i Voer herred⁸⁵), i 1567 fik Jürgen Bernekov til Kjellerup kronens rettighed til en selvejer i Toftum⁸⁶), i 1580 fik Giort Pedersen (Galt) til Tyrrestrup rettigheden til en jordeggen bondegård i Toftum og et øde bygge kaldet Kockens Bygge (måske en gammel selvejergård?)⁸⁷), og samme år fik den navnkundige Peder Skram til Urup kronens rettigheder til en jordeggen ødegård og kronens herlighed til en kirkegård⁸⁸). Senere samme år fik Folmer Rosenkrantz igen rettigheden til en selvejer i Serridslev by⁸⁹).

I perioden fra 1536 til 1581/82 kan det således konstateres, at kronen har mageskiftet eller solgt fem selvejergårde til adelen. Ved en nærmere undersøgelse viser det sig, at det solgte selvejergods er gods, der oprindeligt hørte under Århusbispen. Det kan konstateres i jordebogen fra 1544⁹⁰). Lægger man de fem selvejergårde til de oprindelige 21,

som var kommet fra bispen, vil man se, at det passer præcist med det antal selvejere, der står omtalt i jordebogen fra 1544.

Foruden de fem gårde, som man kan se er solgt igennem Kronens Skøder, kan kronen i perioden fra 1536 til den første handel med selvejergods er omtalt i 1560 have solgt, nedlagt eller lagt gammelt selvejergods sammen med andre selvejergårde. Gods, der ikke omtales i Kronens Skøder, idet denne kilde er mangelfuld på flere områder. At kronen har solgt eller nedlagt selvejergods i Voer herred fremgår tydeligt af den bevarede Bygholm lens jordebog 1511⁹¹). Ved en gennemgang af denne kilde fremgår det, at kronen i 1511 ejede eller havde herlighedsretten til 56 gårde eller enemærker i Voer herred. Ud af de 56 gårde og enemærker var der kun to almindelige fæstergårde. De resterende 54 gårde eller enemærker var selvejere eller selvejerødejorde.

Flere af de 54 selvejere kan uden videre identificeres med det selvejergods, som står opført i Skanderborg lens jordebog 1581/82 som kommet fra Bygholm len. Men selvejernes antal i 1581/82, når man ser bort fra selvejerne, der tidligere var under Århusbispen, stemmer ikke overens med det antal der står opført i Bygholm lens jordebog 1511. Der er en forskel på 17 selvejere. Et faktum vi må tolke som, at der er i perioden fra 1511 til 1581/82

Haas. Jc. 1767.

blevet 17 færre selvejere i Voer herred. Men hvad kan der være sket med disse selvejere?

Flere af de gårde, som i 1511 er opført som selvejere, kan allerede på dette tidspunkt være almindelige fæstere, som har bibeholdt deres forskellige typiske selvejerafgifter. En mulighed vi ikke kan se bort fra. En anden mulighed er, at der i perioden fra 1511 og op til reformationen er en del selvejere, der har opgivet selvejert for i stedet at blive fæstere. Det er også muligt, at flere selvejeremærker er blevet sammenlagt med andre selvejergårde, og endelig kan kronen have solgt rettighederne til nogle selvejergårde til adelen. Hvad der helt

Skanderborg slot fra sydøst. Kobberstik af J. Haas 1767 fra Pontoppidan: Den Danske Atlas. Bd. IV, 1768.

konkret er sket, er umuligt at svare fyldestgørende på. Flere årsager har givet vis spillet ind.

Lægger man imidlertid de 54 selvejere, der var opført i Byholm lens jordebog 1511, og som kronen havde herligheden til, sammen med de selvejere, som indtil reformationen tilhørte bispen (incl. de fem selvejergårde, som kronen solgte af de gamle bispegods i perioden fra 1560 til 1581) får vi, at der omkring 1511 – måske helt op til 1536 – har væ-

ret ca. 80 selvejere i Voer herred. Såfremt man fastholder, at herredets samlede gårdantal var på ca. 520 gårde på samme tidspunkt, svarer det til, at selvejerne udgjorde ca. 15 % af herredets godsmasse. Et tal, der må vække interesse, idet selvejerne da bliver herredets næststørste ejerkategori efter adelen.

Vender vi os derefter igen til de 71 gårde som kronen enten ejede eller havde herlighedsretten til i 1536, udgør de 37 selvejergårde alene 52 % af den samlede krongodsmængde. I forhold til herredets samlede godsmasse udgør selvejerne ca. 7 %. Kronens reelle andel af herredets godsmængde, som da kun udgøres af fæsterne, er derefter helt nede på 6,5 %, hvilket er meget bemærkelsesværdigt. Men dog ikke så bemærkelsesværdigt som forholdene omkring 1511, hvor kronens reelle godsmængde kun udgjorde ca. 1 % af herredets godsmængde. Resultater som man kun kan tolke på den måde, at kronen gradvist i perioden fra 1511 til 1536 har forøget sin indflydelse i området i takt med de forskellige selvejeres overgang til fæstere. Kronens stilling i 1536 i Voer herred kan dog på ingen måde siges at have været særlig stærk eller gunstig.

Reformationens betydning for den kongelige godsmasse i Voer herred
Regns selvejerne imidlertid igen som en integreret del af krongodsmassen i perioden fra 1536 og 1581/82 ses det, at

den kongelige godsmasse er forøget med 200 gårde. I procent en stigning fra 13,5 % til 51,5 % af det samlede gårdantal. En stigning, der er meget stor, og helt uhørt i sammenligning med de erhvervelser, som blev gjort af kronen i tidligere og senere perioder. Den store stigning i krongodset stemmer helt overens med, at kongen efter reformationen har overtaget alt det gejstlige gods i Voer herred. Det være sig både Århusbispens, Øm, Voer, Ring, Mariager og Skt. Hans kloster gods⁹²). Skt. Hans klostergods blev dog hurtigt forlenet ud af kongen til adelen, og i 1575 blev det endelig solgt til Holger Rosenkrantz til Boller. Bortset fra Skt. Hans klostergods blev alt det øvrige annekerede gejstlige gods lagt til kronens oprindelige gods. I første gang under tre forskellige len, men efter 1580 kom det permanent under Skanderborg len. Lægger man de 200 gårde, der før 1536 tilhørte de gejstlige institutioner til det oprindelige krongods, får man, at kronen nu ejede 271 gårde i Voer herred. Denne andel af herredets godsmasse holdt kronen indtil 1581/82. Herved ikke være sagt, at kongen i perioden fra 1536 til 1581/82 har bibeholdt alle de gårde han fik fra gejstligheden. Flere af gårdene blev enten afhændet eller mageskiftet til adelen til fordel for adeligt gods, som var kongen mere behageligt.

På denne baggrund skulle det derefter være muligt at sige, at det i princippet

kun var kronen, der havde nogen nævneværdig fordel af reformationens indførelse.

Adelens godsmasse i Voer herred i 1536

I 1536 var adelen ubetinget den største enkelte ejerkategori i Voer herred, uden dog at eje alle gårde i et eneste sogn. De sogne, hvor adelens godskoncentration var størst, og hvor adelen ejede over halvdelen af gårdene var i Søvind, Vær, Nebel, Lundum og Ovsted sogne. Herudover havde adelen mange fæstergårde i Vedslet, Gangsted, Østbirk, Yding og Ørridslev sogne. Faktisk er Tåning sogn det eneste, hvor adelen ikke ejede en eneste gård.

Mellem 1536 og 1581/82 er der sket en mindre stigning i adelens andel af herredets godsmasse. Fra 227 gårde i 1536 til 249 i 1581/82, en procentmæssig stigning i forhold til herredets samlede gårdantal fra ca. 43 % til ca. 47 %. Rent gårdmæssigt har der været tale om en stigning på 22 gårde. De 15 af gårdene må være dem Holger Rosenkrantz overtog fra Skt. Hans kloster i Horsens i 1575, eller rettere fra kongen. De resterende gårde har adelen købt af Århus Domkapitel. Når adelens nye gods således fortrinsvis ligger i herredets sydlige del kan det forklares med, at det var her Skt. Hans klostres største godsmængde var før 1536.

Den gejstlige godsmasse i Voer herred i 1536

Med i alt 70 fæstegårde og herlighed til selvejergårde var Århusbispen den næststørste ejerkategori efter kronen (hvis selvejerne regnes med som krongårde), idet adelsgodset skal splittes ud på flere hænder. Hovedparten af bispens gårde var i 1536 fortrinsvis i herredets østligste del, f. eks. med 15 gårde i Søvind sogn og 11 gårde i Nebel sogn. I Gangsted sogn var bispen ubestridt den største godsejer med hele 18 gårde – mere end halvdelen af gårdene. På den anden side var der også sogne, hvori bispen ikke ejede en gård, i Hylke, Lundum, Yding, Ovsted, Kattrup og Tåning sogne.

Dvæler man et øjeblik ved de enkelte lokaliteter, ses det, at bispen ejede den eneste ø, der ligger i Voer herred – nemlig Vorsø. Endvidere ejede han begge gårde i Hovedgård, Ørridslev sogn, begge meget store og betydningsfulde gårde i 1500- og 1600-tallet⁹³).

Ser man derefter på herreklostrenes gods, fremgår det, at benediktinernonneklosteret Ring ejede de fleste gårde. Voer kloster var den næststørste ejer med 35 gårde⁹⁴). Øm kloster ejede 28 gårde og endelig havde Mariager kloster kun 9 gårde. At det netop er Ring og Voer, der er de dominerende, undrer vel ikke, da de begge var beliggende indenfor herredsgrensen.

Fordelt på lokaliteter og sogne ses det, at Ring kloster ejede næsten hele Hylke sogn ($\div 5$ gårde), 12 gårde i Vedslet sogn, mens resten af klostrets besiddelser var spredt rundt om i hele herredet, kun med et par enkelte gårde i de enkelte sogne.

Voer klostres besiddelser var primært koncentreret i Yding sogn, hvor man ejede 17 gårde. Herudover ejede klostret 18 gårde fordelt på 5 sogne.

Øm kloster ejede hele 28 gårde i herredet, hvoraf 17 alene var i Tåning sogn. Klostret ejede hele sognet på nær en gård. At man havde samlet godset i dette sogn fremfor andre, hænger vel sammen med, at en af klostrets ladegårde var her. Klostrets resterende 11 gårde var beliggende i 5 sogne. Heraf 2 i Hylke sogn, måske et levn fra den tid, hvor klostret var beliggende på Kalvø i Skanderborg sø.

Udover de allerede nævnte klostre ejede Mariager kloster 9 gårde. Af disse var 2 beliggende i Nebel sogn, 1 i Tolstrup sogn og endelig 6 i Katstrup sogn. Heraf 4 alene i Borup⁹⁵⁾ – nu Borupgård. Skt. Hans kloster ejede før 1536 3 gårde i Søvind sogn, 1 gård i Vær sogn, 6 gårde i Hansted sogn, 2 gårde i Katstrup sogn, 1 gård i Lundum sogn, 1 gård i Ovsted sogn og endelig 1 gård i Ørridslev sogn.

Århus domkapitel havde før 1536 10 gårde i herredet, og heraf var de 4 i Hansted sogn, 5 i Østbirk sogn og 1 gård i Tolstrup sogn.

Om ejendomsfordelingen i Voer herred kort før reformationen kan man sige, at det er meget betegnende, at ejerforholdene er meget differencierede, men det er alligevel som om, at de forskellige ejerkategorier har deres eget domæne i en eller anden del. Efter reformationen bliver ejerforholdene langt mere overskuelige. Da skal man i princippet kun regne med kronen og adelen.

Hvis man afslutningsvis henregner kronens selvejere under krongodset, adelsgårdene for sig selv og de gejstlige institutioners samlet (bispens selvejere incl.) får man følgende forenkledede indtryk af ejendomsfordelingen i 1536:

adel	227 gårde	43 %
de gejstlige institutioner	228 gårde	43 %
kronen	71 gårde	14 %
i alt	<u>526 gårde</u>	<u>100 %</u>

Sammenfatning

Det har her vist sig muligt at rekonstruere ejendomsfordelingen i Voer herred i både 1536 og 1581/82 – selv om direkte kildebelæg omhandlende alle ejerkategoriens godsbesiddelser ikke har været til stede. Rekonstruktionen har kun været mulig i kraft af, at man har kunnet regne med et stabilt gårdtal i herredet i perioden fra 1536 til 1660erne. Endvidere fordi man gennem Skanderborg lens jordebog 1581/82 har været i stand til at opstille det meste krongods, selv-

ejergods, bispegods, klostergods og andet gejstligt gods i området før reformationen. Desuden har man igennem andre kilder nogenlunde kunnet rekonstruere de handler og mageskifter, der er sket med gods i herredet, hvor kronen har været den ene part i perioden mellem 1536 og 1581/82, og fra 1581/82 til 1662. I det hele taget har adelsgodset været det eneste, man ikke umiddelbart har kunnet fastsætte i 1536 og 1581/82. Dette gods er til gengæld fundet ved subtraktion, hvor man har fratrukket det gods, der er opført i lensjordebogen fra 1581/82 fra herredets totale gårdtal, optalt efter 1662-matriklen.

Hvad angår ejendomsfordelingen omkring reformationen er det betegnende, at så mange forskellige ejere har været repræsenteret. Kronen, adelen, selvejere, fem forskellige herreklostre, Århusbispen og Århus domkapitel ejede hver deres større eller mindre del af Voer herreds jord og gårde.

Den største ejerkategori i herredet før 1536 var de gejstlige institutioner set under ét. Bemærkelsesværdigt er det, at Århusbispen var den største gejstlige ejer i området med 70 gårde. Måske den største enkelte ejer i hele herredet? Vi ved det ikke, for adelsgodset lader sig ikke opsplitte på enkelte personer, hovedgårde eller adelsslægter. Den næststørste enkelte gejstlige ejer var Ring kloster med i alt 58 gårde, derefter følger Voer kloster med i alt 35 gårde og

så fremdeles. De øvrige gejstlige ejere havde ikke så mange gårde.

Adelen ejede næsten lige så mange gårde i herredet som de gejstlige tilsammen. Der er kun en mindre forskel på de to kategorier. Som før nævnt er man ikke i stand til at splitte adelsgodset op på enkelte personer eller slægter. Vi kan derfor ikke sige, hvor stor en del de lokale adelsmænd havde i forhold til de store godssamlende adelsslægter. Men der kan vel ikke herske stor tvivl om, at de lokale herremænd må have haft en ikke så ringe andel af adelens samlede godsmasse i 1536. Der var ikke mindre end fem meget betydningsfulde herregårde i området, fortrinsvis beliggende i herredets syd- og sydøstligste hjørne. En passant skal det nævnes, at Voer herred er det område, der procentmæssigt fremviser det meste adelsgoods i de lokale undersøgelser, der indtil nu er fremkommet om ejendomsfordeling omkring reformationen⁹⁶).

Undersøgelsen viser endvidere, at der omkring 1536 var et interessant størrelsesforhold mellem kronens fæstere og selvejerne, som kronen havde herligheden til. Der var flere selvejere end fæstere. Kronens reelle andel af herredets samlede godsmasse androg kun 6,5 %, mens selvejernes andel androg ca. 7 %.

Det er endvidere vist, at selvejernes antal var større før – helt konkret i 1511 – end i 1536. I 1511 har der været omkring 80 selvejere i Voer herred, ca.

15 % af de samlede brug. Heraf havde Århusbispen herligheden til en del. I 1511 var kronens position i området svag, men i takt med flere selvejeres overgang til almindelige fæstere stiger kronens position op imod 1536, for efter reformationen at toppe. Faldet i selvejerne fra 1511 til 1536 er helt i overensstemmelse med de oplysninger vi har fra andre dele af landet. Selvejerne var en udsat befolkningsgruppe, som både kronen og adelen med mere eller mindre held prøvede at komme til livs.

Ejendomsfordelingen i de enkelte lokaliteter er også vist. Særlig karakteristisk er det, at de enkelte ejer kategorier i hovedsagen havde koncentreret deres gods i nogle enkelte byer og sogne plus nogle enkelte strøgårde, uden dog at være eneejer af sognene.

Efter reformationen skete der et stort skred i de hidtidige ejendomsforhold. Kronens andel af den samlede godsmasse steg fra ca. 14 % til knap 52 %, dvs. næsten en firedobling af godsmassen. Et tal, der ligger højere end det, Kristian Erslev i sin tid fandt frem til var gældende. Den kraftige forøgelse af kongens indflydelse i området skal ses, som en følge af nedlæggelsen af de gejstlige institutioner, som der var flere af.

I det hele taget må det siges, at kronen var den eneste ejer kategori, der på kort sigt fik noget ud af reformationen. Adelen andel af godsmassen steg ganske

vist med ca. 4 % i perioden fra 1536 til 1581/82, men det kunne ikke ses som en direkte følge af reformationen.

I perioden fra 1581/82 til 1662 skete der endvidere store forskydninger i ejendomsfordelingen indenfor de enkelte lokaliteter. Særlig interessant er det, at der også i Voer herred var en markant tendens til arrondering op til midten af 1600-tallet. Både adelen og kronen søgte at koncentrere deres godsbesiddelser omkring hovedgårdene eller i kronens tilfælde omkring Skanderborg slot. Kronen ejede således i 1662 næsten hele 8 sogne i herredet, de fire af disse grænsende op til Skanderborg sø og Mossø, herredets nordgrænse.

Hvem der var den drivende bag de utallige mageskifter, kan altid diskuteres. Men fordelene ved at skille sig af med strøgods til fordel for et samlet godshele var åbenlys for begge parter. Fordelen for kongen var, at han kunne anlægge et stort len og en vildtbane med masser af skov tæt ved Skanderborg slot. Desuden ville kronens fæstere komme tættere på slottet, så de blev nemmere at indkalde, når der skulle forbedres og bygges på slottet.

At kongens position i det hele taget var så stærkt svækket i området omkring reformationen beroede på, at adelen og de gejstlige institutioner besad størsteparten af godsmængden qua deres rige herregårde og klostre. Med reformationen blev det gamle monopol

brudt, og herefter blev det økonomisk muligt at få et stærkt Skanderborg len og Skanderborg slot, som det absolutte midtpunkt. Et len, der fik fornyet aktualitet under Frederik II.

Noter:

1. Præsteindberetningerne 1651. Den 21/2 1651 udgik der fra kancelliet et kongebrev til landets bisper om, at de skulle lade præsterne i sognene udfærdige en specifikation over, hvor mange hele, halve gårde og bol, der var i sognene med angivelse af, hvem der ejede disse.
2. J. A. Fridericia: Historisk – statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17de århundrede. Hist. Tidsskr. 6 rk. II 1889–90.
Samme: Adelsvældens sidste dage. 1894. Repro 1975.
Svend Åge Hansen: Adelsvældens grundlag. 1964.
3. Politikens Danmarks Historie bd. 7, 3. udg. 1977, 115 ff.
4. I 1662 blev landets første matrikel udarbejdet af en kommission. Grunden var, at man efter svenskekrigene ville indføre en ny skatteenhed: hartkornet. I matriklen er alle landets gårde, huse, enemærker o. a. omtalt. I matriklen er ejendommenes landgilde nærmere skitseret, udsæden, fæsterne og ejerne er ligeledes nævnt.
I 1664 kom 1664-matriklen, også kaldet Fr. III's matrikel. Denne matrikel er i princippet bygget over 1662-matriklen, men den er mere præcis. Se Gunner Knudsen: De danske Matrikler og deres Benyttelse ved historiske Undersøgelser. Fortid og Nutid 1919.
5. Kristian Erslev: Konge og Lensmand i det 16. Århundrede, 1879. Repro 1970.
6. Do. s. 110 f.
7. Thomas Bang: Klementsfejdens Efterspil. Et bidrag til Bondestandens Historie. Hist. Tidsskr. 8 rk. bd. 6.
8. Henrik Larsen: Ejendomsforholdene i Hindsted herred i Slutningen af Middelalderen i Jy. Saml., 5 rk. bd. 3 1937–38.

- Samme: Ejendomsforholdene i Salling 1524. Jy. Saml. 5 rk. bd. 5. 1941-42.
9. Erik Ulsig: Studier over registret fra Ringsted og Ramsø herreder ca. 1517. Bol og By, 2 rk. bd. 2.
  10. Poul Rasmussen: Herreklostrene i Århus Stift, deres jordegods i det 16. årh. og dets historie. Østjysk Hjemstavn 1954-1957. Samme: Århusgård og Åkær lens jordebog 1544, 1960.
Samme: Studier i Århus Stifts ældste ejendoms historie, bd. 1. 1978. Findes kun i xerox. Århus Domkapitels Jordebøger bd. I, II og III. Udg. ved Poul Rasmussen. 1975.
  11. Voer herred ligger i det østjyske område mellem Horsens og Skanderborg. Undersøgelsen omfatter alle sogne i Voer herred bortset fra Voer sogn, der ligger i herredets nordvestlige del. Når dette sogn ikke er indbefattet i undersøgelsen hænger det sammen med, at sognet ikke er omtalt i 1662-matriklen. I 1822 kom Voer sogn under Tyrsting herred.
  12. Poul Rasmussen i Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder artiklen: jordejendom. 1957.
  13. Kronens Skøder 1535-1765. Bd. I og II. I denne kilde kan man udlede det gods, som vi har efterretninger om, at kongen enten har solgt eller mageskiftet sig til eller afhændet. Kronens Skøder er dog ikke helt præcise, idet flere godshandler mangler. I Voer herred er der solgt eller tilkøbt gods af kronen, som ikke findes i kilden.
  14. Poul Rasmussen har gennemført metoden, specielt artiklen Studier i Århus Stifts ældste ejendoms historie om besidderne af fast ejendom i Ning herred. Se note 10. Se endvidere Erik Ulsig note 9.
  15. Se Erik Ulsig i Bol og By (note 9) og Poul Rasmussen i Kulturhistorisk leksikon for Nordisk middelalder om jordejendom. I anden forbindelse har undertegnede bl. a. påvist, at gårdtallet er forbløffende stabilt i hele seks sogne i Voer herred, og når man kan regne med stabilitet i seks sogne, mener jeg også, at det er forsvarligt at regne med stabile gårdtal i hele herredet.
  16. 1662-matriklen ligger i Rigsarkivet, arkivnummer 311.93, S 582.163 som mikrofilm. I 1662-matriklen kan man desværre konstatere mange fejlagtige oplysninger eller direkte forglemmelser. Dette kan let konstateres, hvis man identificerer gårdene fra 1662-matriklen til 1664-matriklen. 1664-matriklen, som også kaldes Fr. III's matrikel, ligger også i Rigsarkivet, arkivnummer 311.102-40, mikrofilmen nr. 5949. 1664-matriklen er langt mere præcis end 1662-matriklen, men de forskellige gårdes landgilde er ikke oplyst i denne kilde.
  17. Skanderborg lens jordebog 1581/82 ligger i Rigsarkivet, mikrofilm nr. 18.124. Jordebogen omhandler alt det gods, der administrativt sorterede under lensmanden på Skanderborg slot. I kilden er omtalt alt det gods, som kronen annekterede i området fra de gejstlige institutioner ved reformationen, sammen med det oprindelige kongelige gods, selvejerne incl.
  18. Se Knud Prange: Selvejets omfang på reformationstiden. Bol og By, bd. 5, 1964.
  19. Kronens Skøder (herefter KS) I, s. 333. Claus Mund til Serridslevgård får 1 gård af Mariager kloster.
  20. KS I, s. 34.
  21. Do. I, s. 196.
  22. Do. I, s. 236.
  23. Do. I, s. 237.
  24. Poul Rasmussen: Århusgård og Åkær lens jordebog 1544. (Herefter: 1544-jordebogen) 1960, s. 53.

25. Gårdenes antal i Voer herred i 1682 er baseret på Henrik Pedersen: De danske Landbrug. 1928. Repro. 1975, s. 216ff.
26. Før 1682 omtales præstegården i Hylke ikke, derfor det mindre udsving i gårdtallet.
27. Ring kloster regnes for to gårde fra 1536 til 1682, idet klostret ret hurtigt efter reformationen blev splittet op i to større bøndergårde.
28. Denne gård tilhører Århus domkapitel. Den blev tilskødet kapitlet i 1570 af Anders Branner. Se KS I, s. 124. Se endvidere Århus Domkapitels Jordebøger II og III, s. 14 og 29.
29. I 1544-jordebogen har vi på s. 54 oplysninger om, at Århusbispen har haft en fæster i Vedslet med en landgilde på: »1 mark, gæsteri 1 hest«. Denne er ikke en gård ud fra denne artikels definitioner, og er derfor ikke medregnet.
30. Afvigelsen i gårdtallet mellem 1662 og 1682 hænger sammen med, at der i 1662 var tre til fire smågårde, som ikke blev regnet for gårde i 1682.
31. I KS I, s. 62, får vi oplysninger om, at kronen får et bol af Holger Rosenkrantz til Boller i 1560. Hvilken gård, der er tale om, kan ikke dokumenteres, og der er derfor set helt væk fra bolet. Måske er der tale om en gård, der er nedlagt eller lagt under en anden?
32. 1544-jordebogen s. 50f, s. 140.
33. Denne gård er Obstrup Byggested, og man må gå ud fra, at den har ligget i Gangsted sogn og by. Den er regnet for 1 gård.
34. Hele byen er i 1662 pantsat til Jens Sørensen, renteskriver i København. Gårdene er dog regnet for krongårde. I denne opstilling er der ikke taget hensyn til et mageskifte vi får oplysninger i 1653, KS II, s. 37. Mageskiftet drejer sig om en ½-selvejer gård, men noget tyder på, at handlen ikke er gået i orden.
35. Ifølge lensjordebogen 1581/82 finder vi, at kronen har haft 2 gårde i byen, hvoraf den ene stammer fra Åkær len (1544-jordebogen s. 51) og den anden fra Århusgård. Den sidste gård må være den, kongen erhvervede i et mageskifte med Jørgen Rosenkrantz i 1579 (KS I, s. 210).
36. I 1682-tallet er præstegården i Elbæk incl. Præstegården er dog ikke medregnet før dette år, idet den var fri for al kgl. tyng.
37. Omtales i 1544-jordebogen, s. 51, se endvidere s. 141.
38. Fastholder man, at der i 1536 var 9 gårde i byen, kan man af 1544-jordebogen se, at bispen har haft 5 af gårdene. Af disse 5 har kronen solgt den ene i 1544, en anden i 1580, således at han havde 3 i 1581/82. Endvidere fremgår det, at Jørgen Berkenov får en selvejer af dronning Dorotheas livgeding. (KS I, s. 105). Denne gård regnes som krongård i 1536.
39. Alle gårde tilhører Skt. Hans kloster i Horsens. Tilskødet Holger Rosenkrantz i 1575 (KS I, s. 155).
40. Alle 5 gårde findes i 1544-jordebogen, s. 52ff.
41. Ifølge KS får kongen 1 gård af Ebbe Munch til Fjællebro (KS I, s. 190) og 1 gård af Karen Gyldenstjerne til Boller (Holger Rosenkrantz' enke) i 1578 (KS I, s. 177 og 210). At den sidste gård omtales to gange hænger sammen med, at 1. handel ikke blev til noget. Kildedstederne viser, at kongen har haft to gårde i Haldrup i 1581/82, selv om det ikke fremgår af lensjordebogen fra 1581/82. Man kan kun gisne om, hvorfor de to gårde ikke er medtaget i lensjordebogen, men det sandsynligste er vel, at kronen har solgt de to gårde til

- Værholm inden 1581/82, uden at det fremgår af KS.
42. Tilhører i 1536 Skt. Hans kloster i Horsens. Overdrages i 1575 til Holger Rosenkrantz (KS I, s. 155).
  43. I Henrik Pedersen: De danske Landbrug, s. 217, omtales 15 gårde og 9 huse med jord i Stensballe by. Går man imidlertid direkte til 1682-matriklen, vil man se, at flere af de benævnte huse faktisk er gårde, idet de alle har et jordtilliggende på over 1 td. hartkorn. Derfor det store udsving i gårdtallet mellem 1662 og 1682.
  44. I Henrik Pedersen: De danske Landbrug er præstegården i Vær sogn incl. i de 5 gårde i Meldrup by. Præstegården er ikke incl. i 1662-matriklen. I dag ligger præstegården ved Vær kirke. Se Knud Prange: Bog over avlingen til Vær Præstegård. Bol og By 6.1972.
  45. I 1560 afstår kongen 1 jordeggen gård til Folmer Rosenkrantz (KS I, s. 62) i Voer i Voer herred. Hvilken går der er tale om, ved vi ikke med sikkerhed, for den findes ikke mere i 1662 – i hvert fald ikke som selvejer. Det er da en fæstegård under Stensballe en helt forandret landgilde. Hvor gården konkret har ligget er vanskeligt at se. Den er med vilje placeret under Blirup. Den kunne for så vidt lige så godt have været placeret i Stensballe by, men det er underordnet, idet den altid vil give en mindre usikkerhed. Den selvejer som Rosenkrantz får i 1560 kan findes i 1544-jordebogen (s. 52), men heller ikke her er det nærmere defineret, hvor den ligger. Faktum er imidlertid, at gården før 1536 tilhørte Århusbispens.
  46. Dette tal stemmer ikke helt overens med de 7 gårde, som kronen ejer i 1581/82 plus det antal gårde, som kronen enten afstår eller modtager mellem 1581/82 og 1662 ifølge KS.
  47. Ejes af Mariager kloster indtil 1599, hvor gården overdrages Claus Mund (KS I, s. 333).
  48. Den store forskel i gårdtallet i byen mellem 1662 og 1682 skyldes de forskellige definitioner, der er anlagt for at tale om en gård. Små bol, der regnes for gårde i 1662, er ikke gårde i 1682-matriklen.
  49. Heraf to gårde til Skt. Hans kloster i Horsens. Solgt til Holger Rosenkrantz i 1575 (KS I, s. 155). Den tredje gård tilhører Århus Domkapitel, og blev overdraget kronen i 1582 (KS I, s. 252). Se endvidere Århus Domkapitels Jordebøger bd. II og III, s. 56.
  50. Begge gårde ejes af Århus domkapitel. Afstået til kongen i 1582 (KS I, s. 252). Omtalt i Kapitlets Jordebøger bd. II og III, s. 56.
  51. Tilhører alle Skt. Hans kloster i Horsens. Solgt til Holger Rosenkrantz i 1575 (KS I, s. 155).
  52. I Skanderborg lens jordebog 1581/82 ses, at gården er solgt til kongen fra Poul Oxe. Men da vi ved, fra andre kilder, at den siden middelalderen har tilhørt kronen, formodes det, at kronen også disponerede over den omkring 1536. Gården omtales allerede som krongård i Valdemar Sejrs jordebog fra 1231. Måske har Poul Oxe haft gården i forlening eller i pant?
  53. Tilhører Århus domkapitel. Tilskødet kronen i 1582 (KS I, s. 252). Omtalt i Århus domkapitels jordebøger bd. II og III, s. 56).
  54. Lundum præstegård incl. i både 1662 og 1682.
  55. 1 gård tilhører Skt. Hans kloster i Horsens. Afstået til Holger Rosenkrantz til Boller i 1575 (KS I, s. 155). Den anden gård er præstegården, der tilhørte præsten.
  56. Der må være 6 gårde i byen i 1662. Byen

- er ikke omtalt i 1662-matriklen, men kun i 1664-matriklen.
57. Præstegården er incl. i 1682, men ikke før.
  58. I 1662 er der 16 gårde i byen, der alle mere eller mindre er øde. Gårdene er ikke ret store. I 1682 er der stadig en del ødejord/gårde i byen, og man påtænker at oprette 9 gårde.
  59. Rent faktisk er der en uoverensstemmelse mellem 1662 og 1682-matriklen, selv om det ikke ses. Men jeg har tilpasset tallene. I 1682 var der 13 gårde i byen, mens der kun er opført 7 gårde og to gadehuse i 1662. Differencen bygger imidlertid på, at Urup hovedgårds ejere i 1662 ikke har indsendt jordebøger over det gods de ejede i sognet. Ejerne af Urup må imidlertid have ejet 7 gårde i byen.
  60. Holm mølle er det samme som Tingsted Mølle. Tingsted Mølle blev i 1568 lagt fra Ovsted sogn til Østbirk sogn af Peder Skram.
  61. Ikke omtalt i 1662-matriklen, men i 1664-matriklen. Ejerne af Urup havde ikke indsendt jordebøger over godset, måske fordi Urup efter svenskekrigene tilsyneladende var helt kørt i sæk og splittet op på mange forskellige ejere.
  62. Århus domkapitel ejer alle 5 gårde. Alle gårde erhvervet 1420 og afstået i 1565 (Århus Domkapitels Jordebøger bd. II og III, s. 56).
  63. I 1682-matriklen omtales en lokalitet »Løgballehus« med et tilliggende på 1,57 tdr. hartkorn. Dette »hus« er ikke medtaget før 1682, idet det ikke regnes som en egentlig gård.
  64. Der er imellem 1581/82 og 1662 tale om et reelt fald i gårdtallet på 4 stk.
  65. Ejers af Århus domkapitel, omtales i jordebogen bd. I, s. 135.
  66. Ejers af Skt. Hans kloster i Horsens. Solgt til Rosenkrantz i 1575 (KS I, s. 155).
  67. Præstegården i Ovsted sogn er omtalt i 1682-matriklen, men ikke i 1662-matriklen. Ved reformationen ejedes gården af Øm kloster.
  68. Til møllen hører et bol, men mølle og bol regnes for 1 gård.
  69. Tilhører Århus domkapitel. Tilskødet kronen i 1582 (KS I, s. 252). Omtales i Århus domkapitels Jordebøger bd. II og III, s. 56.
  70. Præstegården incl.
  71. Denne gård er præstegården, som præsten ejede.
  72. Begge gårde tilhørte Skt. Hans kloster i Horsens. Skødet til Holger Rosenkrantz i 1575 (KS I, s. 155).
  73. I 1546 har kongen sandsynligvis skødet disse to gårde til Peder Ebbesen Galt til Tyrrestrup (Søvind sogn) (KS I, s. 25), men noget tyder på, at kongen har fået dem tilbage inden 1581/82.
  74. Begge gårde tilhørte bispem, omtalt i 1544-jordebogen.
  75. Se Fridlev Skrubbeltrang: Det danske Landbosamfund 1500–1800. 1978, s. 51ff.
  76. Hermed ikke være sagt, at kronen har erhvervet de 6 nedlagte gårde i perioden mellem 1581/82 og 1662, for det har han tydeligvis ikke.
  77. Se note 2 og 3. Specielt Svend Ellehøj i Politikens Danmarkshistorie, bd. 7, 3. udg. 1977, s. 115ff.
  78. Tendensen til at adelen forøger godsmængden på bekostning af kronen ses bl. a. i Sv. Åge Hansen: Adelsvældens grundlag. 1964.
  79. J. P. Trap Danmark. 5. udg. Bd. VIII, 2, s. 672. Thelma Jexlev: Lensregnskaberne. En oversigt. 1978, s. 315.

80. Gyldendals Danmarkshistorie, bd. 2,2. 1977, s. 470ff.
81. Fridlev Skrubbeltrang: Det danske Landbosamfund. 1978, s. 49ff.
82. Se Nørregård Hansen: Skanderborg Vildtbane. Østjysk Hjemstavn 1981f. Den første efterretning om vildtbanen i Skanderborg er fra 1579.
83. Se Knud Prange: Selvejets omfang på reformationstiden. Bol og By 5. 1964, s. 43.
84. 1544-jordebogen, s. 50ff og s. 100. Alle selvejerne i 1544-jordebogen tilhørte oprindeligt Århusbispen.
85. KS I, s. 62.
86. Do., s. 109.
87. Do., s. 223.
88. Do., s. 223.
89. Do., s. 236.
90. 1544-jordebogen s. 50ff.
91. Bygholm lens jordebog fra 1511 findes i Rigsarkivet. Registratur 108 A, no. 6. Se Thelma Jexlev: Lensregnskaberne og skattemandtalen omkring 1500. Arkiv bd. 5. 1974-75. Endvidere William Christensen: Dansk statsforvaltning i det 15. årh. 1903. Det fremgår ikke helt, at kilden skulle være fra 1511, som anført disse to steder.
92. Skt. Hans kloster havde 15 gårde i Voer Herred. Efter Kancelliets Brevbøger, bd. II, 1551-1555, 28/12 1551, fremgår det, at klostrets gods er forlenet ud.
93. Hvornår bispematerien fik de forskellige besiddelser kan ses i 1544-jordebogens indledende afsnit af Poul Rasmussen.
94. I tilknytning til tallene fra klostrene kan det siges, at placeringen af klostrenes fæstegårde i de forskellige lokaliteter stemmer helt overens med, hvad Poul Rasmussen tidligere har opstillet, bare ved hjælp af lensjordebogen fra 1573 over Skanderborg len. Se Østjysk Hjemstavn 1954-1957.
95. Byen eksisterer ikke mere. En kort tid efter reformationen udgjorde Borup et meget lille len under kronen.
96. Se note, 7, 8 og 9 hvor de forskellige undersøgelser over ejendomsfordelingen i andre herreder og områder af landet er nævnt.

Fredericias første præstegård

En byhistorisk undersøgelse

Af A. Hemmingsen

Peder Bøgvads præstegård

Den første kirke i Fredericia (indtil 1664 Frederiksodde) lå på kirkegården sydvest for den nuværende Trinitatis kirke og blev opført 1655–57 af materiale, der til dels stammede fra den nedbrudte Ullerup kirke. Arbejdet var antagelig ikke helt afsluttet, da den svenske hær i oktober 1657 erobrede fæstningen¹⁾.

Fæstningen var anlagt på Ullerup sogns område, og det blev sognepræsten i Ullerup, Peder Nielsen Bøgvad, der flyttede ind og blev byens første sognepræst²⁾. Ved indflytningen blev også hans præstegård Pugdal i Ullerup nedbrudt og genopført inde i byen. Mens kirkebyggeriet blev sent påbegyndt og tog et par år, har præstegårdens bindingsværk forholdsvis hurtigt kunnet flyttes, og det må være sket allerede i slutningen af 1654 eller begyndelsen af

1655, endnu inden kirkens opbygning var kommet i gang.

Skønt præstegårdens opførelse var sket på regeringens ordre, måtte Peder Bøgvad foreløbig udrede byggesummen, som hans enke senere anslog til 2.000 slettedaler. Af denne sum var der ved hans død ikke refunderet mere end ca. 1/3, og enken betragtede derfor gården som sin ejendom, så længe restsummen ikke var udbetalt. Byggesummens størrelse tyder på, at det har været en ret stor gård, men om dens udseende og beliggenhed meddeles i øvrigt intet³⁾.

Peder Bøgvad blev i byen og passede sin præstegering efter den svenske erobring, men døde allerede 2–3 måneder senere, i januar 1658. Indsættelsen af hans efterfølger trak længe ud på grund af uenighed mellem byens rådsmedlemmer, der havde kaldsretten. Til sidst tog regeringen i København sagen i sin

hånd, og i begyndelsen af maj 1658 overtog den hidtidige feltpræst Peder Jørgensen Dorsch embedet som sognepræst⁴⁾.

Peder Bøgvads enke, Anna, blev de første måneder efter sin mands død boende i præstegården sammen med sine seks børn, men da den nye præst ankom i maj 1658, blev hun nødt til at forlade den. Regeringen har betragtet den som statsejendom og overlod den til pastor Peder Dorsch. Anna Bøgvad, der for-gæves forsøgte at få mere i erstatning, måtte forlade gården og lade sig nøje med en beskeden årlig understøttelse⁵⁾.

Det blev kun kort tid, mindre end et år, den nye sognepræst kom til at bo i Peder Bøgvads præstegård. Han flyttede ind i maj 1658, og inden svenskerne året efter, i marts 1659, rømmede byen, havde de brændt gården af⁶⁾.

I foråret 1659 stod sognepræst Peder Dorsch da uden præstegård og har antagelig i den følgende tid måttet bo til leje et eller andet sted i den krigshærgede by, sikkert under kummerlige forhold.

Den fra Ullerup indflyttede præstegård kom således kun til at tjene som bolig for Fredericias to første sognepræster i 4–5 år (1654/55–1659). Om gårdens størrelse, opbygning og indretning er de historiske kilder som nævnt tavse. End ikke om dens beliggenhed gives der nogen efterretning, og det er kun ved tilbageslutning fra en senere tids oplysninger, at det er muligt at påvise stedet, hvor den lå.

Peder Dorschs præstegård

Der gik fem år, inden sognepræsten igen kunne flytte ind i en gård, denne gang en gård, han selv havde ladet bygge, og som forblev hans ejendom resten af hans tid.

Peder Dorsch var som feltpræst, og måske endnu mere som sognepræst i Fredericia, kommet i høj gunst hos Frederik III, og efter krigen ydede kongen ham pengehjælp til opførelse af en gård⁷⁾. Hjælpens størrelse kendes ikke, men det må være den, der har sat den fattige præst i stand til at bygge sig en gård på et efter forholdene ret tidligt tidspunkt. Skønt genopførelsen af bygninger i den ødelagte by næppe kom rigtig i gang før 1664, kunne Peder Dorsch allerede året før præsentere sin præstegård fuldt færdig⁸⁾. Den 5. marts 1663 lod han ved Fredericia Rådstueret tinglyse, at han havde bygget en ny gård på den afbrændte præstegårds plads. Tinglysningen fremgår af Fredericia Rådstuebog med følgende indhold:

»Rådstueret holdt udi Jacob Pedersens hus torsdag den 5. marts. Jacob Pedersen, Peder Nielsen, rådmænd.

Her Peder Jørgensen, sognepræst her i staden, lod fremføre 8 borgere og dan-nemænd, som efter hans forrige begæring af øvrigheden her ved stedet vare tilsagt at bese og vurdere den bygning, som han havde ladet bekoste og opsætte på præstegårdens plads her udi Frede-

riksodde: at de derom for retten ville gøre deres afsigt (vurdering).

(Herefter følger navnene på de 8 borgere, der som vurderingsmænd afgiver følgende erklæring om gårdens indretning og værdi:)

Fortegnelse over præstegårdens bygning udi Frederiksodde.

1. Stuehuset. 6 fag, 4 alen stolper og en kvarter af godt forsvarlig egetømmer, hvorudi og 4 skærværker (skillevægge), 2 skorstene, 1 bageovn, loft lagt over 4 fag, i stuen 4 karme dobbeltvinduer, og i køkkenet 3 vinduer, og i samme hus er 4 døre med behørig jern på.

2. Forhuset. 10 fag, 6 alen stolper, lige så højt som stuehuset, med 1 skærværk, udi lige måder af forsvarlig egetømmer.

3. Ladehuset. Er 8 fag, 6 alen stolper, hvorudi er 4 stormbånd (skråstivere) af forsvarlig egetømmer som tilforn, med dobbeltdukker (dukke: kort, lodret stolpe mellem løsholt og fodrem eller mellem løsholt og tagrem) og løsholter ligesom udi stuehuset.

Dette forskrevne af os underskrevne otte dannemænd er således beset og eragtet ved værdi 500 slettedaler. Dets til vidnesbyrd under vores egne hænder«. (de 8 vurderingsmænds navne)⁹⁾.

Tinglysningens indledende ord viser, at gården var Peder Dorschs ejendom, og at den var bygget på brandtomten efter Peder Bøgvads gamle præstegård. Af

bygningernes beskaffenhed og af værdiansættelsen til 500 sld. kan sluttes, at den har hørt til byens middelstore og velbyggede gårde, som de er kendt fra den følgende tid. Dens jordtilliggende nævnes ikke her, men formentlig har præsten ligesom andre, der byggede et beboelseshus i byen, fået overdraget en gratis jordlod i bymarken. Den findes dog først omtalt langt senere.

Der er én vigtig oplysning, som savnes i beskrivelsen af Peder Dorschs nybyggede gård. Hvor i byen lå den? Bemærkningen om, at den lå »på præstegårdens plads«, giver ikke mulighed for at udpege stedet. Men af bemærkningen, som ifølge sagens natur ikke kan bero på en fejltagelse eller have vildledende hensigt, kan man drage en slutning, som må anses for sikker: *de to gårde har ligget på samme sted.*

Provst Peder Dorschs død 1685

Om Peder Dorschs selvejerpræstegård fra 1663 foreligger ingen oplysninger før ved hans død 22 år senere, men der er ingen tvivl om, at han til stadighed har beboet den, i de første fem år sammen med sin hustru af andet ægteskab og derefter i sine sidste 17 år sammen med sin tredje hustru, som fødte ham syv børn og overlevede ham i 30 år¹⁰⁾.

Peder Dorsch (fra 1667 provst) døde i 1685, 55 år gammel. Ved det påfølgende skiftes registrering af boet, viste det sig, at han i årenes løb var blevet en

særdeles velhavende mand, ejer af to gårde med tilhørende jord i Fredericia, en meget stor gård i Randers foruden flere større og mindre ejendomme i Midtjylland, næsten altsammen erhvervet ved hans sidst indgåede ægteskab (1668) med borgmesterens datter i Randers, Karen Mikkelsdatter. Dødsboets værdi blev opgjort til næsten 3.000 rdl., i datiden en anselig formue. Straks efter sin mands død havde provstinde Dorsch opnået kgl. bevilling til at hensidde i uskiftet bo, og hendes børn fik således ikke foreløbig del i den store arv¹¹⁾.

Til arven hørte som nævnt to gårde i Fredericia. Den ene var præstegården fra 1663, hvori enken blev boende, men af registreringen fremgår, at provsten før sin død havde næsten færdigbygget en ny og noget større gård ved siden af præstegården. Det er i registreringen af disse to gårde, man første gang støder på oplysninger om, hvor i byen præstegården lå. Det sker i de få ord, der indleder beskrivelsen af de to gårde.

Om præstegården:

»Den gård, salig magister Peder ibode, liggende østen til i Kongens Gade, imellem den salig mands nylig bygte gård på den ene side og Mads Pags hus på den anden side . . . «

Om den nybyggede gård:

»Den nye gård, som ligger til Kongens Gade med (langs med) den østre side, imellem Claus Mølraths gård på den ene side og salig magister Peders gård på den anden side . . . «¹²⁾.

Som det umiddelbart fremgår af disse to stedangivelser, har provst Dorschs præstegård – og dermed dens forgænger, Peder Bøgvads gård – ligget på Kongensgades østside. Om det har været i den del af gaden, der strækker sig nord for, eller den, der strækker sig syd for Trinitatis kirkegård, oplyses ikke, og vor ringe viden om Kongensgades bebyggelse på Peder Bøgvads tid (før byens ødelæggelse), giver ikke grundlag for at anse det ene for mere sandsynligt end det andet.

Derimod indeholder de to gårdbeskrivelser en anden værdifuld oplysning. Som det vil ses, nævner de i alt 4 bebyggelser og angiver deres indbyrdes placering. Sammenholder man disse oplysninger, nødsages man til den slutning, at de fire ejendomme har dannet en sammenhængende række langs gaden, og at rækkefølgen har været: Mads Pags hus – præstegården – den nye gård – Claus Mølraths gård.

Vor viden om byens genopbygning efter svenskekrigene er meget begrænset, men det synes dog sikkert, at det i Kongensgade var strækningen nord for Trinitatis kirkegård, der først fik en sammenhængende bebyggelse, mens der syd for kirken endnu et par menneskealdre efter krigen kun fandtes meget få og spredte bygninger¹³⁾. Derfor kan en ubrudt kæde af fire bebyggede ejendomme på et så tidligt tidspunkt som 1685 vanskeligt tænkes mulig andet

sted end i den række af byggegrunde, der udgjorde Kongensgades østside mellem Prinsensgade i nord og Danmarksgade i syd.

Om denne antagelse kan bekræftes, og om det i så fald er muligt blandt grundene at udpege præstegårdens, kan kun en undersøgelse af en fire ejendommers skæbne efter 1685 vise.

Enkeprovstinde Karen Dorschs død 1715

Efter provst Dorschs død overtog enkefru Karen Dorsch hele boets formue og dermed begge gårde, og hun blev boende i præstegården resten af sin tid. Først ved hendes død 30 år senere kastes der nyt lys over dens og naboejendommens forhold.

Skiftet efter hendes død 1715 viser, at formuen i løbet af denne menneskealder var svundet stærkt ind (fra ca. 3.000 til ca. 1.000 rdl.) De fleste ejendomme i Midtjylland var afhændet, men de to gårde i Fredericia var endnu i behold. Skiftet viser endvidere, at den nye gård, som provsten havde bygget ved siden af præstegården, nu var beboet af provsteparrets ældste datter Catharina og hendes ægtefælle, fhv. kaptajn i hæren David Henderson, der et par år tidligere havde lejet gården af enkeprovstinden¹⁴).

Ved skiftet blev boet delt mellem hendes syv børn (to sønner, fem døtre), der alle fik medejendomsret i de to gårde

med tilhørende jord. Endvidere ordnedes det sådan, at Catharina og hendes mand forblev boende i den nye gård og indtil videre bestyrede begge gårde, som de nu efter skiftet var blevet medejere af.

I skifteprotokollatet 1715 er der nogle få linier, der giver et nyt bidrag til bestemmelse af gårdens beliggenhed. I fortegnelsen over boets ejendomme hedder det om præstegården:

»Den salig matrones efterladte gård i Kongensgade liggende norden op til Niels Pags iboende gård og sønden op til hr. kaptajn Hendersons gård. . . «

At der her er tale om den samme gruppe af fire ejendomme som 30 år tidligere, er indlysende, selv om Mads Pags hus nu er blevet til Niels Pags gård, og selv om Claus Mølraths ikke er nævnt. Den nye oplysning ligger i udtrykkene »norden op til« og »sønden op til«, som nu gør det muligt at fastslå ejendommens rækkefølge fra nord til syd:

Niels Pags gård – præstegården – den nye gård, beboet af ægteparret Henderson – en gård (forhen Claus Mølraths).

Derefter står kun tilbage at konstatere, hvor de fire gårde har ligget i rækken af otte byggegrunde, som indtil vore dage har udgjort Kongensgades østside mellem Prinsensgade og Danmarksgade. Igen vil det være nødvendigt at følge gårdenes og beboernes skæbne nogle år frem i tiden.

Catharina Dorsch, gift Henderson

Efter moderens død 1715 blev Catharina og hendes mand som nævnt boende i den nye gård, men året efter døde kaptajn Henderson. Som enke (uden børn) må Catharina have siddet i ret gode kår, for senere finder man, at hun er blevet ejer af begge de to gårde, som hendes fader engang havde bygget. Mens hun udlejede den forhenværende præstegård, blev hun selv boende i den noget større gård, og her døde hun 1751 efter 35 års enkestand i en alder af ca. 80 år.

Af de få efterretninger, der findes om fru Henderson som enke, fremgår, at det må have været almindeligt blandt hendes medborgere at fordanske hendes navn til fru Henrichsen. Kun derved bliver det forståeligt, at man i dokumenter fra hendes sidste tid finder hende omtalt under begge navne.

Oplysningen om de fire gårdes placering i Kongensgade findes i en officiel fortegnelse over Fredericias ejendomme, som byens magistrat udstedte i 1746, fem år før fru Hendersons død. Fortegnelsen, der benævnes »Grund-Taxt over Fredericias Stads Grunde og Bygninger«, skulle være grundlag for fremtidige beregninger af byskatten og omfattede derfor alle byens ejendomme med angivelse af beliggenhed, ejernavn, størrelse og angiven værdi. Ejendommene er i fortegnelsen forsynet med fortløbende numre, som i den følgende tid blev almindeligt anvendt som faste ejendoms-

numre – de ældste i byens historie. Først godt 100 år senere (ved lov 1863) blev grundtakstnumrene afløst af nutidens matrikelnumre¹⁵⁾.

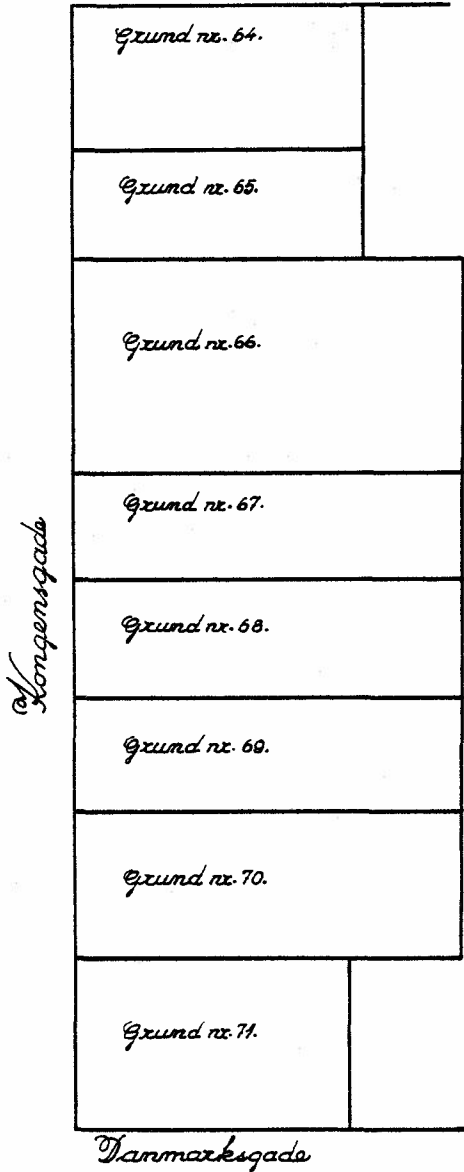
Grundtaksten 1746 giver endelig klarhed over de fire omtalte ejendommers placering fra Prinsensgade til Danmarksgade:

64. Crone Pedersens hus
65. Knud Jensens hus
66. Dorthea Slagters hus
67. Iver og Knud Bagers hus
68. Michel Paghs lejegård
69. Kaptajn Henrichsens enkes lejehus
70. Bemeldte enkes egen iboende hus
71. Kancelliråd Hvalsøes lejegård

Sammenholder man denne opstilling med den fra 1715, ses det umiddelbart, at de fire ejendomme er de fire sydligste i rækken, og at den her anførte kaptajn Henrichsens enke må være identisk med fru Henderson fra 1715, dvs. provst Dorsch's datter Catharina, der nu som enke er ejer af begge de fædrene gårde, grundtakstens nr. 69 og 70. Det kan derefter fastslås, at det er den sydligste af disse to gårde, der er den af faderen opførte nye gård, medens *nr. 69 er den gamle præstegård fra 1663.*

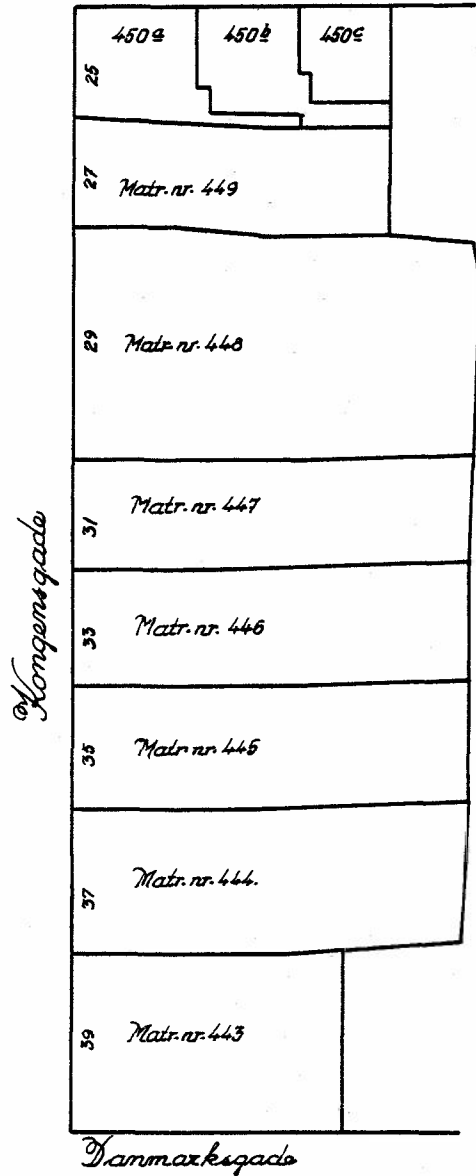
Præstegårdens byggegrund var således den 3. i rækken fra Danmarksgade mod nord. Da de bevarede bykort viser, at de nuværende otte byggegrunde uden væsentlige ændringer er de samme som i 1746, må præstegården have ligget på

Feinsensgade

De otte grunde i flg. grundtast 1746.

Feinsensgade

De otte grunde i flg. matrikelkort 1918.

den grund, som også i dag er den 3. i rækken fra Danmarksgade mod nord. Ved udskiftningen af grundtaksnumrene i 1860erne fik denne grund matrikel nr. 445, og da man senere også forsynede ejendommene med gadenumre, fik den (efter visse ændringer) sit nu gældende nr. 35 i *Kongensgade*.

Der kan derefter ikke være tvivl om, at provst Peder Dorschs præstegård såvel som dens forgænger, Peder Bøgvads indflyttede gård fra Ullerup, har ligget på den grund, der i dag har matrikel nr. 445 og er bebygget med hus nr. 35 i *Kongensgade*.

Som det fremgår af det foregående, kom provst Dorschs gård kun til at tjene som præstegård for én præst og kun i de 22 år, provsten beboede den, 1663–1685. Ingen af hans efterfølgere som sognepræster kom til at bo i gården, der som privat ejendom gik i arv, først til hans enke, Karen Dorsch, som ejede og beboede den i 30 år, og derefter til datteren Catharina, i hvis eje den var i de følgende 36 år.

Ved Catharinas død 1751 gik begge de fædrene gårde over på fremmede hænder. I store træk kan man følge præstegårdens senere skæbne og se, at de skiftende ejere var jævne borgere: avlsbrugere, håndværkere, mindre forretningsdrivende o. l.¹⁶⁾

Den sidste ejer boede og drev vognmandsforretning i gården. Efter hans død solgte hans enke i 1968 ejendom-

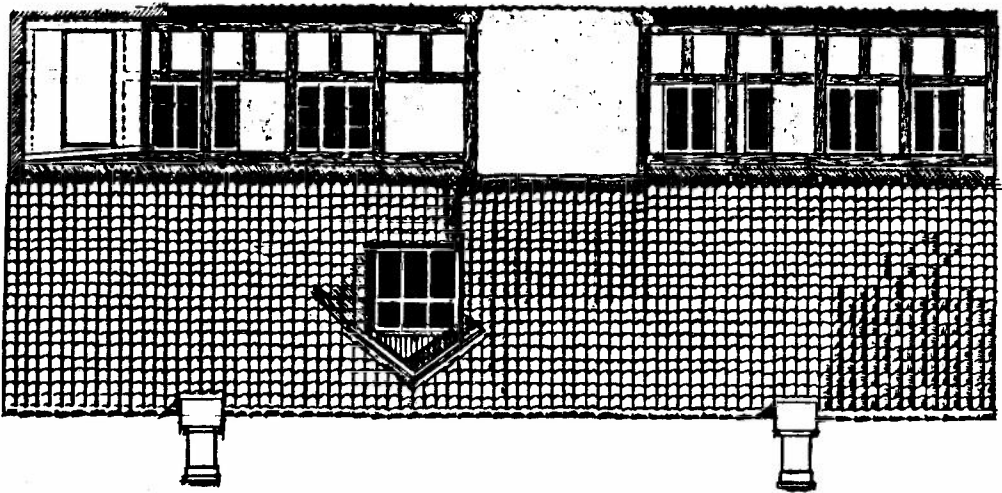
men til Fredericia kommune, der få år før havde købt de to tilstødende gårde. Kommunen lod i 1968 de tre gårde nedbryde og opførte derefter på grundene det store boligkompleks, der nu bærer gadenumrene 33–37. Ingen vidste dengang, at den midterste af de tre gårde var den gamle præstegård¹⁷⁾.

Bygningerne

Om præstegårdens bygninger i de ca. 100 år, den var i præstefamiliens eje, er der ikke fundet nævneværdige oplysninger ud over dem, bygherren havde ladet indføre i Fredericia Rådstuebog i 1663¹⁸⁾.

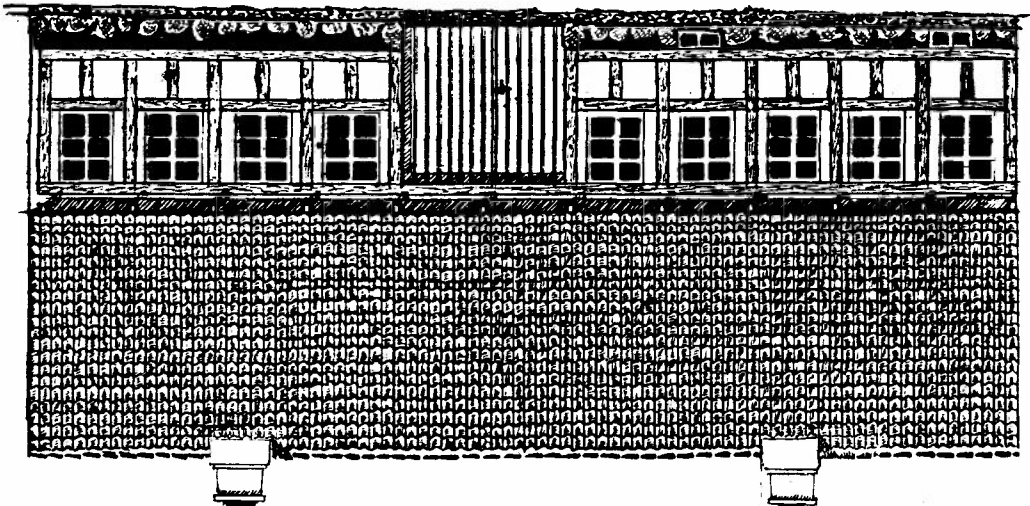
Derimod kan man få en del at vide om den gamle gård ved at betragte den, som den så ud kort før nedbrydningen i 1968. Ganske vist var der dengang ingen, der anede, at gården var af særlig byhistorisk interesse, og derfor blev der hverken før eller under nedbrydningen foretaget indgående undersøgelser af den. Men fra gårdens sidste tid foreligger en del bygningstegninger og billeder, som suppleret med det efter nedrivningen delvis bevarede bygningstømmer gør det muligt at få et indblik i bygningernes struktur og historie.

Der er således ikke tvivl om, at både grundplan og væsentlige bygningsdele var bevaret ret uændrede gennem gårdens 300-årige beståen. Af de tre længer fra 1663 stod i hvert fald forhuset (langs *Kongensgade*) og stuehuset (langs

Kongensgade 35, gårdfacade før 1873. Rekonstruk-
tion af arkitekt Gunnar Quast.

Kongensgade 35, facade mod Kongensgade før om-
bygningen 1873. Rekonstruktion på grundlag af be-
varet bindingsværk af arkitekt Gunnar Quast, Freder-
cia.

gårdspladsens sydside) på deres oprindelige plads, og det svære egetræsbindingsværk var kun udskiftet få steder og uden at ændre ydermurenes forløb. Ladelængen (østlige fløj ud mod haven) røbede derimod ved sit tømmer og murværk, at den var fra en senere tid, måske fra første halvdel af 1800-tallet. Sandsynligvis er der ved denne ombygning sket en rumudvidelse af ladehuset og dermed visse forskydninger i ydermurenes placering, uden at det nu er muligt at konstatere hvilke. Om de tre længer oprindeligt har været sammenbyggede eller adskilte, kan heller ikke afgøres.

Med disse forbehold vil et byggekort fra nyere tid give et i det væsentlige korrekt billede af det trelængede gårdanlæg, som det må have set ud i præstegårdstiden.

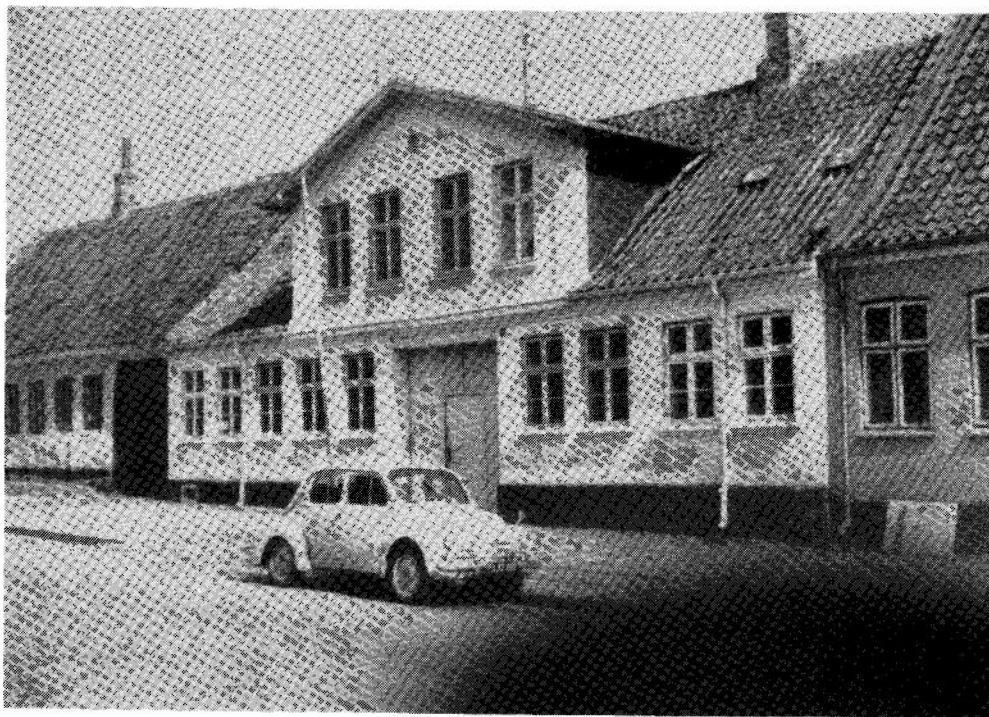
I bygningernes indre må der gennem de 300 år være foretaget adskillige større eller mindre ændringer, vel især bestemt af rummenes vekslende anvendelse. For den ældre tids vedkommende er det nu kun muligt at påvise én sådan ændring, der til gengæld har været gennemgribende. På et tidspunkt, som ikke kan bestemmes, men formentlig må ligge efter præstefamiliens tid, må det oprindelige forhus langs Kongensgade være blevet ombygget indvendigt og indrettet til beboelse, medens det hidtidige stuehus blev degraderet til udhus, hvis rum derefter tjente skiftende praktiske formål, i nyeste tid således som smedie,

snedkerværksted, mælkeudsalg, vognskur med hestestald m. m.

Flytningen af beboelsen fra den bagudvendte, lukkede gårdsplads til fløjen langs gaden må have åbnet for bedre udsyn til og kontakt med omverdenen, hvad der havde særlig betydning i en købstadsejendom i modsætning til, hvad der var tilfældet i en isoleret landejendom. I øvrigt betød flytningen en udvidelse af gårdens boligareal: fra det gamle stuehus' oprindelige seks fag til det nyes ti fag, indbefattet to fag portrum.

De mest indgribende bygningsændringer i nyere tid berørte kun stuehuset. De fandt sted i 1873 og 1907 og betød tilsammen en omfattende fornyelse af den gamle bygning, både i det indre og det ydre.

Ved en ombygning i 1873 ses der ikke at være foretaget større ændringer i husets ruminddeling, der formentlig stammer fra den tid, da det blev indrettet til beboelse. Derimod blev gadefacadeens ydre fuldstændig fornyet, idet den gamle bindingsværksmur blev tildækket med en skalmur af mursten (flensborgsten), der hvilede på et nyt fundament muret op foran den gamle kampestensokkel. Sandsynligvis er ved samme lejlighed bindingsværksmurens små vinduer blevet udskiftet med nye og større. Tilsyneladende var huset nu grundmuret i gadesiden, men bag skalmuren stod

Kongensgade 35 umiddelbart før nedbrydningen 1968. A. Engelbrecht foto.

stadig den bærende bindingsværksmur¹⁹).

Den sidste og største ombygning fandt sted i 1907. Den angik især tagetagen, idet der over facadens midte blev påbygget en meget høj og bred frontispice, som med sine fire store vinduer gav bygningen et stateligt præg i forhold til gaden andre huse. Den rummelige kvist gav sammen med forskellige ændringer i tagkonstruktionen plads for indretning af en lejlighed i tagetagen²⁰).

I tidens stil blev kvisten forsynet med hjørnepilastre og kapitæler. Da hele facaden samtidig blev hvidpudset, fremtrådte bygningen som en af de fornemste i Kongensgade. Ingen kunne udefra se, at der bag dens moderne, hvide facade lå gemt en af byens allerældste gårde, tilmed den eneste, hvis nøjagtige opførelsestid det har været muligt at konstatere.

Noter:

1. Fæstningens ældste bygningshistorie er behandlet i Hugo Matthiessen: *Fredericia 1650-1760*. 1911, s. 6-11 og i Axel Liljefalk: *Borgmester Hans Jørgensen*. VAA 1913, s. 10-53.
 Ordre til nedbrydning og genopførelse af såvel kirke som præstegård blev udstedt i april 1652 (Vilh. Berg: *Smaa bidrag til Fredericias Kultur- og ældste Historie*, s. 124), men blev foreløbig ikke iværksat. Endnu i 1654 overvejede regeringen at bevare Ullerup kirke, der var »stor og vel ved magt«, og i stedet nedbryde kirkerne i Bredstrup og Kongsted, der var »såre brøstfældige«. (Hugo Matthiessen: *Lidt om Ullerup Sogn*. VAA 1910, s. 206-207). Først i foråret 1655 kom byggeriet i gang, markeret ved grundstensnedlæggelsen 29. maj 1655.
2. Peder Nielsen Bøgvad havde været præst i Ullerup-Vejlby siden 1647. Hans forgænger i embedet var faderen Niels Nielsen Bøgvad, nævnt som præst dér allerede 1610 (*Kirkehist. Saml.* 1872-73, s. 549 og s. 666). Ullerup kirkes regnskabsbog 1617-1655 viser, at hr. Niels Bøgvad i Pugdal var præst og kirkeværge i Ullerup indtil 1646 (*Ullerup kirkes regnskabsbog 1617-1655*: C-KRB, 478, Landsarkivet, Viborg).
3. Præstegårde med jordtilliggende fandtes fra gammel tid i de fleste sogne og ejedes (efter 1536) ligesom kirkerne af kronen. Gården blev overladt præsten som en art fæstegård, dog på særlig gunstige vilkår. De nærmere bestemmelser om brugen af præstegårde er nedfældet i *Danske Lov 1683* (2. bog 12. kapitel). Pugdal har været en sådan statsejet præstegård, og regeringen kunne følgelig beordre den flyttet på statens bekostning. Fandtes der ikke nogen

til embedet knyttet præstegård i sognet, måtte præsten selv sørge for bolig, men kunne så gøre krav på en lejegodtgørelse fra kirken. Fredericias første sognepræster, der boede i privatejede gårde eller til leje, modtog en sådan lejegodtgørelse (således Peder Dorsch: *Kopibog for Magistraten 24/11-1683*, fol. 11 og 20. *Fredericia Råd-stuebog 11/1-1684*, fol. 174. - Da kirken ikke havde midler dertil, måtte borgerne betale gennem en skat: *Kopibog f. Magistraten 9/2-1686*, fol. 34 og 47).

4. Om Peder Bøgvads død 10. januar og den strid, der gik forud for hans efterfølgers udnævnelse 30. april 1658, se *Kirkehist. Saml.* 1857-59, s. 102 f. og P. H. J. Petersen: *Stamtavler over slægten Dorscheus, 1925 og 1935* (maskinskrevet eksemplar i Landsarkivet i Viborg).
5. Anna Bøgvads ansøgning om at måtte blive i gården, indtil »mine udlagte penge restitueres«, er dateret København 25. maj 1658. Det er heri, hun hævder, at gården er »efter Rigens Raads Befaling fast af ny opbyggt«, og at den har kostet »over 2000 Sld.« Ved kongebrev 2 dage senere tildeltes der hende årligt 1 rdl. af hver kirke i Århus og Ribe stifter. (*Kirkehist. Saml.* 1857-59, s. 108 f.)
 Hun synes derefter at have siddet i små kår. En søn, Niels Pedersen Bøgvad, blev student i 1670 (vistnok fra Helsingørskole) og var derefter en tid ansat som nederste hører ved Fredericia latinskole. Om moderens kår vidner nogle gældssager, som hun blev stævnet for ved Fredericia byting. Sønnen ydede hende bestandig støtte i retten. (*Fredericia tingbog 27/8 og 8/11-1666, 5/10-1674, 15/3-1675*).
6. Om sagnet om pastor Dorschs konflikt med de svenske besættelsestropper se Hugo Matthiessen: *Fredericia 1650-1760*.

1911, s. 30 og H. C. F. Hansen: Trinitatis kirke, s. 7.

7. Om byggehjælpen se P. H. J. Petersen: Stamtavler over slægten Dorsch, s. 9 og H. C. F. Hansen: Trinitatis kirke, s. 7.
8. Om byens genopbygning se Hugo Matthiessen: Fredericia 1650–1760, 38 f.
9. Fredericia Rådstuebog 1662–73, D6-57, fol. 4b, Landsarkivet Viborg.

Beskrivelsen af bygningerne gør det muligt at danne sig et groft skøn over deres karakter.

Alle 3 fløje siges at være opført i solidt egetræs bindingsværk. Sætter man fagbredden (afstanden mellem de lodrette, bærende stolper) til det, der var det normale i datiden, 135–145 cm, har længden af de 3 bygninger været: Stuehuset ca. 8,5 m, forhuset ca. 14 m. Ladehuset ca. 11 m. Bredden på alle 3 bygninger kan formentlig anslås til ca. 7 m.

Om bygningernes placering kan ingen sikre slutninger drages, men det er sandsynligt, at de 3 længer – som det var almindelig byggeskik – lå på de 3 sider af en firkantet gårdsplads med stuehuset anbragt mellem de 2 andre fløje, altså en 3-længet gård med stuehuset i midten. Sædvanligvis lå den ene længe langs gaden i grundens fulde bredde, i dette tilfælde det såkaldte forhus, der så har haft en portgennemgang fra gade til gårdsplads.

Om stuehuset gives flest oplysninger. Efter de anførte mål kan dets areal have været ca. 60 m². Deraf har dog kun 4 fag eller 2/3 været loftdækket, dvs. at højst 40 m² har været benyttet som opholdsrum. Det har kunnet give plads til 3–4 stuer og en mindre forstue. De ca. 20 m² uden loftdække kan have rummet køkken med åbent ildsted og bryggers med bageovn og bryggekedel.

Om de enkelte rums størrelse, placering og anvendelse kan der kun gisnes, men antallet af skillerum (4), skorstene (2), vinduer (7) og døre (6) kan uden vanskelighed indpasses i ovenstående skitse. – Om stuehusets ruminddeling jfr. i øvrigt note 11.

10. Peder Dorsch's vigtigste data se S. V. Wi-berg: Almindelig dansk præstehistorie I, s. 384. Mange oplysninger om hans familieforhold findes i skifteprotokollaterne ved hans og hans enkes død 1685 og 1715. Se ndf.
11. Skifte efter provst Dorsch se Provsteproto-kol for Elbo herred 1685–1715. C 37 E-3, fol. 2a–8a, Landsarkivet Viborg. Skiftet blev foretaget 16/6-1685 (5 måneder efter hans død 10/1). I protokollen fylder det 13 tætskrevne foliosider. Størst plads tager den lange fortegnelse over indboets hundreder af genstande: sølv-, kobber-, tin-, messing- og jernting, møbler, tøj, brugs-genstande, bøger, arbejdsredskaber, husdyr osv., der tilsammen giver et interessant indblik i, hvad en købstadpræstegård sidst i 1600-tallet kunne rumme. Ret stor plads tager også fortegnelsen over de mange ejendomme, provsten efterlod sig. Desuden omtales forhandlingerne med provstens 2 døtre af forrige ægteskab om restudbeta-ling af deres fædrearv. Endelig gengives ordret den kgl. bevilling til at hensesidde i uskiftet bo, som fru Karen havde udvirket 3 uger efter sin mands død. Efter fradrag af gæld blev boets værdi opgjort til 2.837 rdl. (fol. 7a).
Under registreringen af indboet er nævnt følgende rum i stuehuset: stor stue, mellemste stue, yderste stue, amместuen, køkkenet, bryggerset samt på loftet det lille kammer. Jfr. note 9.
12. Anf. sted fol. 6a og b.
13. Den sene bebyggelse af Kongensgade syd

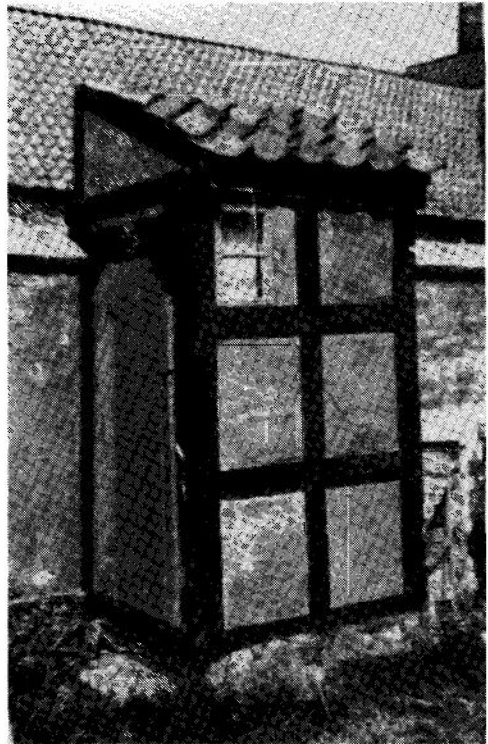
for Jyllandsgade fremgår formentlig tydeligt af J. Themsens kort over byen 1724, gengivet og kommenteret i Erik Lund: *Fredericia*, s. 40.

14. Skifte: Provstebro. for Elbo herred 1685–1715, C 37 E-3, fol. 242–48, Landsarkivet Viborg.

15. Grundtakstens nummerering er byhistorisk af særlig værdi ved at gøre det lettere at bestemme en ejendoms beliggenhed. Tidligere blev en ejendoms beliggenhed som regel angivet ved en oplysning om, hvor den lå i forhold til naboejendommene (»østen op til«, »mellem«, »ved siden af«). For datidens borgere i en lille by var det tilstrækkeligt, men ikke for nutidens byhistorikere. – Grundtakstens numre blev dog ikke altid anvendt; f. eks. har folketællingen 1787 andre numre.

Danmarks landejendomme havde allerede fået faste numre ved matriklen 1688, fornyet 1844. Købstæderne, og dermed Fredericia, fik først matrikelnumre ved lov af 1863.

16. Nogen tid efter Catharina Hendersons død blev præstegården overtaget af slægten Pagh, der allerede i et par menneskealdre havde siddet i den nordlige nabogård (grundtakst n. 68). Henimod 1800 bredte Paghslægten sig yderligere sydpå og ejede en tid også den anden af provst Dorschs 2 gårde. I 1790'erne ejede familien Pagh således alle de 3 ejendomme, som nu udgør komplekset nr. 33, 35 og 37 i Kongensgade.
17. Inden gården forsvandt, fjernedes et lille bindingsværksskur, der stod på gårdspladsen og i umindelige tider havde tjent som retirade. Det blev i hel stand transporteret til Fredericia Museum og er nu en af museumsgårdens seværdigheder.

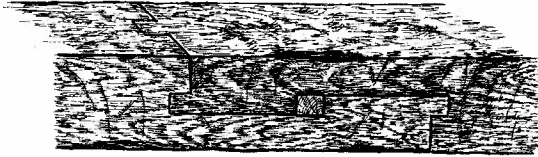
Kongensgade 35, retirade i gården. 1968 flyttet til Fredericia Museum, hvor den er genopstillet.

18. Et par steder nævnes, at det såkaldte forhus var forsynet med et porthus, 2 loft høj, antagelig en kvistagtig overbygning over gadeportens. – Det kan endvidere konstateres, hvilken værdi gården til forskellige tider ansattes til (angivet i slettedaler): 1663: 500 – 1685: 550 – 1715: 330 – 1751: 165. Vurderingerne siger dog kun lidt om gårdens reelle salgsværdi, men tyder på, at den efter provstens død 1685 er gået stærkt i forfald.
19. Oplysningerne vedrørende ombygningen 1873 hviler på indgående undersøgelser og opmålinger af murværk og bevaret bygningstømmer foretaget under og efter ned-

rivningen 1968 af arkitekt B. Hammeken, der forestod nedrivningen, og arkitekt G. Quist, begge Fredericia.

20. Byggejournal nr. 37/07 med byggekort aprob. 11/5 1907, Teknisk afdeling, Fredericia Rådhus. Artikler om nedrivningen: Jydske Tidende 21/8, 27/8, 28/8, 11/9 1968. Detailundersøgelserne vedr. ombygningen 1907 er foretaget af arkitekt G. Quist, Fredericia.

Udsnit af tømmerkonstruktion fra Kongensgade 35. Samling af toprem. Lige hageblad med forkiling og styretapper. Tegning: Gunnar Quist.

Vejle ved århundredeskiftet

Breve fra konsul A. Schjøth til fabrikant C. M. Hess

Af Leif Arffmann

Vor Frelzers Kirke i Vejle kunne i 1882 fejre sit 75 års jubilæum. Ved den lejlighed var det rimeligt at kaste blikket tilbage til årene omkring kirkens opførelse, hvorfor det følgende skal opfattes som en forsinket, men velment, jubilæumshilsen til Vor Frelzers Kirke.

Initiativet til opførelsen af kirken blev taget af konsul Andreas Schjøth, der ved en energisk indsats fik skabt interesse om denne tanke: at opføre en ny kirke. Schjøth allierede sig med andre indflydelsesrige borgere i Vejle, og sammen med fabrikanterne C. M. Hess og I. C. Christiansen samt direktør I. Thisted var det muligt at danne »Komiteen for opførelsen af en ny kirke i Vejle«.

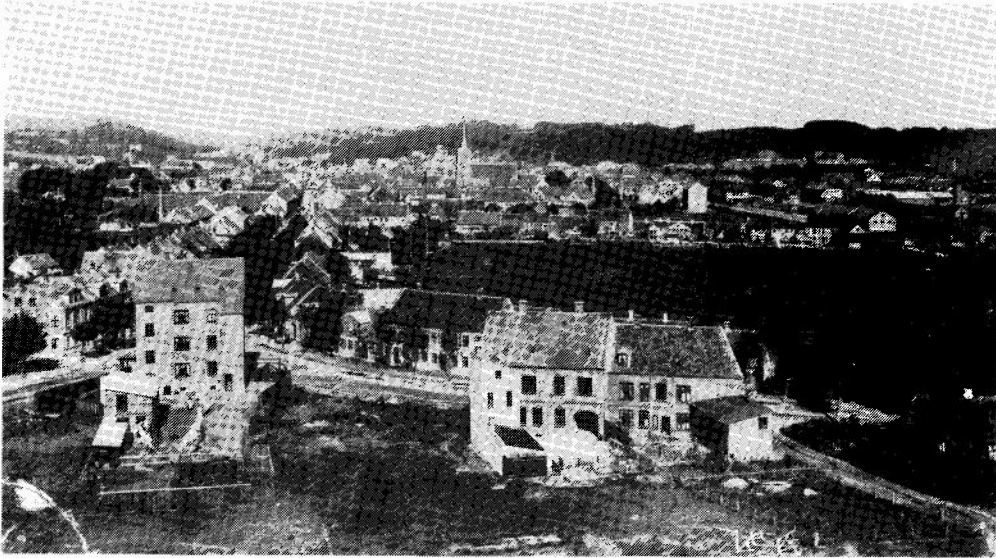
De følgende breve fra Andreas Schjøth til fabrikant Hess viser, hvilke problemer de måtte slås med og er samtidigt et indblik i livet i Vejle omkring århundredeskiftet.

Vejle den 11. marts 1899

Kjære Hess!

Kirken. I Stedet for at sende Dem den Bunke Hefter jeg fik fra Kjøbenhavn om Kirkesagen derovre de sidste Aar, vil jeg bede Dem blot læse de 4 Foredrag, der findes i indlagte to Hefter, der er gjort i en god Time, og saa er De saamænd ganske godt a jour. Da jeg ved en Feiltagelse faar sendt 2 Exempl, beder jeg Dem beholde Hefterne; saalænge jeg faar 2, sender jeg Dem det ene Exempl; jeg synes nu det er en ganske bekvem Maade for os at forberede os paa, selv om det vil vare en Tid, inden vi tager fat i Veile. Læs endelig ogsaa »Hellerup Kirkesag«!

Fanø. Skal vi ikke retournere Fanøvilæen og spørge om Lejen for Sommeren 1899; jeg synes vi bør røre os lidt, og jeg mener nu ogsaa, der kan være noget i, hvad De sagde at leje først et aar, saa

*Vejle set fra syd før Vor Frelser kirke blev bygget.
Vejle byhistoriske Arkiv.*

kan man jo se, om det passer os i det Hele taget Historien derovre, og hvorledes vi indbyrdes kan komme ud af Pladsen eventuelt.

Frk. Risbjerg ligger endnu og min Hustru blev liggende i Morges, ellers alt vel.

Deres hengivne
A. Schjøth

Til belysning af det følgende brev fra Schjøth foreligger skrivelse fra H. V. Fenneberg, P. Jakobsen og Hertzum:

Til Komiteen for Opførelsen
af en Kirke i Veile.

I Gensvar paa Deres ærede Skrivelse

af 11te ds. tillade vi os at meddele, at vi efter fornyet Drøftelse med flere af vore Venner om Kirkesagen i Veile er kommen til det Resultat, at vi maa fastholde vor over for hrr Schjøth tidligere udtalte Mening, at det vil være uheldigt at danne 2 Komiteer for denne Sag, og derfor ikke kunne danne en saadan til Kirkens Montering.

Derimod tillade vi os at henstille til Dem, at supplere Deres Komité med 2-3 nye Medlemmer, (hvilke vi saafremt De ønsker det gerne skulle vælge) og da denne meget større Komité tage hele Sagen op.

Vejle den 25. April 1900.

Paa flere Menighedsmedlemmers
Vegne

H. V. Fenneberg P. Jakobsen Hertzum

Grosserer, konsul Andreas Schjøth (1855–1921).

Veile den 29. April 1900

Kjære Hess!

Hvis De ved nærmere Overvejelse kommer til samme Resultat som jeg efter Gjennemlæsningen af Skrivelsen fra D'Herrer Fenneberg m. fl. – foreslaar jeg – for at spare Dem for 2 Møder men nøjes med *ét Møde*, hvor D'Herrer Fenneberg og Jakobsen er tilstede – at vi sende en Skrivelse af omtrentlig Indhold som *omstaaende* Udkast til D'Herrer og indbyde dem til at deltage i et Møde, naar det efter Deres Hjemkomst maatte passe Dem.

Det behøver jo kun at være et ganske

kort Møde, hvor vi constituerer os og 1) Andragendet til Byraadet underskrives samt 2) det overdrages til Fenneberg, Jakobsen og mig at iværksætte den store Indsamling.

Jeg skal, medens De er i Kjøbenhavn, conferere med D'Herrer Christiansen og Thisted og søge at vinde deres Tilslutning.

Som sagt; jeg finder det udmærket, at Sagen har udviklet sig saaledes, at vi kun bliver én Kommittée. Baade Jakobsen og Fenneberg ere elskværdige medgjørlige Mennesker, rolige Mænd, der begge ere forholdsvis *frisindede* Missionsmænd; jeg tror næppe vi kan faa andre, der er lettere at arbejde sammen med. Jeg mener vi selvfølgelig bør nøjes med 2, ligesom jeg ogsaa mener, vi overfor de alt tegnede 5 Bidrag udenfor at fire kan gjøre det.

Herefter følger det i brevet omtalte udkast:

D'Herrer Fenneberg, Jakobsen
og Hertzum

Veile

I Besiddelse af Skr. af 25de Ds, hvis Indhold vi have bemærket, kunne vi fuldt ud slutte os til »flere Menighedsmedlemmers« Henstilling og ville gjerne supplere vor Committée med 2 nye Medlemmer, der da tage hele Kirkesagen op i Fællesskab.

Da der blandt os er Enstemmighed for D'Herrer Bagermester Fenneberg og

Smedemester P. Jakobsen haabe vi, at dette Valg vil vinde »Flere Menighedsmedlemmers« Bifald, og at D'Herrer vil modtage Valget.

I bekræftende Fald tillade vi os hermed at indbyde D'Herrer nye Medlemmer til at deltage i et Committé Mandagen 7de Maj Aften Kl. 8 hos Herr Fabrikant C. M. Hess.

Veile den 15de Octbr 1900

Kjære Hess!

Ja, nu er jeg efter $\frac{1}{2}$ Aars Speculeren og de sidste 3 Forkjølelsesdages fornyede Overvejelser kommen til et Resultat.

Jeg beder Dem nu gennemlæse medfølgende Skrivelser.

Det vil glæde mig meget, om De i *Morgen Aften* (vi staa jo altid sammen i Telefonen efter Kl. 9) vil meddele mig, om De kan acceptere mit Resultat og Skrivelsernes Indhold.

Hvor jeg gjerne vil til at tage fat, jeg har netop før Novbr hele min Tid til Disposition for Kirkesagen.

Tiden er ikke god, men bliver den bedre; jeg synes, der næsten hver Dag kommer noget Nyt frem at bidrage til, der gavner vor gode Sag, og *mange vente* jo på Opfordringens Fremkomst.

I Haab om at høre Dem ringe i Morgen forbliver jeg

Deres hengivne endnu meget
forkjølede men arbejdsdygtige

A. Schjøth

Fabrikant Christian Martin Hess (1851-1929).

Veile den 26de Oktober 1900

Kjære Hess!

Siden vor sidste Samtale har jeg udrettet følgende: *Søndag* den omtalte Conference med D'Herrer Fenneberg og Jakobsen. Jeg haaber, D'Herrer gik fra mig uden Spor af Nag, fordi vi bad Dem opgive at være med, tilmed da der indenfor Indremissionen ikke er særlig stærk Trang for en Kirke; *Veile* skal være den 5te bedste by i Landet, hvad Besøg ved Missionsmøder angaar, hvad jeg synes er ret naturligt, netop fordi her kun er én Kirke. D'Herrer og jeg fandt det dog rigtigst for ikke at støde Herr

Hertzum m. fl., at Skrivelsen, der ligger hos Dem, afsendes.

Mandag talte jeg med Herr J. C. Christiansen, der fuldt ud kunne tiltræde skrivelsen til D'Herrer og ogsaa selve Opfordringen. Saa hvis *De* ikke har tid til et lille Møde, vil jeg, om De synes, tale med Herr Thisted ogsaa, og saa behøve vi maaske ikke at holde Møde, hvis han ogsaa, hvad jeg haaber, kan tiltræde begge Skrivelser. Jeg vil da copiere begge Skrivelser i Forhandlingsprotokollen, som jeg saa skal faa underskrevet af D'Herrer.

Hoslagt et Exemplar af Opfordringen »sat af Bogtrykker Udby« til Deres endelige Kritik og eventuel Billigelse. Ønsker De ikke et Møde, beder jeg Dem da venligst sende mig Brevet til D'Herrer Fenneberg m. fl. til Besørgelse.

Før 3-4 Novbr kan jeg ikke faa en Udskrift af samtlige Skatteydere i Veile med *nøjagtig Bopælsadresse* efter Flytningen, men saa er det jo ogsaa paa høje Tid at faa de 3 a 4000 Opfordringer udsendt.

Jeg vil meget gjerne have alt i Orden de nærmeste Dage herefter, det bliver jo et stort Arbejde netop i Novbr, jeg har nu en Del at gjøre i min Forretning, men det gaar nok.

Da Skatteopkræveren i denne Tid er meget optaget af at gaa rundt om Dagen og notere Folks nye Adresse og om Aftenen med at indføre i Skatteligningslisterne har Herr Lage, *der assisterer*

ham, lovet om Formiddagen at afskrive Listen til os og samtidig at skrive Adresser paa Couverter (som vedlagte). Saa snart De har accepteret Opfordringen lader jeg den gaa i Trykken og skal da lade min Contorist skrive Adresserne paa selve Opfordringerne. Inden i Brevene lægges en tillige m Couvert til Komiteen.

Maaske De vil tale med mig i Telefonen i Morgen Aften.

Venlig hilsen
Deres hengivne
A. Schjøth

Veile, den 3die Decbr 1900

Kjære Hess!

Jeg erfarer til min Forbauselse, at De allerede er kommen hjem.

- 1) Tak for Laanet af den gyselige Bog. Forresten maa jeg sige, at jeg synes – ved Siden af al det andet Svineri – Fru Mimi er en fornøjelig lille Fortælling.
- 2) Hoslagt »Hellerup Kirke«, der blev sendt mig i Lørdags, den har kostet 85.000 Kr. og har Plads til 650-700 Mennesker.
- 3) Efter Velgjørenhedsmødet i Fredags fandt Amtmanden Anledning til at udvikle sin Mening om Kirkesagen foranlediget ved Biskoppen Torsdag Aften havde JCCs og min Samtale med Ham om Middagen om samme emne: Spørgsmaalet »Melby«. Amtmanden sagde: »De bør spørge Melby, hvormeget han i

Øjeblikket mener at have i Accidencer af det Distrikt, De ønsker for den nye Præst at virke i og se at finde en passende aarligt Godtgjørelse til ham herfor. *Paa mulige større Indtægter i Fremtiden af et saadant Distrikt har Sognepræsten intet Krav*, det er navnlig dette sidste der er nyt for mig, og som jeg synes, De bør være a jour med. Amtmanden mente vi saa vidt muligt bør se at komme til en Ordning med Sognepræsten, hvad jeg jo ogsaa fortalte var vor Hensigt, saasnart vi har naaet rundt med Bidragtegningen.

4) Skal vi alle fire bede Melby om en Sammenkomst, eller skal JCC og jeg først tale med ham?

5) Jeg lader foretage en Optælling af Folkemængden i et Distrikt. *Strandgade, Nørrebrogade* (omkring Hospitallet) *Tønnesgade* (muligt *Valdemarsgade* - Dæmningen - *Tønnesgade* ogsaa bør med).

6) Hoslagt et Kort (x) jeg efter megen Søgen har funden. Synes De dette er stort nok ved Conferancen med Sognepræsten?

7) Skal vi ikke kjøre sammen i Morgen Aften. Jeg har endnu ikke aftalt at kjøre med nogen.

Venlig hilsen! Tak for sidst!
Deres hengivne
A. Schjøth

(x) Forstørrelsen koster 12 Kr.

Vejle den 23de Decbr 1900

Kjære Hess!

Jeg fik tilfældigt i Fredags Aftes at vide, De var kommen hjem med en daarlig Mave, derfor fik jeg før Dem en Visit af Godsejer Friedrichsen paa Williamsborg.

Jeg stod lige og skulle i Velgjørenhedsmøde, saa paa 15 Min maatte vi være færdige med Conferancen. F havde først været hos JCC og kom lige fra Amtmanden, der begge syntes godt om hans Ide sagde han; efter mig gik han til Fysikus og Dr. Sonne. Jeg blev ikke særlig begejstret ved hans Ide, der i Korthed lyder:

Der kan i *Veile*, naar Spidserne ville gaa med og tegne Børneforsikring i »Fædrelandet« let tegnes 2 Millioner (JCC 100.000 Kr. Hess 100.000 Kr. Amtmanden ogsaa mange Tusinde) det er 20.000 Kr. i Agentprovision, men disse vil kunne spares, naar som sagt, det begynder at gaa lidt villig, og man erfarer, at Provisionen skænkes til »Veile Kirkesag«.

Det var vist hans Mening, før han og jeg fik talt lidt sammen, at der skulde laves en Slags Comite af os og ovennævnte Herrer, men da han sporede min absolute Modstand mod, at fremmede Elementer kommer til at røre ved vor Comite, erklærede han bag efter, at jeg har misforstaaet ham, og han kun vil tilbyde »Kirkesagen« sin *Agentprovision*, dette erklærede han særlig i gaar i Tele-

fonen, da jeg gjorde ham opmærksom paa, at Kirkesagen vilde være bedst tjent med, at hans Ide kom frem efter *Bidragtegningen* var sluttet.

Det gaar jo dog ikke nu, at de Mennesker, der *vil selv sende Bidragtegning*, (nogle maa dog ville det af disse) og som vel netop nærmest er hans vordende Forsikrings søgende paa en Maade løses fra en direkte Bidragyden.

Dette mente for resten Amtmanden ogsaa, jeg talte lidt med ham herom efter Velgjørenhedsmødet, da han telefonerede til mig om en Velgjørenhedssag.

Naa! Nu er De da lidt forberedt paa Friedrichsens Besøg og Ide, og kan tænke lidt over sagen. Jeg har nu mine Børn forsikret i »Bikuben« saa jeg gaar vist næppe med til ny Forsikring.

Venlig hilsen til Deres Hustru og en Glædelig Julefest!

Deres hengivne
A. Schjøth

Vejle den 14. Juni 1901

Kjære Hess!

De var optaget i Formiddag, jeg vilde fortalt Dem, at Herr Thisted ogsaa kan acceptere Resultatet af Forhandlingen i Gaar, hvad jeg telefonerede til Herr Birch.

Jeg sender Dem hoslagt en Afskrift af Indstillingen. Jeg kan ganske godt lide »inden Spørgsmaalet« om Kirkens Drift er ordnet, det udelukker da ikke helt en fremtidig Forhandling med Byraadet herom.

Hvis De vil have den Ulejlighed at stille Dem midt paa »den fremtidige Kirkeplads«, naar De paa Morgenturen gaar forbi, tror jeg, De vil blive glædeligesom Thisted og jeg i Dag – ved at se, at Midtlinien af Valdemarsgade skjærer dette Punkt, og Beliggenheden for Kalkbrænderivej og Herslebsgade er heller ikke saa ueffen, saa det maa nu være os en Trøst, at vi nu forhaabentlig faa en *virkelig* tilfredsstillende Byggeplads (antagelig paa ca. 71×75 Al = 5200 alen²) hvis Beliggenhed og Omgivelser ville komme til at harmonere udmærket.

Deres hengivne
A. Schjøth

I dette brev er den omtalte Indstilling vedlagt:

Vejle den 13de juni 1901

Indstilles af udvalget

at der overlades Komiteen den af samme fornødne Plads paa den vestlige Del af den nuværende Markedsplads i dennes hele Bredde, men ikke over 70 Alens Dybde fra Stenmuren at regne paa Betingelse af at Kirken kommer til at ligge omtrent midt paa Pladsen, at Komiteen til Sprøjtehusets Flytning som vil være at foretage inden Kirken tages i Brug, samtidig betaler et Bidrag af 3.000 Kr., at Kirken skal være paabegyndt inden Udgangen af Aaret 1905, men at den

dog ikke maa paabegyndes inden spørgsmaalet om Kirkens Drift er ordnet,

at Byraadet har Ret til at af sin Midte at vælge 2 Medlemmer til at indtræde i den Komite, der dannes til Bedømmelse af Tegningerne til Kirken.

Vejle den 5. Maj 1903

Kjære Hess!

Endelig har jeg da faaet min *Kirkesagsartikel sanktioneret* af begge Præsterne trods min Forkjølelse, der tvinger mig til at blive hjemme paa Spadsereturen (i Sol) nær. Jeg har jo ogsaa lidt at bestille selv i *Maj*, naar min Rejsende er ude, og saa havde vi 88 Aars Fødselsdag i Familien i Gaar.

Jeg sender Dem hoslagt et Aftryk, hvis De gider kigge deri, før den gaar i Avisen i Morgen, for Dem er der jo intet Nyt i Artiklen.

Første Side er et Udtog af Ministeriets Svar, *anden Side* var Status væsentlig og tredje Side et ganske kort Referat af Mødet i Fredags.

Jeg havde en længere Visit af Sognepræsten i Dag, maaske vi nok er kommet lidt for let over »Fremtiden« (efter Melby) for at faa nok til baade Sognepræsten og den ordinerede Medhjælper, af det der bliver tilbage, som Pastor Christensen ikke kan faa, men herom mundtlig.

Venlig Hilsen til Deres Hustru (min

Hustru staar netop ved Siden i Øjeblikket) fra os begge.

Deres hengivne
A. Schjøth

Tak for Ordren i schlesisk Jern. D.S.

Løkken 23. Juli 1903

Kjære Hess!

Tilgiv jeg lægger ½ Times Beslag paa Dem, til Gjengæld har jeg skaaet Dem for de Forberedende Tanker og Overvejelser, før De rejste.

1) Her er altsaa *Andragendet*, accepteret af Biskoppen til Deres *Underskrift*. (D'Herrer Christiansens og Thistedes faar jeg paa Lørdag eller Søndag Formiddag), jeg maa desværre jo hjem i den Anledning og en Tour til Provsten for at faa ham til at expedere det til Biskoppen paa *Mandag*, at det kan være i Kbhv til Fredag.

De vil i *Andragendet* vel neppe finde andet end et Referat af det siden i Fjor passerede, saa jeg haaber ogsaa De kan acceptere Indholdet. Er der noget, de ønsker tilføjet eller forandret, beder jeg Dem kun sige til; jeg skal da skrive et nyt der jo saa kommer til at indsendes: *Paa Komiteens Vegne* af mig.

Andragendet har for Resten kostet mig flere Dages Overvejelser, medens De var i Kbhv, Biskoppen har haft det ca. 12 Dage, og Magdahl Nielsen har, som De ser, ikke endnu indfriet sit løfte om et Forslag til Pulpiturets Fjernelse. Vi ere jo enige om, Byraadet skal give

sin Erklæring til Ministeriet, der var jo kun ét Byraadsmøde til Behandling, og det var lovlig forhastet, forøvrigt mener jeg ikke, hvert Medlem skal behandles, det faar blive D'Herrers egen Sag, om de vil gjøre Indsigelser; derimod mener jeg, at hvert Medlem bør have et Aftryk af *Overenskomsten* til Gjennemlæsning, naar vi alle har underskrevet Garantien.

2) Ja! Her er altsaa *Garantien* ligeledes til Deres *Underskrift*. Det »nye« er jo her, at ca. 9.000 Kr. skal indsamles eller indbetales i Nødsfald af os, *før* Kirkens Indvielse derimod bliver vi jo fri for alt andet end de 1200 Kr. til den tredje Præst, mener jeg. a) Pastor Christensen brænder jo efter at tage fat fra disse 9.000 Kr.s Indsamling i de 2½ a 3 Aar, naar Biskoppen blot vil komme (primo septb nu) og lægge for, b) og saa er der endelig kun, om De kan *acceptere*.

3) *Formularen for Undergarantierne* (paa ca. Halvdelen af de 1200 Kr.) og om De mener jeg nu bør gaa i Gang med at faa de 8 Herrer til at underskrive den med Tolvte eller Fireogtyvendedele og dermed annullere den første Garanti (½ eller ¼ Del af 2.000 Kr. der efter *Overenskomsten* af 1/5 jo blev ukorrekt).

Jeg mener saa, vi fire dele Restgarantien (ca. 600 Kr.) mellem os i samme Forhold som tegnet $3/20 + 3/20 + 2/20 + 2/20$, De forstaar jo nok, vi fire ville nu slippe meget billigere (400 Kr.) fordi vi alene har paataget os Garantien for de

9.000 kr. et Beløb, vi dog neppe kommer til at betale ret meget af.

Ja, saa er jeg færdig.

Maa jeg blot bede Dem om at tilbage-sende de to *Aktstykker*, *Andragendet* og *Garantien senest Lørdag Morgen*, saa skal jeg Lørdag eftm (Søndag Fmd) til D'Herrer i Veile.

Deres hengivne

A. Schjøth

Noter til brevene

11. marts 1899:

Schjøth havde læst en række pjecer og blade, udgivet af Københavns Kirkefond og var herigennem kommet i forbindelse med kirkefondets sekretær, Julius Friis Hansen.

Hvad Fanøvillaen angår, var Hess gennem et rekreationsophold på Fanø i 1897 blevet glad for øens natur og friske luft. Han vendte tilbage i nogle år og har øjensynligt drøftet køb eller leje af et hus på Fanø, i fællesskab med Schjøth. Dette blev til virkelighed for Hess' vedkommende i 1903, da han som den første dansker købte grund på det tysk-dominerede Fanø. Året efter opførte han villa »Frami« på grunden, og denne blev familiens sommerbolig i mange år.

Om dette og C. M. Hess i almindelighed henvises til Th. Thaulow: Fabrikejer C. M. Hess og hans slægt.

Frk. Risbjerg var Ola Schjøths husjomfru.

Efter dette brev dannes den 13. juli 1899 »Komiteen for Opførelse af en ny Kirke i Vejle« bestående af Schjøth, Hess, J. C. Christiansen og I. Thisted.

I. C. Christiansen, fabrikant, firmaet Elektro-Isola, Søndergade 29. Han var bestyrelsesmedlem i A/S Vejle Telefonselskab og A/S Vejle Trælasthandel (sm. m. Schjøth). Hans nevø, Valdemar Christiansen, har fået sine erindringer udgivet: Vi havde en dejlig barndom. 1977, ved sønnen P. Leth Christiansen.

I. Thisted, direktør, Sønderbrogade 38, bestyrelsesmedlem i A/S Vejle Sålælæderfabrik og A/S Vejle Bomuldsspindrier (sm. m. Hess).

25. april 1900:

De tre underskrivere er tilknyttet Indre Mission og viser således interesse for kirkesagen. Se endvidere Anton Berntsen: Nogle optegnelser om det kirkelige liv i Vejle. 50-års jubilæumsskriftet for Vor Frelzers Kirke, Vejle 1957.

29. april 1900:

Der har åbenbart fundet visse meningsudvekslinger sted vedrørende optagelse af missionsfolk i komiteen, og en vis frygt for disse må ses som baggrund for Schjøths beroligende ord, om at der er tale om elskværdige og medgørlige mennesker.

Med blyant har Schjøth tilføjet under skrivelserne til de tre herrer: »eller naar nu De (Hess) ønsker det«.

15. oktober 1900:

Den opfordring, der nævnes i brevet, er henvendelsen til byrådet om en byggegrund samt til borgerne om årlige bidrag i fire år til den nye kirke. Denne opfordring blev udsendt i november 1900.

26. oktober 1900:

Det fremgår ikke klart, hvorfor Indre Mission ikke vil støtte arbejdet med den nye kirke, men der har muligvis eksisteret visse spændinger indenfor IM, jvnf. Anton Berntsen ovenf. anf.

Det skal dog bemærkes, at Indre Mission havde været den drivende kraft bag oprettelsen af det residerende kapellani i Vejle-Hornstrup, besat april 1900 med C. H. Christensen, den senere provst.

Bogtrykker Udbye havde dengang, som nu, trykkeri i Staldgaardsgade 26.

Herr Lage er ikke anført i vejviseren 1901.

3. december 1900:

Den føromtalte opfordring er nu udsendt, jvf. Vor Frelzers Kirkes jubilæumsskrift, 1957, s. 10-11.

Melby: Sognepræst Jørgen Peter Melbye, f. 1843, kom i 1888 til Vejle-Hornstrup som sognepræst. Han har øjensynligt ikke støttet planerne for en ny kirke, og det antydes ved amtmandens udtalelse, at Melbye har frygtet en indtægtsforringelse ved oprettelsen af et nyt sogn. Melbye omtales i en mindeartikel i Jul i Vejle, 1943, s. 18-20.

Amtmanden: Kammerherre, stiftamtmand Vilhelm Bardenfleth, f. 1850, amtmand i Vejle 1899–1921. Bardenfleth og hans hustru var meget engagerede i kirkeligt arbejde, kammerherreinde Agnete Bardenfleth var datter af pastor C. J. Brandt, salmedigter og Grundtvigs efterfølger som præst ved Vartov. Hun sad i flere år i Menighedsrådet ved Sct. Nicolai Kirke, ligesom de begge var medlemmer af Vejle Valgmenighed.

Valdemarsgade: Det nuværende Valdemarsgade tilhørte dengang Skibet sogn, og der menes her Volmersgade, ved den nuværende Volmers Plads.

Fru Mimi: Sandsynligvis er »den gyselige Bog« Gustav Wieds: Det svage Køn. 1898, hvori »Fru Mimi« findes.

23. december 1900:

Godsejer Friedrichsen: Identisk med løjtnant A. P. Frederiksen til Elkjærsholm, der i 1890 købte Williamsborg i Daugård sogn. 1902 blev Williamsborg af Fr.'s arvinger solgt til baron H. R. L. Wdell-Wedellsborg.

Dr. Sonne: August Sonne, Dæmningen 23, læge i Hedensted, 1889–1895, derefter læge i Vejle til 1933. Sonne var medlem af Vejle Valgmenighed og i en periode kasserer for samme.

Fysikus: Stiftsfysikus N. G. Monrad, Havegade 3, f. 1841, d. 1919, læge i Vejle 1888–1915.

14. juni 1901:

Herr Birch: Sagfører og kæmner E. P. D. Birch, Dæmningen 24, medlem af byrådet, valgt af de højstbeskattede, formand for skoleudvalget og medlem af skolekommissionen.

5. maj 1903:

Begge præsterne: Sognepræst Melbye og residerende kapellan C. H. Christensen.

88 års fødselsdag i familien: Der er tale om

Andreas Schjøths adopterede moster, Sine af Briand de Crevecoeur-familien, f. 1815, d. 1912.

Der henvises i øvrigt angående embedsforholdene til Vor Frelzers Kirkes jubilæumsskrift, 1957, s. 17.

23. juli 1903:

Løkken: Familien Schjøth ferierede i 12 år i Løkken og boede på det af Ola Schjøths bror, Elias Christensen, ejede badehotel i Løkken.

Provsten: Provst Henningsen i Grejs.

Biskoppen: Biskop Gabriel Koch i Ribe.

Magdahl Nielsen: Vinderen af arkitektkonkurrencen om den nye kirke blev professor Otto V. Koch, som imidlertid døde nogle få dage efter, at resultatet af konkurrencen forelå. Derpå udpegede komiteen Johanne Magdahl Nielsen til at lade kirken opføre efter Kochs tegninger.

Ud over den ovenfor anførte litteratur skal henvises til følgende Ellen Seligmann: Grundtvigsk Menighedsliv i Vejle. 1945. Vejle Vejviser 1901. C. V. Petersen (red): Vejle Bys Historie. 1927.

Endvidere en tak til familien Schjøth, ved hr. Ingemar Schjøth for al god hjælp.

Trældiget

Af Steen Hvass

I grænseområdet mellem Vejle og Ribe amter findes der vest for Kolding ifølge ældre optegnelser et forsvarsdige, der kaldes Trældiget. Mod syd skulle diget følge den nuværende amtsgrænse, der samtidig danner sogneskellet mellem Skanderup sogn i Vejle amt og Anst sogn i Ribe amt, fortsættende mod nord ved Gejsing ind i Ribe amt, videre tilbage i Vejle amt ved Jordrup og måske mod nord helt op til Egtved skov. Trældiget løber direkte nord-syd med en samlet udstrækning på mindst 12 km. Nogle forfattere har troet på eksistensen af dette dige og opfattet det som et imponerende forsvarsværk, der adskilte tidligere tiders folkestammer henholdsvis øst og vest for Trældiget. Andre forfattere har overhovedet ikke troet på Trældiget som et voldanlæg og har op-

fattet det som rester af markskel, gamle vejstumper eller slet ingenting.

I 1981 fik Trældiget pludselig fornyet aktualitet, da en arkæologisk udgravning for første gang kunne dokumentere Trældiget som et regulært forsvarsværk med vold, palisade og voldgrav.

Men lad os først se på de ældre optegnelser og beskrivelser af Trældiget. I en præsteindberetning til Ole Worm 1638 fra Skanderup sogn nævnes en stenrøgel over Lunderskov, Skanderup, Hjarup og Fovslet, der dog næppe er identisk med Trældiget¹⁾. I præsteindberetningen fra 1766 til biskop Bloch, Ribe, fra præsten Høstmark i Anst omtales Trældiget mere sikkert for første gang: »Der sees et opkastet Dige østen for Store Anst By paa den Mark, som man kan

mærke at have været stor, og holder en lige Linje fra Sønden til Nord. Folk siger, om det ellers er at tro, at dens Begyndelse skal være en Mils Vej sønder paa og at den skal strække sig langt ind i Jylland nordpaa item at den i forrige Tider skal have været Grænseskjel mellem to Kongeriger²⁾.

I 1840 blev diget for første gang besigtiget og beskrevet af en interesseret mand, nemlig daværende medarbejder ved Oldnordisk Museum i København, senere direktør for samme, J. J. A. Worsaae. Han omtaler, at Trældiget gik i retning nordvest til sydøst fra Store Anst til vest for Jordrup by. Hvor langt det strakte sig syd for Store Anst, undersøgte han ikke. Diget var endnu 3½ alen højt (ca. 1,90 m), skråningen var større (stejlere) mod vest end mod øst. En lokalkyndig mand har fortalt ham, at volden fremdeles var at se ved Egtved skov omtrent 3 mil (ca. 22 km) fra Store Anst, hvor Worsaae første gang så diget. Bønderne kaldte det alle steder ved samme navn: Trældiget eller Alverdensdiget, fordi man mente, det gik helt igennem landet³⁾. Formodentlig på grundlag af Worsaaes undersøgelse blev diget afsat på to kort, i ca. 1850 og i 1872⁴⁾.

I 1894 blev Trældiget beskrevet og opmålt af kaptajn A. P. Madsen, mangeårig medarbejder ved Nationalmuseet⁵⁾. Efter indhentede oplysninger har det været 1½ mil langt (ca. 11 km), men

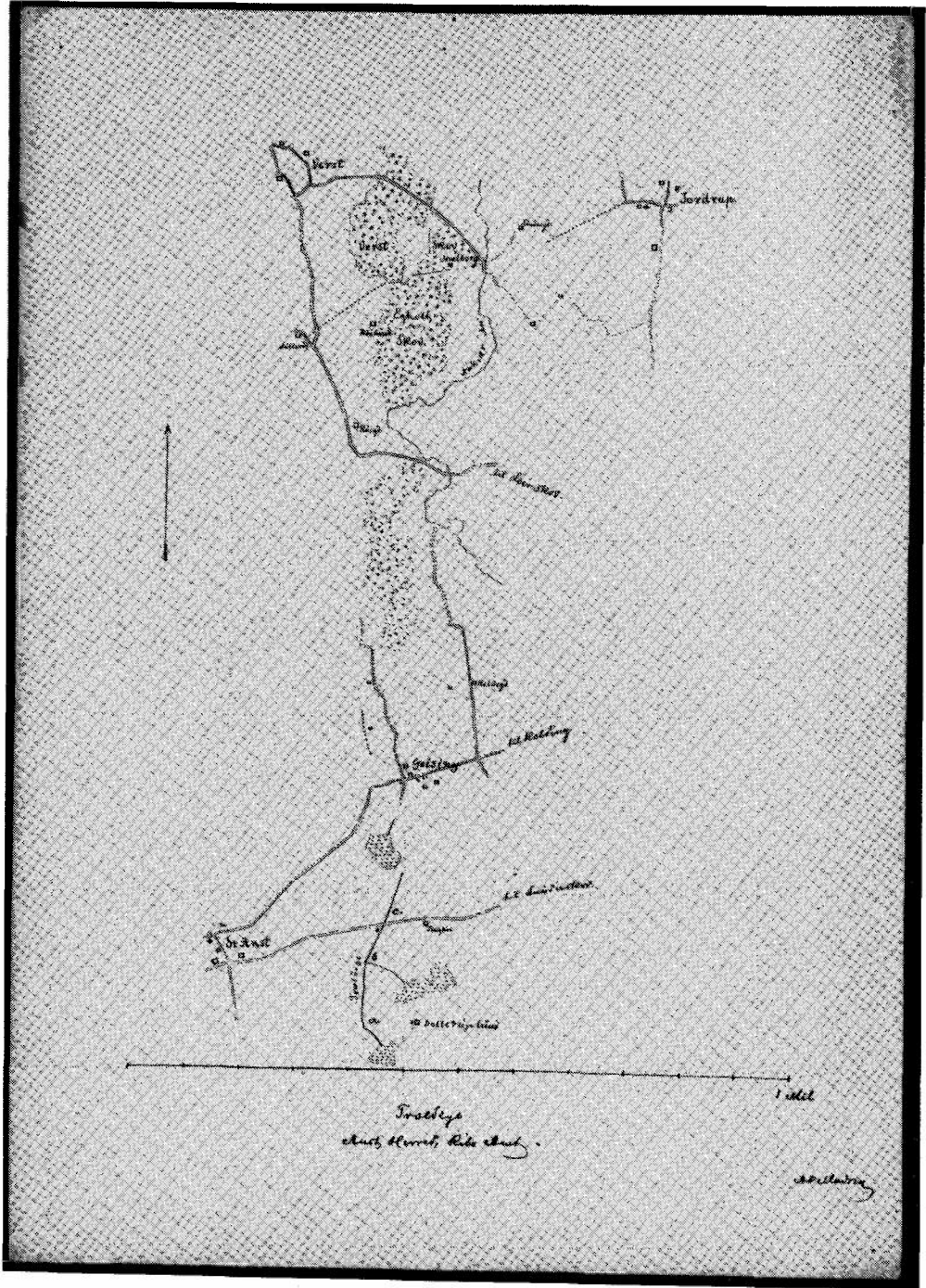
der var nu kun 1850 alen tilbage (ca. 1170 m) som skel mellem Skanderup og Anst sogne. Resten var sløjfet eller så godt som sløjfet, i nyere tid et stykke nordvest for Gejsing, mellem Lillerøj og Verst Skov og en strækning syd-vest for Jordrup, fig. 1.

Denne opmåling og tegning af A. P. Madsen blev kuldkastet af direktør ved Nationalmuseet Sophus Müller i 1903. Sophus Müller kom til det resultat, efter en undersøgelse af Trældiget, at på de steder, hvor A. P. Madsen var sikrest i sine opmålinger af volden, fandtes i virkeligheden ingen rester, der kunne tyde på en oldtidsbefæstning. Stykket af Trældiget fra Dollerup til Anst, der af A. P. Madsen blev beskrevet som fuldstændig bevaret, fandt Sophus Müller kun at være et almindeligt markdige⁶⁾.

Fhv. højskoleforstander Søren Alkær sig tog i 1920 Trældiget op til fornyet behandling⁷⁾. Ud fra egne besigtigelser troede han på Trældiget som et stort forhistorisk forsvarsværk. Og med udgangspunkt i en stednavneundersøgelse slog han fast, at »Trældiget var et skel mellem øst og vest, mellem skoven og sletten, et værn rejst af sletteboerne mod skovboerne«. Han opfattede altså Trældiget som bygget af de folk, der boede

Fig. 1.

Opmåling af Trældiget i 1894 ved A. P. Madsen, Nationalmuseet.

vest for det til beskyttelse mod dem, der boede østfor.

I 1924 foretog assistent ved Dansk Folkemindesamling Aug. F. Schmidt en gennemgang af alle kilderne om Trældiget⁸⁾. Ud fra egne besigtigelser af alle de omtalte steder samt igen en undersøgelse af stednavnene slutter Aug. F. Schmidt sin artikel om Trældiget: »Da Worsaae fremsatte sine Undersøgelser på Tryk om Trældiget, var det noget, der blev læst med Interesse, da et så gammelt Oldtidsværk altid er umiddelbart interessant at få Kendskab til. Denne Interesse er sikkert yderligere bleven øget ved Mansas og Boths Kort, samt Traps og Boths Danmarksbeskrivelser. A. P. Madsen har støttet sig til disse Kort og Beretninger samt enkelte dærboende Folks Viden om Trældiget, som de havde fra samme Kilder. Også Alkærsig har støttet sig til disse, men ved at gå videre frembragt et nyt, interessant og overraskende Resultat. Denne Undersøgelse har støttet sig til – og støtter S. Müllers Mening om Trældiget. Mens Müller har taget Arkæologien i sin Tjeneste, har jeg (som også Alkærsig) taget Stednavnene, og disse to Discipliner i forening har frembragt et helt andet Resultat.« Aug. F. Schmidt kunne altså ikke se Trældiget noget sted, især på grund af Sophus Müllers store autoritet.

Men Søren Alkærsig lod sig ikke slå ud. I 1933 publicerer han en gennem-

gang af alle oplysninger om Trældiget⁹⁾. Efter gennemgang af Sophus Müllers negative opfattelse af Trældiget i 1903, skrev Søren Alkærsig: »Således forgår verdens herlighed«. For første gang i hele diskussionen om Trældiget blev der nu taget en spade i brug. I 1932 havde Søren Alkærsig gravet med spade på det sted ved Jordrup, hvor han i 1897 tydeligt havde set diget, og hvor det var opmålt i 1894 af A. P. Madsen, men nu var det næsten helt udjævnet: »På digets ryg er der kun et godt spadestik til undergrunden, på den sydøstlige side en 5–6 ned i hele spadens længde. Og sådan er det hele vejen. Her har åbenbart været en temmelig dyb grøft«.

Nordvest for Gejsing, hvor diget også tidligere var kendt, havde han igen spaden i brug og fandt en temmelig dyb grøft ved venstre side. Sydvest for Gejsing, hvor spor af diget også tidligere var omtalt, »sås der ikke andre spor deraf end en forskel i afgrøderne, som gror bedst i »grøfterne«, især den venstre, ringere på »ryggen« af diget, en meddelelse, som mange ejere af disse digerester har givet uafhængigt af hinanden«.

De øvrige rester af diget kan bedst undersøges, hvor det skærer Kolding-Ribe landevejen ved sogneskillet mellem Anst og Skanderup. Der er her, man tydeligst har kunnet se diget; en række gravninger viser, som før nævnt, en dyb grøft på den vestlige side. Alt i alt opregner Søren Alkærsig i 1933 følgende

rester af diget: 1500 alen (942 m) ved Jordrup, 450 alen (283 m) nordvest for Gejsing, 600 alen (377 m) sydvest for Gejsing og 600 alen (377 m) ved Kolding-Ribe landevejen. Dertil kommer 1700 alen (1068 m) fra Røj ind efter Verst skov, som A. P. Madsen har set, men som Søren Alkærsig ikke har haft spaden i, samt 150 alen vest for Gejsing, som der er vidnesbyrd om, men som ikke mere (i 1932) direkte kunne iagttages.

Søren Alkærsig konkluderede, at skønt både spor og overlevering angående dette oldtidsminde næsten var borte, så var der dog nok til at fastslå, at det har været til, og at det har haft en mægtig udstrækning. Han formodede, at det havde markeret et stammeskel, ældre end både sogne- og herredsgrænser, at det nok er rejst i en urolig tid, samme tid som de store mosefund fra folkevandringstiden i jernalderen.

Først i 1981 fik Trældiget fornyet aktualitet. Der skulle nedlægges naturgas på strækningen fra Store Anst til Lunderskov, og ca. 400 m nord for landevejen Kolding-Ribe skar rørledningen det formodede Trældige netop i det tidligere omdiskuterede sogneskel mellem Anst og Skanderup sogne. I oktober 1981 foretog Vejle kulturhistoriske Museum en arkæologisk undersøgelse af det parti af diget, der ville blive berørt af anlægsarbejdet¹⁰⁾. Med en stor grave-

maskine afgravedes hele overjorden samt hele markdiget i 10 meters bredde og i 30 meters længde i øst-vest, vinkelret på markdiget. 7 m nord for dette felt gravedes en grøft på 40 m's længde tværs gennem markdiget, 3 tværprofiler gennem diget blev undersøgt og opmålt, og for første gang kunne Trældiget ved en arkæologisk udgravning dokumenteres med sikkerhed som et forhistorisk forsvarsværk, en vold med tilhørende voldgrav og palisade, fig. 2.

Det eksisterende dige går på dette sted nærmest NNØ-SSV, vinkelret på højdekurverne, der falder svagt mod nord. På østsiden af diget er terrænets overflade

Fig. 2.

Tværsnit gennem Trældiget med voldgraven mod vest. Jvf. opmåling af tværsnit på fig. 3 og 4. Oktober 1981.

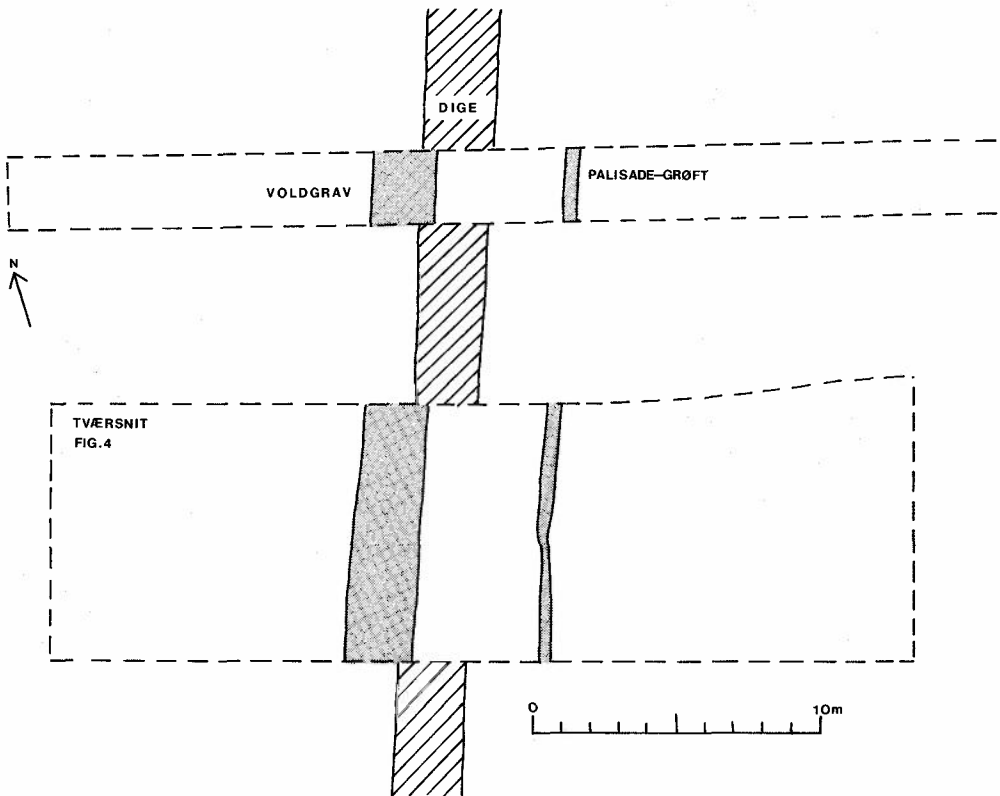

kendeligt højere end på vestsiden, hvor der er et fald på ca. 40 cm på undergrundens overflade. Under diget fandtes i vestsiden en V- til U-formet voldgrav, der var ca. 2,5 m bred foroven og ca. 1 m dyb fra undergrundens overflade. 5 m øst for voldgravens midte fandtes parallelt med voldgraven en fundamentsgrøft til et palisadehegn, fig. 3 og 4.

Fig. 3.

Udgravningsområdet med markdige, voldgrav og palisadegrøft. Tegning Marianne Berntsen.

Det nuværende dige og voldgraven har ikke eksisteret på samme tid. I tværsnit gennem anlægget er det muligt ganske gradvis at følge, hvordan voldgraven efterhånden er fyldt, og det eksisterende dige langt senere opført, fig. 5. På fig. 5.1 står voldgraven nylig anlagt som en V-formet grav ned i det lysegule undergrundssand. Nederst i bunden af voldgraven fandtes gult, hvidkornet ensartet sand (lag 12), der kun kan skyldes vandaflejring, fig. 6. Det viser, at der umiddelbart efter, at voldgraven er gra-

vet, ved kraftige regnskyl er aflejret lidt sand i bunden af graven. I dette snit fandtes i voldgravens vestside 2 lommer af undergrundssand (lag 12a), der oprindelig har siddet højere oppe i gravens side, men har løsnet sig som samlede flader og er gledet ned i graven. Lignende iagttagelser er gjort ved Kovirke, den gamle grænsevold ved Slesvig¹¹). Det vandaflejrede sandlag i voldgravens bund (lag 12) må være aflejret om sommeren og efteråret. De forskudte lommer af undergrundssand (lag 12a) må være opstået, ved at voldgravens sider har været frosne, og ved efterfølgende optøning har dele af voldgravens sider løsnet sig som store flager og er skredet ned ad siderne. Disse lag må være aflej-

ret i løbet af den første vinter og det følgende forår.

Derefter foregår gennem årene en langsom opfyldning af graven, fig. 5.2, hvor en del af det nærmeste undergrundssand skrider ned i graven (lag 11: brungult, let gruset sand). På et tidspunkt dannes et vegetationslag nede i voldgraven (lag 9), og sådan kan den have set ud i århundreder. Et indtryk af, hvordan voldgraven har set ud, kan man få ved at besøge det meget velbeva-

Fig. 4.

Tværsnit af dige (lag 2, 3, 4), voldgrav (lag 12, 12a, 11, 9, 8) og palisadegrøft (lag 7) med stolpeaftryk (lag 7a). Tegning Marianne Bernsten.

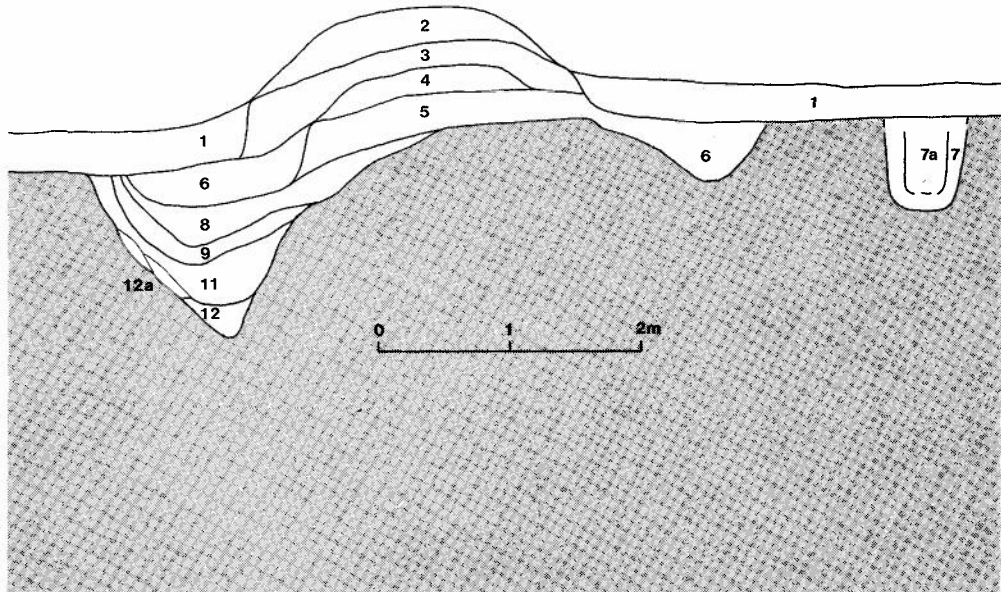
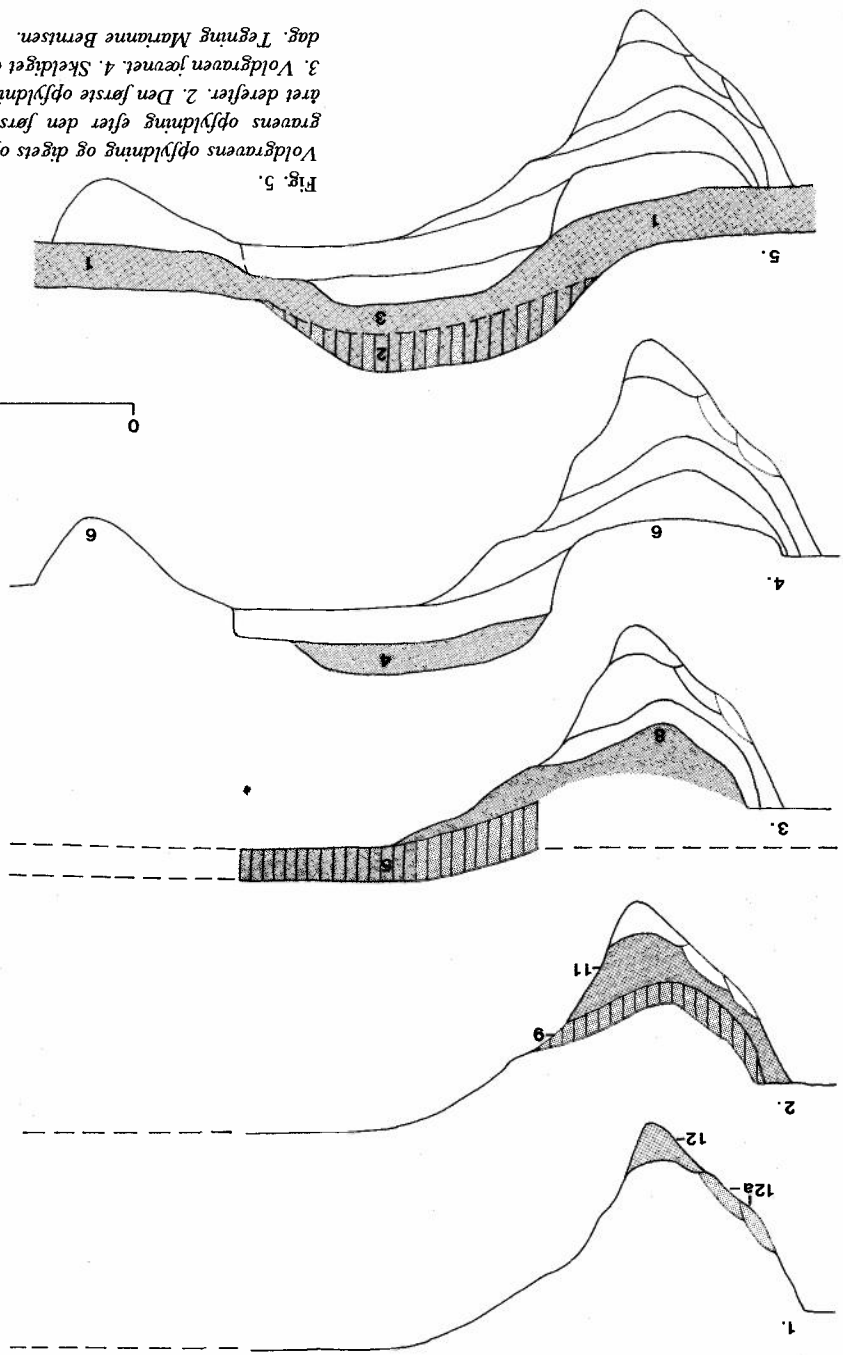

Fig. 5. Voldgravens opfyldning og digets opførelse. 1. Voldgravens opfyldning efter den første vinter og for året derefter. 2. Den første opfyldning af voldgravens. 3. Voldgravens jævnet. 4. Skeltilgjet opføres. 5. Diget i dag. Tegning Martanne Bernisen.

rede Margrethedige ved Hærvejen i Øster Nykirke sogn, fig. 10.

Senere igen opfyldes voldgraven næsten fuldstændigt, fig. 5.3. Der bliver fyldt næsten rent sand ned i graven (lag 8), og der dannes et tykt vegetationslag (lag 5) hen over den. Den tilhørende vold med det opgravede materiale fra voldgraven er der ikke fundet rester af i snittene ved denne udgravning. Voldgraven og den formodentlig tilhørende vold er nu jævnet og anlægget må helt have mistet sin betydning.

Engang, formodentlig i middelalderen, anlægges der et skeldige på dette sted, fig. 5.4, hvor der graves en 1,3 m bred og 40 cm dyb rende (lag 6) på begge sider af skeldiget. Det opgravede sand fra disse to render smides ind på midten og danner et lavt dige (lag 4, mørkegråt, muldblandet sand, spættet med gult, opgravet undergrundssand). Da der i en af renderne fandtes et stykke tegl, kan de ikke være gravet tidligere end omkring år 1200.

Senere tiders dyrkning og jordfygning har uden tvivl skabt det øverste af diget, fig. 5.5 (lag 3 ved jordfygning, lag 2 er det nuværende vegetationslag og lag 1 det nuværende pløjelag.)

5 m øst for midten af voldgraven og parallelt med voldgraven fandtes fundamentsgrøften til et palisadehegn, fig. 3, 4 og 7. Den gravede grøft var 60 cm bred og 70 cm dyb, og i tværsnit gennem fundamentsgrøften kunne man se,

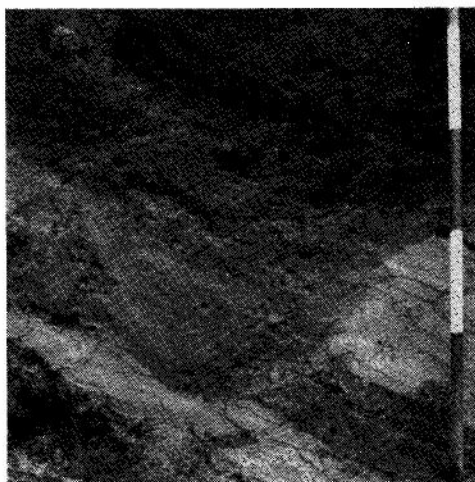

Fig. 6.
Det vandaflejrede sandlag i bunden af voldgraven.

at der havde stået lodrette stolper i den med en diameter på ca. 30 cm, fig. 4 (lag 7, den gravede fundamentsgrøft, lag 7a, tværsnit af et stolpeaftryk). I fundamentsgrøften fandtes et lille sideskår til et lerkar, der desværre er for lille til nærmere at kunne dateres, men skårets struktur er uden tvivl jernalder. Denne palisadegrøft må uden tvivl høre sammen med voldgraven, idet jordfylden i fundamentsgrøften og det nederste fyldlag i voldgraven er den samme.

Når vi opsummerer udgravningens resultater, er der her dokumenteret et forhistorisk forsvarsværk, der på dette sted forløber næsten nord-syd, anlagt på det sted, hvor den oprindelige jordoverflade

Fig. 7.
Fundamentsgrøften til palisadehegnet under udgravning.

har haft et naturligt fald. Mod vest har det bestået af en 2,5 m bred og 1 m dyb voldgrav; 4 m øst for voldgravens kant har der stået et lodret palisadehegn, hvis

højde vi ikke kan sige noget om, øst for den har der været en lav vold med jord fra den opgravede voldgrav, men rester af den kunne ikke erkendes ved udgravningen, fig. 8. Senere er voldanlægget med voldgraven på dette sted jævnet, og senere igen er der anlagt et skeldige på kanten af den ældre voldgrav, i samme retning som voldanlægget.

Sophus Müllers vurdering i 1903, at det bevarede dige på dette sted kun er et sogneskel mellem Anst og Skanderup sogne er korrekt, men A. P. Madsens og S. Alkærsigs forhistoriske voldanlæg fandtes under skeldiget, og den folkelige overlevering om Trældiget som et stort forhistorisk forsvarsværk er korrekt.

Sammenlignes udgravningens resultat med de ældre iagttagelser og undersøgelser af Trældiget er det først og fremmest S. Alkærsigs iagttagelser fra 1932, der er vigtige. Han havde gravet huller med spade de steder, hvor dels han selv havde været i 1897, dels A. P. Madsen havde opmålt diget i 1894, fig. 1. Ved Jordrup, nordvest for Gejsing og ved Kolding-Ribe landevejen konstaterede han, at der var en dyb grøft på digets vestside. Det er uden tvivl den ved udgravningen i 1981 fundne voldgrav. Søren Alkærsig omtaler også den jord, der fandtes i den vestlige grøft. Beskrivelsen her svarer helt til iagttagelserne fra udgravningen med et nedre vegetationslag¹²). Hertil kommer den iagttagelse, lodsejerne har gjort, nemlig at afgrøder-

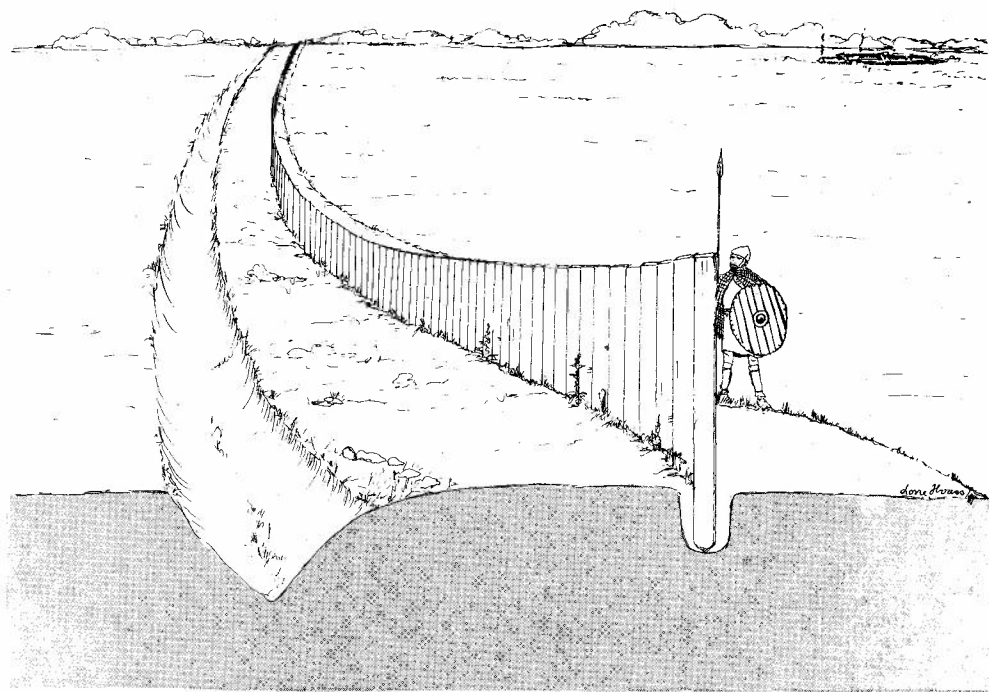

Fig. 8.
Rekonstruktion af voldanlægget. Tegning Lone Hoass.

ne stod bedst i digegrøfterne, især den vestlige, men ringere på ryggen af diget. Det er altså i voldgraven, afgrøderne står særlig godt. Den anden grøft ved diget må være den ved udgravningen fundne fundamentsgrøft til et palisadehegn. S. Alkærsig nævner også flere steder rester af en svag grøft på østsiden, det kan igen være palisadegrøften.

Det vil sige, at både voldgraven vest for Trældiget og den tilhørende palisadegrøft formodentlig har eksisteret i hele digets længde. Efter A. P. Madsens opmåling i 1894 og Søren Alkærsigs undersøgelse 1932 har Trældiget strakt sig næsten nord-syd fra et område ved

Dollerup sø mellem Anst og Lunderskov og til nord for Jordrup, altså over 12 km, dog næppe som et sammenhængende voldanlæg, men afbrudt af moser og engområder. Worsaae nævner endda i 1840, at en lokalkyndig mand har oplyst, at volden endnu var at se ved Egtved skov, yderligere 5 km mod nord, fig. 9. I udstrækning bliver det det næststørste forsvarsdige fra forhistorisk tid i

Danmark, kun overgået af det yngre Danevirkevoldanlæg tværs over Jylland ved Slesvig.

Men der er to væsentlige problemer tilbage: Hvornår er Trældiget anlagt, og i hvilken sammenhæng skal det forstås? Der blev ikke ved udgravningen i 1981 fundet materiale, som nøjere kunne datere det. Dette spørgsmål kan kun besvares ved kommende arkæologiske udgravninger af Trældiget. På nuværende tidspunkt kan man kun få en formodning om Trældigets alder ved at sammenligne dets konstruktion med andre tilsvarende forsvarsværker, hvis alder er kendt gennem større arkæologiske udgravninger. Vigtigst er Olgerdiget i Sønderjylland, hvor Haderslev Museum i årene 1963-72 foretog arkæologiske udgravninger, som er udførligt publiceret¹³). Olgerdiget løber i retning ca. NNØ-SSV øst for Tinglev. Det består af en voldgrav og øst for denne 3 palisaderækker stående i hver sin fundamentsgrøft, i mange tilfælde endda 5 palisaderækker, da de to af pælerækkerne er dobbelte. I luftlinie måler anlægget ca. 12 km, heraf udgør pælerækkerne ca. 7,5 km, resten er vådområder. De forskellige palisader er ikke samtidige, men må have afløst hinanden. Olgerdiget er bygget og repareret over en lang årrække. Der er fundet en del træstolper fra selve palisaderne; de har kunnet dateres og viser en aldersmæssig spred-

ning fra år 7 til år 310. Olgerdiget stammer således fra romersk jernalder.

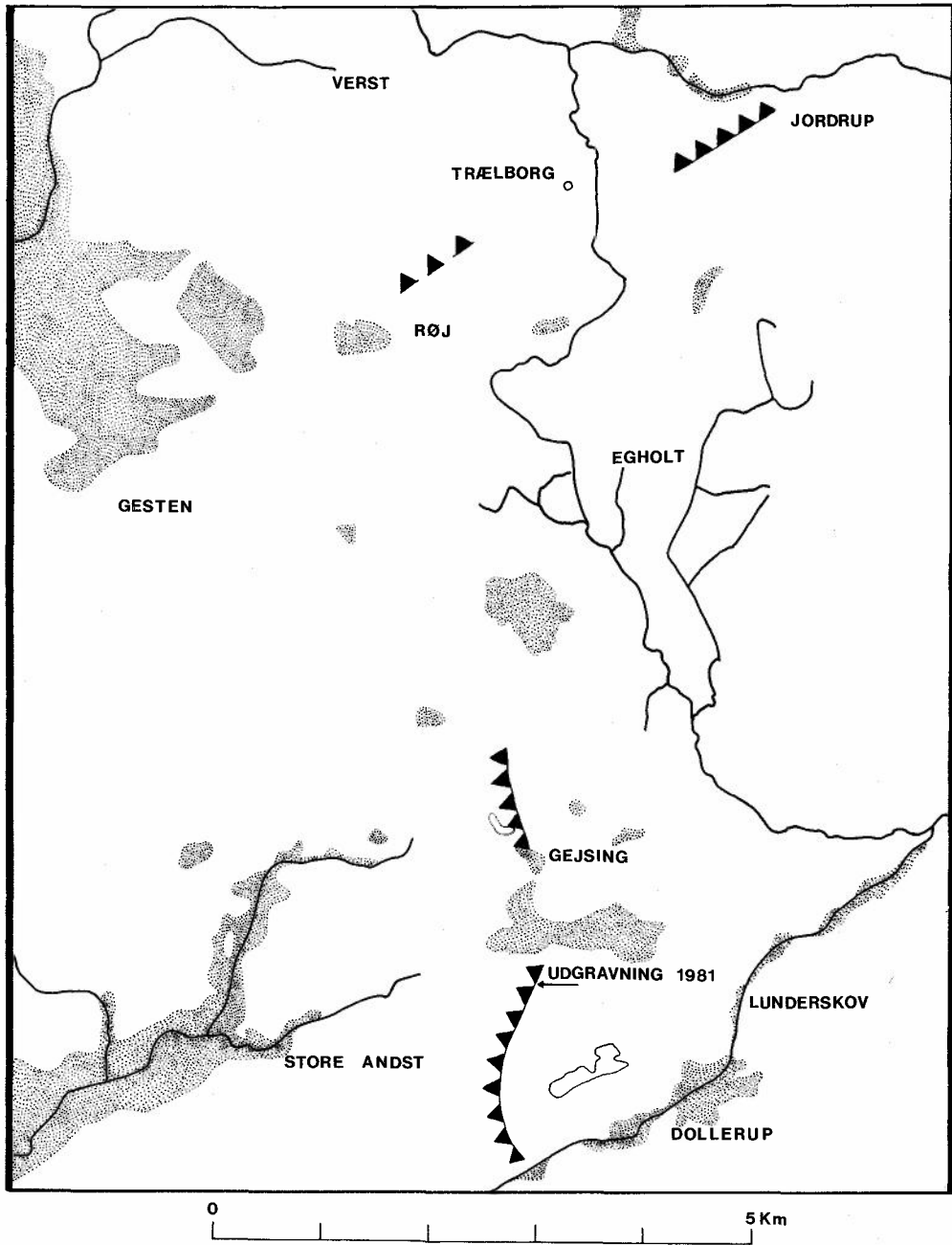
Sammenlignes Trældigets konstruktion, størrelsen af palisadegrøften og voldgraven samt dets forløb i landskabet med andre diger, har det sin nærmeste parallel i Olgerdiget. En datering af Trældiget til romersk jernalder er derfor ikke urealistisk.

I det store Danevirke voldkompleks næsten tværs over Jylland ved Slesvig er der i 1969-75 foretaget omfattende arkæologiske udgravninger¹⁴). Her er den ældste vold, Nordvolden, og den ældste hovedvold, i alt 7 km lang, opført i år 737. Voldgraven er ca. 5 m bred og ca. 1,5 m dyb. 1,5-2,5 m nord for voldgraven findes en enkelt træpalisade, konstrueret af en række lodrette stolper, stående med 2 meters indbyrdes afstand. Mellemrummet har været udfyldt af vandretliggende tømmer. Bag palisaden har der været en 2 m høj jordvold. De yngre voldafsnit i Danevirke er både større og konstrueret på en anden måde.

Trældiget og Olgerdiget med voldgrav og palisade er af samme enkle konstruktion som det kun lidt større, ældste voldanlæg i Danevirke fra år 737. Den

Fig. 9.

Trældigets omtrentlige forløb i området mellem Vejle og Ribe amter. Vandløb og engområder er markeret. Tegning Marianne Berntsen.

væsentligste forskel er, at palisaden i Trældiget og Olgerdiget står i en sammenhængende fundamentsgrøft, hvori mod den i det ældste Danevirke står i adskilte stolpehuller. Ud fra konstruktionen må Trældiget være ældre end det ældste Danevirke fra 737.

I hele Jylland kendes et større antal diger og volde, der på forskellig måde er omtalt i litteraturen, ofte under betegnelsen folkevolde¹⁵⁾, de fleste med en vold og grav, men ingen af dem med så stor en udstrækning som Trældiget og Olgerdiget. Bortset fra en enkelt er der ikke foretaget arkæologiske udgravninger i dem, og de kan derfor ikke dateres. Et af de bedst bevarede i Vejle amt er det ca. 250 m lange Margrethedige i Øster Nykirke sogn. På sydsiden af volden findes en voldgrav¹⁶⁾, fig. 10. Men det skulle ikke undre, om flere af disse folkevolde var af samme konstruktion som Trældiget og Olgerdiget og med en datering tilbage til jernalderen. Kun i en af disse folkevolde er der foretaget en arkæologisk udgravning, det ca. 1080 m lange Rammedige i Ringkøbing amt. Her fandtes en voldgrav og en vold samt en palisade. Voldgraven er af lidt større dimension end Trældigets og Olgerdigets, og palisaden var nedgravet i enkelte stolpehuller. Desværre blev der ikke opnået en datering af anlægget¹⁷⁾.

Folkevoldene, med Trældiget og Olgerdiget som de største, er opført som store forsvarsværker på samme måde

som det senere Danevirke med det formål at beskytte et landområde ved at spærre adgangen til det. Men også på søterritoriet er der et eksempel på en samtidig spærring. Ved munden af Haderslev Fjord findes der to store, tilsammen over 1000 m lange tømmergærder, som har været ført tværs over fjorden. De to pælespærringer har lukket for al sejlads gennem Haderslev Fjord og er dateret til omkring år 300¹⁸⁾, altså samtidig med Olgerdiget og formodentlig også Trældiget.

Danevirke er bygget som en grænsevold, der har spærret hovedindfaldsvejen til Jylland og dannet grænse mellem danernes rige og de sydfør boende folkestammer. Bygningen af så store forsvarsværker lå i hænderne på kongemagten, og de historiske kilder nævner da også fire danske konger som bygherrer. Men hvem står bag bygningen af de omkring 400 år ældre forsvarsværker som det mindst 12 km lange Trældige og det omkring 12 km lange Olgerdige, pælespærringen over Haderslev Fjord og måske andre folkevolde i Jylland? Etableringen af disse store forsvarsværker er et bevis på, at en politisk centralmagt i forskellige dele af Jylland gør sig gældende med politiske og administrative enheder på et højt plan. Det viser, at stammedannelsen havde nået en større fasthed i organisationen allerede i romersk jernalder (1.-4. årh. efter Kristi

fødsel). Også de store krigsbytteofringer fra især yngre romersk jernalder (3.–4. årh. e. Kr.) som Illerup ved Skanderborg, Ejsbøl ved Haderslev, Nydam ved Sundeved, Thorsbjerg i Angel og Vimose på Fyn, som der foreløbig er gravet i, vidner om en politisk centralmagt i forskellige dele af landet. Alene i Illerup er

Fig. 10.
Margrethediget i Øster Nykirke sogn med sydvestligt voldgrav.

der udgravet mere end 10.000 genstande, der viser, at man har været i stand til at mobilisere hære på flere hundrede mand på dette tidspunkt. De er udtryk

for lokale magtkoncentrationer, som sammen med de omtalte forsvarsværker har kunnet modstå massive angreb udefra. I den eneste fuldstændig udgravede samtidige landsby ved Vorbasse kan man endda se den lokale landsbyhøvdings gård udskille sig fra de øvrige gårde ved sin størrelse. Også hans familiegravplads adskiller sig fra de øvrige gravpladser ved sin rigdom på sølv- og guldbelagte smykker og romerske import¹⁹).

Danmark må i dette tidsrum karakteriseres som opdelt i forskellige høvdindgedømmer, hvor mobilisering af store hærstyrker og anlæggelse af store forsvarsværker må ses som udtryk for, at væsentlige magtkoncentrationer har eksisteret, i hvert fald i konfliktsituationer, hvor de godsstærke høvdinge har kunnet samle store flokke omkring sig. Dog er det endnu ikke muligt at danne sig klare forestillinger om det geografiske omfang af disse magtkoncentrationer²⁰).

Men lad os vende tilbage til udgangspunktet, Trældiget. Da voldgraven findes på vestsiden, må dette mindst 12 km lange forsvarsværk være opført af den folkestamme, der beherskede området øst for Trældiget, for at forsvare og måske markere grænsen for dette landområde mod en potentiel, angribende fjende vestfra, fig. 11.

Kun 1 km vest for Trældiget findes

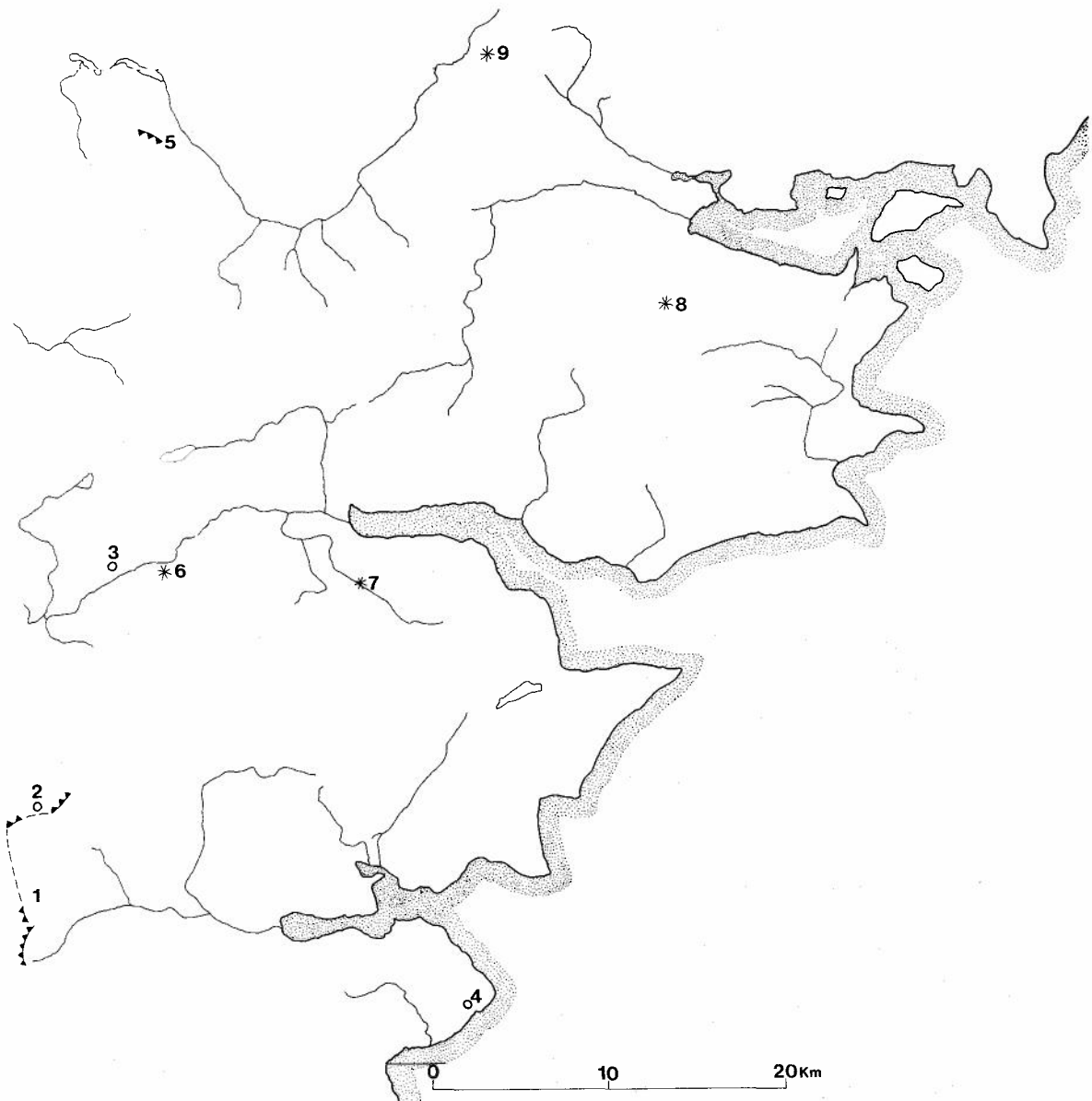
voldanlægget Trælborg i Verst skov. Voldens tværmål er 40–50 m, og anlægget består af en ca. 5 m bred vold med en 2–3 m bred voldgrav på ydersiden. Arkæologiske udgravninger har vist, at dette voldsted har været i brug i yngre jernalder²¹).

Ca. 15 km nord for Trældigets nordlige afslutning ved Jordrup findes i direkte forlængelse af Trældigets forløb et lignende voldanlæg ved Raving benævnt Trældborg eller Troldborg Ring. Det er af samme dimensioner som Trælborg i Verst skov. Da der ikke er foretaget arkæologisk udgravning i Troldborg Ring, kan det ikke dateres, men efter sin form og størrelse er det uden tvivl fra jernalderen²²).

Trældiget, Trælborg og Trældborg/Troldborg Ring er ved deres ensartede navne og deres indbyrdes beliggenhed

Fig. 11.

Jernalderens forsvarsværker og offerfund i Vejle amt. Forsvarsværker: 1) Trældiget. 2) Trælborg. 3) Troldborg Ring. 4) Husvold. 5) Margrethediget. Offerfund med våben: 6) Vingsted Sø. 7) Tranebær Mose. 8) Dallerup Sø. 9) Porskær Mose. Tegning Marianne Berntsen.

knyttet nært sammen. Selv om ingen af dem endnu eksakt kan dateres, tilhører de dog uden tvivl alle jernalderen²³).

Formodentlig er også voldstedet Husvold ved Sønder Stenderup et noget lignende anlæg fra jernalderen²⁴). Endelig er der Margrethediget ved Øster Nykirke, der har en voldgrav på sydsiden af volden og altså skal forsvare et helt andet område mod en potentiel fjende syd fra²⁵), fig. 10.

Tidligere er nævnt de store krigsbytteoffersteder, hvor der er udgravet tusindvis af genstande. De er udtryk for store kamphandlinger, der har fundet sted i nærheden af offermoserne, især i yngre romersk jernalder og altså samtidige med de ovennævnte store forsvarsværker. Flere lignende fund af krigsbytteofring kendes i Vejle amt, men i ingen af dem er der foretaget større arkæologiske udgravninger, så man kunne få et indtryk af, hvor store hærene har været, og hvor de kan være kommet fra. Offerfund kendes fra Vingsted Sø vest for Vejle, Tranebær Mose lige syd for Vejle, Dallerup Sø sydøst for Horsens og Porskær Mose ved Underup. Vingsted Sø og Tranebær Mose indeholder våben fra yngre romersk jernalder (3.-4. årh. e. Kr.) og Dallerup Sø og Porskær Mose indeholder våben fra ældre germansk jernalder (5.-6. årh. e. Kr.)²⁶). Kamphandlinger er også foregået i dette område, formodentlig i samme århundreder, som Trældiget og måske Margre-

thediget, voldstederne Trælborg, Trældborg/Troldborg Ring og Husvold har eksisteret.

Det er i det foregående forsøgt at sætte Trældiget ind i en sammenhæng for at give et indtryk af dets betydning. Der kræves flere arkæologiske udgravninger for at kunne fastslå dets nøjagtige udstrækning og ikke mindst for at få det nøjere dateret. Som det fremgår, er dets alder foreløbig kun formodet ved sammenligning med andre, mere veldaterede anlæg, og mange detaljer i det samlede billede af diget må efterprøves og nye brikker måske føjes til, men Trældiget er der, det kan ikke bortforklares, og det fortjener vor opmærksomhed.

Noter:

1. Danske Saml. 2. R. IV. Ribe Stifts Beskrivelse.
2. Danske Sagn III². A. 13. Utrykt Saml.
3. Annaler for nordisk Oldkyndighed 1840-41, s. 161-163.

4. L. Both: Danmark. En historisk topografisk Beskrivelse II, 1872, s. 667.
Aug. Fr. Schmidt: Om Trældiget. Fra Ribe Amt. 6. bind 1923-27, s. 83.
5. Indberetning til Nationalmuseets II Afd. 10/9 1894.
6. Indberetning til Nationalmuseet dat. Brørup 20/7 1903.
7. S. Alkærsig: Vore folkevolde med særligt hensyn til Trældiget. Fra Ribe Amt. 5. bind. 1919-22, s. 268-278.
8. Aug. Fr. Schmidt: Om Trældiget. Fra Ribe Amt. 6. bind, 1923-27, s. 82-101.
9. S. Alkærsig: Trældiget. Fra Ribe Amt. 8. bind. 1932-35, s. 315-331.
10. Undersøgelsen foretaget 8-12/10 1981 hos gårdejerne Carl Jensen, Lunderskov, og Børge Højen, Anst. Vejle kulturhistoriske Museum, journ. nr. M 200.
11. H. Hellmuth Andersen, H. J. Madsen og Olfert Voss: Danevirke. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XIII, 1976, s. 24.
12. S. Alkærsig. Fra Ribe Amt, 1932-35, s. 326.
13. Hans Neumann: Olgerdiget - Et bidrag til Danmarks tidligste historie. Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amt 1. 1982.
14. H. Hellmuth Andersen, H. J. Madsen og Olfert Voss: Danevirke. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XIII, 1976. H. Hellmuth Andersen: Jyllands Vold. 1977.
15. Oversigt over folkevolde i Jylland i: H. Neumann: Olgerdiget 1982, s. 49-52.
16. Vejle Amts Aarbøger 1927, s. 139-143.
17. Undersøgt i september 1981 af Fortidsmindeforvaltningen, Fredningsstyrelsen. Oplysningen er venligst givet af udgraveren, mag. art. Torben Dehn, Fortidsmindeforvaltningen.
18. O. Crumlin Pedersen »Æ Lei« og »Margrethes bro«. Nordslesvigske Museer 2. 1975, s. 9-25.
Jens Schou Hansen: Fortidsminder på havbunden. Antikvariske Studier 5, 1982, s. 38-40.
19. S. Hvas: Vorbasse. The Development of a Settlement through the First Millennium A. D. Journal of Danish Archaeology Vol. 2, 1983, s. 127-136.
20. Jørgen Jensen: Oldtidens samfund. Tiden indtil år 800. Dansk Socialhistorie I, 1979.
21. O. Voss: Trælborg. Skalk 1957, nr. 4, s. 14-16. Vilh. la Cour: Danske Borganlæg I, 1972, s. 41-42.
22. K. V. Christensen: Middelalderbro i Vejleaaadalen og Trælborg voldsted. Vejle Amts Aarbog 1959, s. 124-130.
Vilh. la Cour: Danske Borganlæg I. 1972, s. 38-40.
23. Et lignende voldanlæg findes i Tøndermarsken i det sydvestlige Sønderjylland. Betegnelserne Trælborg, Trælbanke, Troldeborg og Troldbanke er brugt om dette voldsted med et tværmål på 85-90 m, omgivet af en vold, der primært har været 2,4 m bred og ca. 1 m høj, og på ydersiden en 1,8 m bred og 0,70 m dyb voldgrav. Voldstedet er ved arkæologisk udgravning dateret til ældre romersk jernalder (1.-2. årh. e. Kr.)
Ole Harck: Trælbanken ved Kærgård - et voldsted fra oldtiden. Nordslesvigske Museer 6, 1979, s. 29-41.
24. Museumsinspektør Poul Dedenroth-Schou, Museet på Koldinghus, har gjort mig opmærksom på dette voldsted.
P. Eliassen: Fra de 8 sogne. Vejle Amts Aarbøger 1907, s. 74.
25. jvf. note 16.
26. J. Brøndsted: Danmarks Oldtid. Bind 3. Jernalderen. 1960, s. 225 og s. 289.

Frøken Agnes Benteline Hviid (1839–1916)

Af Gert Hviid

Den 29. december 1916 døde i Vejle frøken Agnes Benteline Hviid i sit hjem, Havnegade 23. Kort før sin død, nærmere bestemt den 14. september, havde hun underskrevet sit testamente, ifølge hvilket hun testamenterede næsten hele sin formue til Vejle by. Den 5. januar 1917 blev hun under stor højtidelighed stedt til hvile i familiens gravsted på den gamle kirkegård.

Dagen efter, den 6. januar, kunne man i Vejle Amts Avis læse følgende:

»Vejle faar nu en Musæumsbygning. Afdøde Frk. Agnes Hviid har skænket Byraadet Midlerne dertil.

Frøken Agnes Hviid afgang ved Døden den 29. f. M. og blev i Gaar under stor Højtidelighed begravet fra Sct. Nicolaj Kirke, hvor Provst Christensen talte smukt over den Afdøde. Blandt de mange Kranse, der dækkede Kisten, var der

en signeret fra Vejle Byraad. Frk. Hviid har sat sig et smukt og varigt Minde her i Byen, hvor hun er født og har opholdt sig hele sit Liv. Hun har nemlig i sit Testamente bestemt, at en væsentlig Del af hendes Formue skal skænkes til Vejle Kommune og anvendes til Opførelse af et Musæum paa et nærmere bestemt Sted og under Betingelser, som Byraadet sikkert med Glæde indgaar paa at opfylde. Af disse kan fremhæves, at Frk. Hviid har bestemt, at Musæet skal ligge paa den østlige Del af en hende tilhørende Lod med Facade mod Flegmades skraas for Orla Lehmannsgade. Desuden har Afdøde skænket en stor Del af sit Indbo dels til Anbringelse i et Værelse i Musæet, dels til Opbevaring i dette, forsaavidt de kan betragtes som Musæumsgenstande. Det er Afdødes Ønske, at Musæet skal opføres snarest muligt: dog har hun ikke ment, at der bør fore-

Agnes Benteline Hviid (1839–1916).

tages noget, forinden der atter indtræder normale Forhold.

Af enkelte af de Musæet skænkede Kapitaler skal Renten tilfalde nærmere bestemte Personer paa Livstid. Endelig har Frk. Hviid betænkt flere Personer, som har ydet hende Tjenester, særlig under hendes Sygdom, med mindre Summer.

– Fra anden Side har vi modtaget følgende nærmere Enkeltheder om den store Gave:

Gaven bestaar af:

1. Jordlodden Matr. Nr. 98 af Vejle Købstads Enge, beliggende skraas overfor Orla Lehmannsgade og langs Vejen til Boltefabrikken.
2. Jordlodden Matr. Nr. 61 paa Nørremarken samt
3. Kontanter. Aktier og Obligationer til en Værdi af ca. 56.000 Kr.

Da de to lodder har en Ejendoms-skyldværdi af 19.000 Kr. saa udgør Gaven altsaa ialt ca 75.000 Kr.

For Beløbets Anvendelse har Afdøde givet detaillerede Bestemmelser: for Pengene skal opføres en Musæumsbygning, der skal ligge i den Østlige Trekant af den førstnævnte Jordlod, altsaa imellem Omløbsaaen og Flegmadevejen og skraas overfor Orla Lehmannsgade og Amtsgaardens Have. I Musæet ønskes indrettet en særlig Stue med Afdødes Navn, og til dennes Udstyr har Afdøde skænket en stor Del af sit gamle, sjældne og Kostbare Indbo, Malerier, Spejle og Porcellæn.«

Agnes Benteline Hviid var født den 24. juni 1839; hun var datter af skibskaptajn Hans Hansen Hviid, der fra 1831 til 1854 var ejer af kutteren »Husum« og fra 1854 og frem til sin død i 1863 ejede den 53 br. tons store jagt »Adam Wilhelm« af Vejle. Moderen var Anna Dorthea født Bendixen.

Med denne sidste oplysning, vil jeg så slutte disse linjer om Agnes B. Hviid, og skulle læseren nu have lyst til at vide

mere om hende og hendes familie, kan jeg henvise til min bog: »Skibskaptajn Hans Hansen Hviid. Vejle«, som den interesserede læser kan finde på Vejle Byhistoriske Arkiv samt Biblioteket for Vejle By og Amt.

Anmeldelse

Koldinghus Lens Regnskab 1610–1611 ved Birgitte Dedenroth-Schou i samarbejde med Anemette S. Christensen. Udgivet af Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, Kbh. 1984.

Udgivelsen omfatter to bind, af hvilke det ene gengiver lensregnskabet tekst samt en nyttig indledning, hvor der fortæller om lensregnskaber i almindelighed, om lenenes regnskabspraksis, om den hidtidige forsknings brug af lensregnskaber, samt om udgivelse af lensregnskaber ved hjælp af EDB, som dette er det første eksempel på. En indholdsfortegnelse gør det muligt hurtigt og let at finde frem til det afsnit, man søger, men i øvrigt er alt, hvad der hedder registre, samlet i det andet bind, hvilket for læseren er en yderst praktisk foranstaltning. I dette findes desuden nogle uundværlige sider med ordforklaringer, for det er jo ikke alle givet umiddelbart at vide, hvad en bolgalt, en bæreså eller en hopmand er. Eller hvad mener man om primpenge, stifler eller støfken? Ordlisten har svaret.

Koldinghus len var et af landets største. Det omfattede området mellem Kolding og Vejle fjorde, inklusive Vejle by,

nærmere bestemt Nørvang, Slavs, Tørrild, Jerlev, Holmans, Elbo, Brusk og Anst herreder, og der vil således ud over det mere generelle være lokalt stof at hente, også for den, der ikke bor i skyggen af kæmpetårnet på Koldinghus.

Lensregnskabet er udfærdiget af den i hvert fald på Koldingegnen velkendte lensmand Caspar Marckdaner, og som indledning har man valgt at gengive hans lensbrev fra 1604. Det er naturligvis ikke en del af regnskabet fra 1610–1611, men heri opregnes lensmandens pligter overfor konge og len, samt det, Caspar Marckdaner selv ville få ud af kontrakten, og viden om disse forhold er en nødvendig forudsætning, hvis man skal forstå selve regnskabet.

Jeg skrev, at Caspar Marckdaner havde udfærdiget regnskabet. Der burde snarere stå, at det er udfærdiget på hans skriverstue, for allerede af lensbrevet fremgår det, at han til sin hjælp ved regnskabet har »slotsskriveren selvtræd-

je«, dvs. en skriver med to medhjælpere, og når man ser på regnskabets omfang, er det næsten utroligt, at det har kunnet lade sig gøre med så få personaleenheder, som det ville hedde på nudansk. I hvert fald sidder man tilbage med en dyb respekt, ikke alene for de tre skrivere, men også for rentekammeret i København, der hvert år modtog lensregnskaber ikke alene fra Koldinghus, men også fra alle landets øvrige len, og som ikke blot arkiverede dem, men først reviderede dem så grundigt, at sidste års indtægter og udgifter indførtes i margin til sammenligning. For store eller uforklarlige afvigelser har givet kunnet medføre »næser« både til lensmænd og skrivere, så den udviste detaljerede omhu har givet været nødvendig, hvis en lensmand ønskede at beholde sit len. Caspar Marckdaner besad sit indtil 1617, da han trak sig tilbage på grund af alder (han døde året efter, 85 år gammel), og han har næppe haft de store problemer med revisionen, hvis han øvrige regnskaber har stået mål med det her publicerede.

Regnskabet er tilsyneladende tør læsning, en opremsning af personnavne og indtægter og udgifter, men giver man sig tid til at tænke lidt undervejs, bliver det oplysende og meget, meget fascinerende.

Jordebogen, der opregner den landgilde, kronens bønder årligt skulle erlægge til lensherren, fortæller, hvad der pro-

duceredes på egnen – ikke overraskende leverer Strandhuse-boerne fisk, og fra Dons-søerne kommer der ål.

I øvrigt ser det ud til, at nogle af bønderne foretrækker at erstatte naturalieydelse med pengebeløb, og det må igen betyde, at priserne på landbrugsvarer har været sådan, at det kunne betale sig, eller at produktionen var lagt om, således at man ikke mere fremstillede det produkt, der skulle ydes.

Den almindelige velstand, der prægede Christian IVs tid før krigens ulykke ramte landet i 1626, afspejler sig også andre steder i regnskaberne. Således sælges der ud af landgildesmørret til købmænd og håndværkere i Kolding, og mens købmændene kan have købt med videresalg for øje, har glarmesteren, tømreeren, kleinsmeden og maleren indkøbt til husholdningen. Selv byens skarpretter købte 2½ tønne til en pris af 12 rd. pr. tønne. Der har altså været smørklatter i grøden rundt om i hjemmene.

Honning, der var tidens eneste kendte sødemiddel, var eftertragtet, og mange af bønderne, der producerede den, har købt deres eget produkt tilbage af kronen, måske til eget brug, men snarest med videresalg for øje. Den kostede dem 13. dl. pr. tønne, men den må have indbragt mere på torvet i Kolding.

Afgifter og sagefald (bøder) er munter læsning. Skovtyveri har åbenbart været så udbredt, at der nærmest var fast pris

på træet, gradueret efter kvalitet. Og det må have været så billigt, at det kunne betale sig fremfor at købe i købstaden. Udeblivelsen fra hoveri og ægt (kørsel uden vederlag) straffedes, ikke med træhest eller ridefogedens pisk, som man i sin tid lærte det i skolen, men med pengebøder, og også her er der helt faste takster. Det har sikkert betalt sig for begge parter. Bonden kunne koncentrere sig om sin egen gård. Kronen regnede vel med en vis fraværspcent, når der indkaldtes arbejdskraft, og desuden kunne bødepenge eventuelt bruges til aflønning af en arbejdskraft, der var stabilere end de tilsagte bønder. Det har dog nok hovedsageligt været dem, der havde langt til arbejdet, der udeblev. Folkene fra Alminde, Viuf, Sdr. Vilstrup og Tolstrup i Herslev sogn var i hvert fald ikke vilde med at tage til Kolding for at age møg af Staldgården! Det har været billigere at bøde 1 mark til kongen.

For dem, der af én eller anden grund var nødt til at svale af en tid i én af slotets fængselsceller, bestod kosten ikke af vand og brød, men af brød, øl og saltede sild, en sund, omend lidet varieret kost, som de i øvrigt delte med de bondefogeder, der medvirkede ved behandlingen af deres sager.

De, der tror, at vor tid er særlig volde- lig, skulle kigge lidt i sagefaldslisten. Man må gå ud fra, at et slagsmål skulle være usædvanligt groft for at nå frem til

retten, og af dem var der en del i Koldinghus len i 1611. Her får vi dog kun dem, der kunne afgøres med bøder, så de groveste er ikke med. Dommene kunne være helt salomoniske, som når Iver Thomsen i Starup idømmes 3 mark danske for at slå Mads Smed i jorden, og Mads Smed ved samme lejlighed idømmes et tilsvarende beløb for nogle huller, han huggede i Iver Thomsens klæder. Den dag gik det lystigt til i Starup. Med sædeligheden stod det heller ikke for godt til. Der beligges både jomfruer og kvindfolk, og mølleren i Dons er stukket af fra mølle og kone og hele pivetøjet med sin niece, som han naturligvis i forvejen havde beligget.

Udgiftsregnskabet er knap så munter læsning, men det er yderst oplysende, når det gælder om at belyse aflønninger og social status. I tilgift får man at vide, hvor mange der skulle til for at få en menage som Koldinghus til at fungere. Skriveren var den bedst aflønnede, idet han fik 40 dl. årligt+det løse. På laveste løntrin, 3 dl., var urtegårdssvenden. Alle fik klæde og sko, fra 4 til 1 par, dog fik fiskeren som den eneste støvler i stedet for sko. En gammel kuskedriver, der var gået på pension allerede i 1597, fik stadig sine 8 daler om året+et sæt tøj. Han har nok været dårligt gående, for til ham var der ingen sko. Enkelte ansatte var på egen kost, og de fik oven i løn, tøj og fodtøj også diverse naturalier. Urtegårdsmændene kunne således

oven i en fed gage på 30 dl., diverse tekstiler af god kvalitet samt 4 par sko glæde sig over rug, malt og humle til ølbrygning, 1 okse, 3 fedesvin, 6 flæskesider, 8 fedefår, 8 fedegæs og ½ tønne smør. – Alt i alt nok til mere end en tarvelig husførelse.

Skarpretteren ligger i lønningsklasse midt imellem huskokken og underkokken, idet han får 10 dl. mod deres 12 og 8. Oveni kommer så penge til tøj, et beløb, der er næsten lige så stort som lønnen. Kosten burde han egentlig have på slottet, men i stedet får han 6 sk. pr. dag i 156 dage, 12,5 dl. og 11 sk. – Det øvrige personale har nok ikke villet sidde til bords med ham.

Der er også en liste over, hvor meget Caspar Marckdaner fik til at bespise sig selv og sin familie og det faste folkehold med. Det vil føre for vidt at citere den her, men som eksempel kan nævnes de 520 skæpper humle, der medgik til ølbrygningen.

Under ladegårdens regnskab, der føres for sig, er anført, hvad kosten til én person beløber sig til på en uge, nemlig 1,5 mk. 1,5 sk. 2,5 d. I bind 2 er der en udmærket liste over forkortelser, der også omfatter pengesystemet, så ved hjælp af den kan man eventuelt prøve at finde ud af, hvordan det beløb forholder sig til priser og lønninger. I øvrigt skal man ikke sammenligne med lønninger, som vi kender dem. På Christian IVs tid indgik kost og logi, og i et vist omfang

klæder og sko. Hvis folk var på egen kost, er der altid et tillæg. De penge, der udbetales, skal så dække det øvrige; og det var før tobakkens tid.

Når man læser lensregnskabet, skulle man tro, at krig og brand har hærget landet, og ikke mindst kongens bygninger, i årene forud for regnskabet. Det er så vidt vides ikke tilfældet, men i hvert fald får 11 af lenets møller en ordentlig omgang det år, og Koldinghus får bl. a. et nyt trappetårn. I øvrigt repareres og flikkes der overalt. Ingen tvivl om, at kronen har været lenets vigtigste arbejdsgiver, og at Koldings bygningshåndværkere hentede hovedparten af deres udkomme her. Vi kan også se, hvad de tjener. Tømremesteren får 24 sk. pr. dag, mens svendene, som han beskæftiger op til 6 af, får 16 sk. Dette beløb er ren aflønning, idet kronen selv leverer træ, søm m. v. Når de følgende års regnskaber engang foreligger på EDB, skal det blive spændende at se, om der er lige meget at bygge og reparere hvert år. De 92 kronens skorstene skal i hvert fald helt sikkert fejles hvert år.

En enkelt lillebitte post i regnskabet er specielt fascinerende for en arkæolog. Man har i 1611 købt lerpotter til Koldinghus' husholdning for i alt 13 skilling, dvs. det samme som prisen på en tønne honning, eller mindre end en tømmervend tjener om dagen. Ved en senere lejlighed købes der for 16 sk. til ladegården, og det fremgår af en del en-

keltkøb til hestenes og hundenes pleje, at prisen for »en lerpotte« var 2 sk. Disse små indkøb viser lidt om, hvor begrænset et udsagn arkæologien kan give, for ved en udgravning udgør potteskårerne vel et sted mellem 95 og 99% af de fundne genstande, når man ikke regner kødbenene med. Tømrerens, kobbersmedens og grydestøberens arbejde finder vi kun meget sjældent, og fogedens, mejerskens og lensmandens ser vi aldrig.

Mange andre sjove og oplysende detaljer kunne trækkes frem. De arbejdshandsker, der indkøbes til gartneren, f. eks., eller Caspar Marckdaner, der gennem en måned lader grave tørv til slottets forbrug, formodentlig fordi han har måttet levere 411 læs brænde til København slot. Man aner et stille suk pr. læs. Oplysningsmængden er utrolig, og mulighederne for at blive klogere på renæssancens levevilkår er utallige. De penge, der er givet ud til fint papir, pergament, blæk og grønt voks til skriverstuens behov, er givet godt ud, og det samme gælder de penge, det har kostet at gennemføre dette projekt. Lad os håbe, at det ad åre lykkes at få kodet resten af Koldinghus' regnskaber, og også landets øvrige bevarede lensregnskaber, ind på EDB, så de for alvor kan bruges. Læg og lærd, historiker, lokalhistoriker og den almindeligt nysgerrige historisk interesserede vil hermed få en guldgrube at øse af, og vi vil alle få mulig-

hed for at blive meget klogere på fortiden. Lensregnskabernes nøgterne tale giver os kendsgerninger for myter og forudfattede meninger, og det kan vi bruge.

Vivi Jensen

Nyt fra historien i Vejle amt 1983

Børkop lokalhistoriske arkiv

Arkivet har i 1983 modtaget i alt 140 arkiver samt mange gamle lokalhistoriske fotos. Der er nu registreret ca. 3.000 fotos, hvoraf de fleste er opsat på plancher.

Endvidere er der indgået en del gamle brugsting og tekstiler fra egnen. For at trække flere besøgende til arkivet har vi som et supplement til arkivalierne i æsker og de mange protokoller m. v. placeret visse lokalhistoriske småeffekter i arkivet.

Vi har haft fast åbningstid hver tirsdag fra kl. 14-17. Herudover efter aftale, bl. a. for gæster, der ønsker at foretage slægtsoplysninger.

Arkivets aktiviteter har omfattet optagelser på film og bånd af vigtige begivenheder i kommunen samt lydoptagelser med ældre borgere, der har fortalt om eget og om egnens liv. Der rådes nu over 70 båndoptagelser.

Der har været fire åbent hus-dage i arkivet i samarbejde med hjemmeværnet, der disponerer over kælderetagen i samme ejendom. Endvidere underholdning med sang, musik og forevisning af gamle brugsting for 70 pensionister, forevisning af Børkopfilmen fra 1977 for 150 lærere og elever i Gauerslund skole, udstilling af arkivalier og forevisning af film på Børkop Vandmølle, besøg i arkivet af foreninger og af børn fra et fritidscenter samt medvirken i en »julestue« for pensionister.

Udover ledelsen, der består af Preben Mikkelsen, Svend Wakefield og Henning Svendsen, er der knyttet ti medarbejdere til arkivet, og de har alle ydet en værdifuld indsats på hver sit område.

Herudover har der været henvist to langtidslødere med 20 timer ugentligt til registreringsarbejde m. v. Den ene i første halvår, den anden i andet halvår. Denne ordning har muliggjort løbende registrering af indkomne arkivalier.

Arkivet har i 1983 fortsat udgivelsen af lokalhistoriske bøger med begrænsede oplag. Kristi Himmelfartsdag udkom en bog af Henning Svendsen: *Spillet om Børkop kommune*. Den beskæftiger sig med vanskelighederne ved at blive enige om kommunestrukturen fra 1. april 1970 i trekantområdet mellem Vejle, Kolding og Fredericia.

Senere på året udkom *Dagbog 1864*, hvori præstedatteren fra Gauerslund, Emma Gad, levende skildrer livet på egnen i tiden fra 1. februar 1864 samtidig med krigsudbruddet og til tyskernes udmarch i november samme år.

Børkop kommune finansierer arkivets drift inden for et begrænset budgetbeløb. Bogudgivelserne skal primært kunne hvile i sig selv, men har dog muliggjort finansiering af visse indkøb vedrørende arkivets daglige drift.

Den lokale Rotary-klub skænkede i 1983 arkivet en dias-projektor.

Henning Svendsen

Smidstrup-Skærup Skoles Egnsmindesamling

Smidstrup-Skærup Skoles Egnsmindesamling har foruden den månedlige åbningsdag, 1. torsdag i hver måned kl. 16-18, haft åbent i forbindelse med særlige arrangementer, såsom valgda- gen, byfesten o. l. og for særlige grupper efter forudgående aftale f. eks. Vejle Egnens Hus- holdningsforening, hvor besøget omfattede ca. 75 personer. Der var her i forbindelse med mu- seumsbesøget arrangeret demonstration af hør- bearbejdning af Ellkier-Pedersen, med efterføl- gende kaffebord i Forsamlingshuset.

I øvrigt har Egnsmindesamlingen med Ellkier- Pedersens hjælp dyrket hør på en til formålet behandlet byggegrund i sommeren 1983. Dyr- nings- og bearbejdningsprocessen er blevet fo- tograferet og ophængt i museets hør-afdeling, li- gesom høstudbyttet anvendes til demonstrati- onsformål i forbindelse med museets arrange- menter.

Hans Pedersen, Svend Nielsen

Lokalhistorisk Arkiv Egtved

Arkivet har i 1982 modtaget 97 afleveringer, for en stor del foreningsarkiver i forbindelse med registreringen af disse i Vejle amt. Nævnes kan bl. a. V.A.S.G.&I.s arkivalier 1892-1975 fra Vingsted. Desuden har arkivet fået John Kvists store samling af tingbogsudskrifter, kartoteker og forarbejder til bogen Egtved Sogn 1-2, samt førstelærer E. Jørgensens samling fra Jerlev sogn.

I 1983 er modtaget 47 afleveringer, dels fore- ningsarkivalier, dels fotos og private optegnel- ser. Nævnes kan kopier af dokumenter fra Nø- rup, 30 fotos fra Kolding Kommunebiblioteker, samt en større samling ang. de gamle kommu- ners tekniske forvaltning.

I begge årene er købt kopier af kirkebøger fra Landsarkivet i Viborg, så arkivet nu råder over de ældste kirkebøger fra Egtved, Ødsted, Øster

Starup og Bredsten op til ca. 1880, Jerlev indtil 1845 og Nørup-Randbøl indtil 1814. Der arbej- des på udskrivning af kartotekskort efter kirke- bøgerne og folketællingerne, hvilke er til stor hjælp ved henvendelser om slægtshistorie, de al- mindeligste forespørgsler.

I Nørup sogn er i årets løb oprettet lokalt ar- kiv, som bl. a. støttes herfra på bedste måde ved udlån, kopieringer o. l.

Peter Houbak

Vester Nebel Lokalhistoriske Arkiv

Arkivets område er Vester Nebel sogn, og det blev oprettet i oktober 1972 af Ebbe Walther, Signe Jensen og Marie Bachmann. De to sidst- nævnte udtrådte et års tid senere, og fra 1975 til 1983 har arkivarbejdet ligget næsten stille. I ja- nuar 1983 blev arbejdsgruppen udvidet med Claus og Lene Moe samt Arne Schouenborg, så vi nu er fire om arbejdet, og arkivet blev i fe- bruar flyttet fra Ebbe Walthers bopæl til Vester Nebel skole, hvor Egtved kommune stiller loka- ler til rådighed. Vi har haft lidt over 20 besø- gende i 1983, deraf to fra USA.

Det indsamlede arkivmateriale er i 1983 øget med 1,3 hyldemeter til 2,8, heraf ca. 50 fotogra- fier og ti interviews, hvoraf otte på kassettebånd. Vi har som depositum fået seks hyldemeter hi- storiske bøger. Vi har fra Landsarkivet i Viborg og fra Rigsarkivet fået kopier af alle folketællin- ger fra 1769 til 1901 og af kirkebøger fra 1712 til 1872 plus en hel del mere. Fra Matrikeldirek- toratet har vi fået kopier af udskiftningskortet fra 1774 og alle matrikelkort fra 1821 til 1983.

Vi får intet kommunalt tilskud. Regnskabet for 1983 balancerer med 2.343,10 kr. Vester Nebel Lokalhistoriske Arkiv er åbent for publi- kum hver mandag fra kl. 19.00 undtagen på skolens fridage.

Ebbe Walther

Lokalhistorisk Arkiv for Fredericia og Omegn

1983 blev et år med meget arbejde i arkivet og mange nye aktiviteter blev taget op.

Arkivets arbejdsgang følger et fast skema med åbent hus hver mandag. I dette arrangement deltager næsten alle arkivets 25 medarbejdere. Torsdag aften er der også åbent hus, men her assisterer kun to à tre medarbejdere. Den første tirsdag i hver måned afholdes månedsmøde, hvoraf mødet i februar afvikles som generalforsamling med valg til forretningsudvalg, revisorer, fremlæggelse af regnskab og budget. Forretningsudvalget udgør den daglige ledelse. Til fem af månedsmøderne har der været knyttet foredrag om lokale emner.

I foråret fik arkivet rådighed over flere lokaler, som efter en grundig istandsættelse nu anvendes til foto- og billedregistrering samt møde- og spiselokaler. Arkivet disponerer nu over 440 m² etageareal.

Den 28. maj kunne arkivet fejre sin ti-års fødselsdag. Dagen blev markeret på behørig og værdig vis med en særdeles velbesøgt reception med over 100 deltagere med byråd, institutioner, pengeinstitutter, foreninger og venner af arkivet. Forud var afholdt pressemøder og tilsendt pressen artikler om arkivet, arrangeret udstillinger i rådhushallen, biblioteket og pengeinstitutterne samt ophængt plakater 76 steder (biblioteksfilialer, store og små forretninger) i byen og omegn.

Arkivet har da også opnået at få skabt en bredere kontaktflade med mange henvendelser og modtaget mange arkivalier, fotos, film og bånd.

Den 1. november kunne Fredericia Teater fejre 100 års jubilæum. I denne anledning udgav arkivet med økonomisk støtte fra kommunen en teaterbog, en fin lille tryksag på 112 sider gennemillustreret, et livligt og velskrevet stykke byhistorie. Bogen blev en succes.

For 6. Juligarden udarbejder arkivet manus,

synopsis og drejebog for en 6. juli-film, der skal vise og orientere om baggrunden for, hvad der førte frem til 6. juli-slaget 1849.

I årets løb er arkivet blevet optaget i Kulturelt Samråd, der sammen med byrådets kulturudvalg omfatter foreninger med et kulturelt sigte.

Endvidere er arkivet repræsenteret i styregruppen for det af byrådet iværksatte store beskæftigelsesprojekt: »Fredericia historiske Miniby« – at opføre en by i marken i mål 1:10 som byen så ud op til 1849. En spændende opgave.

Løbende har arkivet tilsendt pressen artikler om aktuelle lokale begivenheder, især af bygningsmæssig karakter. Ligeså har forretninger og private personer fået beskrivelse om ønskede historiske forhold. I foreninger og interessentgrupper har arkivet holdt seks foredrag om arkiv- og byhistorie, heraf blev de fire holdt i arkivets lokaler.

I arkivets forstue samt i pengeinstitutternes vinduer har der været udstillet arkivalier og billedeleder samt dukker ikklædt soldateruniformer, borgerdragter m. m. fra 1670 og næsten op til vore dage. Arkivalier og billeder har gerne været i forbindelse med en aktuel begivenhed.

En af de nye aktiviteter, der er taget op, er udarbejdelsen af et ejendomsregistratur for byens ejendomme, foreløbig indenfor voldene. Baggrunden herfor er de mange forespørgsler om oplysninger om ejendomme. Registret skal for hver ejendom indeholde oplysninger om ejerforhold og byggeforhold så langt tilbage i tiden som muligt. Som bilag hertil søges fremskaffet tegninger og fotografier.

Arkivet har i 1983 anskaffet kirkebøgerne for omegnens sogne samt folketællingslisterne for både købstaden og landsognene fra 1787 til 1901. Den personalhistoriske registrering går støt videre, omfatter nu ca. 700 personer.

Arkivet har i 1983 været besøgt af 481 ifølge gæstebogen (der har været mange flere, for ikke alle har indskrevet sig) foruden ni skoleklasser,

der har fået et indblik i lokalhistorisk forskning og baggrund for arkivet.

Det vil fremgå, at der har været et arbejdsår, når arkivet i årets løb har haft en tilvækst på over 800 arkivalier, hvoraf et ikke ringe antal skyldes opsøgende arbejde.

Gunnar Quist

Fredericia Museum

Som det har været tilfældet i en lang årrække var også året 1983 præget af de stadig voksende aktiviteter på Fredericia Museum. Alle tre hovedgrupper af museets virkefelt: indsamlings-, bevarende og formidling har i forskellig grad udfyldt det daglige arbejde på museet – omend det ikke er muligt at foretage en egentlig måling af aktiviteternes omfang.

Museets ansigt udadtil har været vist ved mange lejligheder – bl. a. gennem fire særudstillinger, der har været vist i årets løb:

Motiver og malere fra Fredericia, en udstilling af lokal billedkunst.

Sommerens udstilling *Fra Mindernes By* belyste nogle af de begivenheder og seværdigheder, der i årenes løb har gjort Fredericia kendt som turistmål.

Et hundredeår for etableringen af den første teaterbygning i Fredericia blev på museet markeret med udstillingen *Fredericia Teater gennem 100 år*. I samme anledning var museet i øvrigt involveret i udgivelse af et festskrift.

Året afsluttedes med særudstillingen *Så er det jul igen*. Denne udstilling fik en flyvende start, idet der i weekenden 10.–11. december var arrangeret en julestue på museet, hvor henvend 400 mennesker i løbet af to eftermiddage overværede og deltog i fremstilling af gammeldags julepynt. Dette åbent hus-arrangement afvikledes i samarbejde med Fredericia Husflidsforening.

Dertil kommer, at årets påskeudstilling med titlen *Hvad skabet gemte* bestod i en genåbning af museets tekstil- samt glas- og porcelænsud-

stilling i omordnet skikkelse i et nyindrettet lokale i hovedbygningens stueetage.

I efterårsferien medvirkede museet i aktiviteterne for skolebørnene, idet der en eftermiddag spillede en børneteaterforestilling bygget op med moderne lys- og lyd effekter.

En dag midt på sommeren var museets gård skueplads for en karte- og spindedemonstration, hvor medlemmer af Fredericia Husflidsforening bearbejdede forskellige råmaterialer til tekstiler.

Der var god søgning til arrangementet *Se og hør om hør* en lørdag eftermiddag i begyndelsen af september. Gennem fortælling og forevisning blev beskrevet hørplantens lange og besværlige vej fra frø til færdigt tekstilprodukt. Arrangementet afvikledes under medvirken af Fredericia Husflidsforening og som i de foregående år igen med S. Ellkier-Pedersen som en veloplagt central figur.

Fredericia og Omegns Folkedansere sørgede for en festlig afslutning på eftermiddagen.

Fire tirsdage i efteråret dannede museet rammen om en foredragsrække under fællestitlen *Gamle danske håndværk*.

Museet har været repræsenteret i en studiekreds nedsat af Erhvervsrådet og Junior Chamber omkring emnet *Turisme i Fredericia*. Resultatet blev en rapport, der placerer Fredericia Museum i en central rolle med henblik på en mere omfattende og bedre formidling af museets samlinger.

Fredericia Museums deltagelse i forberedelserne til en grundig istandsættelse af opsynsboligen/kapellet på mosaik begravningsplads har resulteret i et forslag om, at bygningen indrettes til museum for jødernes virke i Fredericia.

I forbindelse med forestående bebyggelsesplaner ved Lyngs Oddevej er der rettet henvendelse til kommunens tekniske forvaltning angående muligheden for arkæologiske undersøgelser i området med henblik på en kortlægning af de

Ruskning af hør, september 1983. Fredericia Museum.

militære anlæg, som befandt sig dér i 1600-årene.

Efter anmodning fra byrådets socialudvalg har museet indvilget i at deltage med faglig konsulentbistand i arbejdet med etableringen af den omdiskuterede historiske miniby.

Museet har i 1983 forøget sine samlinger med i alt ca. 220 genstande. Blandt disse er flere tilgæet museet fra fjerne lokaliteter. Således er f. eks. modtaget et oliemaleri fra en giver i Californien. Motivet er fra Fredericias opland, og maleren er Hjalmar Matthiessen. Af andre nyerehvervelser kan som yderpunkter nævnes en sølv-servietring og en brolæggerjomfru til fire mand.

Også 1983 bød på flere forskellige vedligeholdelsesarbejder og reparationer ude og inde på museets bygninger.

Vinterstormen forårsagede flere skader på museumsbygningernes tage – bl. a. gik det ud over stråtaget på Nørremarksladen – alle skader blev dog hurtigt udbedret.

Indvendigt er der foretaget en gennemgribende istandsættelse af 1700- og 1800-talsstuerne samt det tidligere særudstillingslokale. Sidstnævnte er blevet nyindrettet til permanent udstillingslokale for redskaber til tekstilforarbejdning, beklædningsdele og andre genstande til personligt brug. Endvidere kan her ses glas og porcelæn, og endelig er der her blevet plads til en lille montre med børnelegetøj.

Efter installering af skabe, reoler m. v. er der i hovedbygningens 1. etage i lokalet, som støder op til kontoret, nu færdigindrettet et arkivrum, der ligeledes tjener som samlingsrum for personalet.

Først på året blev museets parkeringsplads ved

Prangervej taget i brug, og som led i plant-et-træ-kampagnen blev der i foråret plantet ti egetræer omkring pladsen. Træerne var skænket af den lokale Lions Club, hvis medlemmer selv deltog i udplantningen.

I museets forhave har der i sommerens løb for søgsvis været anlagt tyve små bede med forskellige slags krydderurter. Endvidere har et stykke af forhaven for første gang været tilsået med hørplanter, som blev høstet (rusket) i september. Endvidere bidrog parkvæsenet i væsentlig grad til havens smukke udseende, da man lod alle centrale bede tilplante med et væld af farverige sommerblomster.

Da det i årets løb stod klart, at museet inden for en overskuelig fremtid af forskellige grunde må rømme sine såkaldte fjernmagasiner tre forskellige steder i byen og oplandet, lykkedes det efter forhandling med byrådets økonomiudvalg at opnå løfte om overtagelse af andre og bedre magasinfaciliteter i den nu nedlagte tømmerhandel ved Prangervej tæt ved museets bagindgang. (Flytningen ventes at tage sin begyndelse i løbet af sommeren 1984).

Museets kroniske pladsmangel har måske også været medvirkende til, at byrådets socialudvalg ved årets slutning tilbød museet at overtage den nedlagte stationsbygning i Pjedsted med henblik på genopstilling ved museumsområdet – et tilbud, der i skrivende stund er genstand for alvorlige overvejelser i museets bestyrelse.

Søren Jakobsen

Gedved kommunes Sognearkiver

1983 var et godt år for arkivet. Den 1. oktober åbnedes arkivet for offentligheden ved en beskedne reception i arkivlokalerne på Nørrelide plejehjem.

Siden receptionen har arkivet haft åbent hver mandag eftermiddag fra 15.00–17.30. Indtil nu midt i 1984 har der i gennemsnit været fire besøgende hver mandag.

I efteråret tog arkivet kontakt med kommunens historielærere, som besøgte os en dag. I fællesskab så vi samlingerne, og derefter diskuterede vi de muligheder, der var i at inddrage området lokalhistorie i historieundervisningen. Mødet mandede ud i, at vi i fællesskab på et senere tidspunkt vil forsøge at samle relevant kildemateriale om f. eks. områdets socialhistorie. Andre muligheder blev dog også nævnt.

Arkivet har endvidere udbygget kontakten til kommunens foreninger som en naturlig følge af indsamlingskampagnen i Vejle amt sidste år. Flere foreninger har således deponeret deres gamle udskrevne forhandlingsprotokoller o. a. materiale på arkivet. Derved forhindrer foreningerne, at værdifuldt kildemateriale om foreningens historie forsvinder.

Sognearkiverne i Gedved kommune står snart for at skulle holde flyttedag. Plejehjemmet, hvor vi har til huse, skal snart ombygges, og vi må ud. Hvor vi ender er endnu usikkert. Men kommunen er positivt indstillet overfor os, og de taler om at købe et hus til os, hvor vi kan være permanent. Forhåbentlig finder man et egnet sted i Gedved, for det vil være det mest naturlige, når kommunen har den mærkelige otteformede struktur.

Arkivet drives af *Egnshistorisk forening for Gedved kommune*, der har haft stor succes med flere forskellige foredrag. I dette år er arkivleder Heunicke fra Søvind indtrådt i bestyrelsen, hvilket er meget positivt, idet der således er kommet en dialog i stand mellem arkivet i Søvind og arkivet i Gedved. Foreningen har også gennem en kampagne fået store gaver til arkivets drift fra foreninger, sparekasser o. a. institutioner.

I indeværende år udgiver arkivet og foreningen en billedbog med gamle fotografier fra kommunen. Bogen udkommer til efteråret, og den er finansieret af kommunens erhvervsdrivende, der har været overordentlig imødekommende. Salget af bogen sker hos de erhvervsdrivende, og

indtægterne går ubeskåret til forlaget til senere udgivelser.

På arkivets vegne skal jeg takke nu afdøde gårdejer Ole Møller, Tolstrup annexgård, for det store arbejde han igennem de sidste par år har gjort for arkivet. Vi vil alle savne hans store lokalhistoriske indsigt.

Niels Jørgen Andreasen

Give-egnens Museum

Give-egnens Museum, som har været under opbygning siden 1970 i et lille kælderlokale på Ikærskolen i Give, kunne endelig i 1983 flytte til større lokaler (ca. 600 m²) også i forbindelse med Ikærskolen. Museet er nu i fuld gang med at blive bygget op, så det gerne i slutningen af 1984 kan åbne dørene for publikum. Museet bygges op omkring en bondegård (foto fra gårdspladsen). I tilknytning hertil findes der

værksteder for de forskellige håndværk, som landsbyen var afhængig af. I museets pædagogiske afdeling er der en gammel skolestue med tilhørende rum til tekstilforarbejdning og -behandling.

Museet er en selvejende institution med kommunalt tilskud. De fleste udgifter til indretningen er ligeledes bevilget af Give kommune – resten er skaffet gennem fonds m. m. I maj 1983 stiftedes Give-egnens Museumsforening, og i 1983 har 122 husstande tegnet sig som medlemmer af foreningen. Årskontingentet er 25 kr. Museet køres på frivillig basis, og i 1983 har fem langtidsledige, mere eller mindre på skift, været tilknyttet museet. Museet har i 1983 modtaget 643 gaver.

Afsnit af udstillingen, »gårdspladsen«. Give-Egnens Museum.

På grund af opbygningen har særudstillinger i lokalerne ikke været muligt. I maj vistest en præsentationsudstilling på Give Bibliotek. Her deltog museet også i december i en juleudstilling. I december holdtes sammen med husflidsforeningen en aktivitetsdag under emnet: *Løb og løb-binding*. Enkelte foreninger og skoleklasser har trods opbygningen gæstet museet.

Falk Mikkelsen

Lokalarkivet for Hedensted kommune

Arbejdet på arkivet er i 1983 gået støt og roligt, takket være god hjælp af dygtige og interesse-erede langtidsledige.

Enkelte nye ting og billeder er kommet til. I 1984 er vi begyndt optagelse på bånd af ældres erindringer gennem et langt liv. Hvis arbejdet lykkes, kan der måske senere blive tale om udgivelse i hæfte- eller bogform *De ældre fortæller*.

H. P. Johansen

Byarkivet i Horsens

I foråret 1983 blev Byarkivet sagt op, idet den bygning, som vi havde til huse i, blev solgt til nedrivning. Arbejderforeningens 100-årige forsamlingsbygning måtte vige for et nyt pengeinstitut. Det blev overdraget skolevæsenet at skaffe os nye lokaler, og i juni kunne vi rykke ind i tre klasseværelser på Borgerskolen, Skolegade 7, i Horsens. Vi var noget betænkelige ved at skulle skifte adresse, da det efterhånden var lykkedes at slå vores navn fast på Søndergade 30.

Selv om mange er gået forgæves til en bygning, som ikke længere eksisterer, har de fleste dog fundet frem til vores nye adresse. SDS, som havde sagt os op, ydede 8.000 kr. til flytningen. Dette beløb kunne dog ikke dække omkostningerne ved flytningen og de bygningsmæssige ændringer i klasseværelserne på Borgerskolen.

De nye lokaler fungerer hensigtsmæssigt. Det ene bliver brugt til læsesal, udstillinger og møderum. Det tilstødende lokale bruges som modtage- og registreringsrum og det tredje lokale på 1. sal rummer selve arkivet. Her begynder det dog at knibe med plads.

Årsagen er den kraftige vækst, som arkivet har oplevet også i 1983. Tilgangen har været på 250 numre, hvoraf nogle har været særdeles omfattende. Som vi havde forudset ville foreningsarkiverne fortsat strømme ind også efter kampagnens udløb. Ved sidste opgørelse var antallet 428, hvilket er mere end en fordobling siden 1. udgave af *Foreningsarkiver Vejle Amt* udkom.

Vi har i 1983 haft to langtidsledige beskæftiget konstant. Ansættelserne har været således tilrettelagt, at den nyansatte er blevet sat ind i arbejdet af sin forgænger ved én eller to måneders overlappning. Dette har vist sig at være en god ordning. De langtidsledige har vist stor interesse for arbejdet og har kunnet løse mange af de pålagte opgaver. Ansættelserne har betydet et forøget aktivitetsniveau, der dog samtidig har gjort savnet af en fastansat, uddannet leder væsentligt større. Vi håber derfor på, at det i nær fremtid vil blive økonomisk muligt for Arkivforeningen at få ansat en sådan, i lighed med de fleste større købstæder i Danmark.

I begyndelsen af marts 1984 udsendte Byarkivet sin første større udgivelse, Svend Nørregaard Hansens bog *Herfra til andre steder - Veje omkring Horsens*. Bogen, som er på ca. 240 sider, kan sælges for kun 79 kr. pga. tilskud fra VELUX-fonden og Horsens Sparekasse. Byarkivets kalender kom i november 1983 for tredje gang. Der er meget stor interesse for denne historiske kalender og udsendelsen har hvert år kunnet hvile i sig selv til trods for den lave pris.

Niels Kolind

Jelling lokalhistoriske Arkiv

Indsamlingen af foreningsarkiver under amtskampagnen gav her som andetsteds et stort og velkomment tilskud til vores samling af protokoller m. m. Samtidig blev arkivet med assistance fra kampagneledelsen nyordnet efter de nu gængse regler.

Af særlige erhvervelser i 1983 kan nævnes, at vi har modtaget flere arkivalier af selvbiografisk art. En af de værdifulde er lærer Sv. Peder-sens erindringer. Han er født i Kollerup 1824, dimitteret fra Jelling seminarium og har givet en levende skildring af dette i 1840'erne. Endvidere en indvandrerslægts historie, om Chr. Albrecht-sen, der kom fra Mecklenburg sidst i 1700-tallet, og hvis slægt har ejet flere store gårde i Jelling-området. Beretningen om slægten er skrevet af hans tipoldebarn af samme navn.

Optagelsen af ældre folks erindringer på bånd er fortsat og der er blevet anskaffet endnu en båndoptager til dette formål.

Hidtil har Jelling lokalhistoriske Arkiv udelukkende fungeret ved frivillig arbejdskraft. Men takket være stor velvilje fra kulturudvalgets side er det nu lykkedes at få ansat en lønnet medhjælp fra og med 1984. Det drejer sig endnu kun om en halv dag ugentlig, men det er altså en principiel anerkendelse af arkivet som offentlig arbejdsplads, og vi håber, at timetallet med tiden – og trods tiderne – kan øges.

Harriet Værnersen

Glud Museum

Også i 1983 fandt mange fra såvel indland som udland vej til Glud Museum i de måneder, der er åbent, og året sluttede med et besøgstal på 11.181, et par procent mere end året før.

Sæsonen indledtes i påsken med en særudstilling om mejeribrugtet i Danmark gennem 100 år. Udstillingen var lavet af Ølgod Museum i anledning af hundredåret for det første andels-

Formanden for Bjerre herreds Mejeriselskab, Karl Due, Overby, åbner udstillingen »Mejeribrugtet i Danmark gennem 100 år«. Glud Museum.

mejeri. På Glud Museum var udstillingen indrettet i det specielle særudstillingslokale i den nye magasinbygning, og var suppleret med mange effekter fra vore egne samlinger og med mange fotografier om mejeribrugtet i Bjerre Herred. Udstillingen blev præsenteret ved en lille højtidelighed, hvortil var inviteret nuværende og tidligere mejeribestyrere fra herredet, borgmesteren og kulturudvalget i Juelsminde Kommune samt pressen. Formanden for Bjerre Herreds Mejeriselskab, gårdejer Karl Due, Overby, åbnede udstillingen. Det var en god udstilling, interessant og belærende, og var også beregnet til undervisningsbrug for skolerne i kommunen. Der var udarbejdet undervisningsmateriale og

skolerne var underrettet, men skønt udstillingen stod til pinse, svigtede den desværre med hensyn til besøg.

I Sparekassen Bikubens vinduer på Torvet i Horsens havde museet en meget fin udstilling i to måneder i den bedste turisttid. Denne udstilling har uden tvivl givet mange lyst til et nærmere bekendtskab med Glud Museum.

Der er også i 1983 indgået mange gaver og værdifulde ting til museet. Blandt andet kan nævnes nogle meget sjældne sølvpiseskeer fra 1700-tallet, og fremstillet af Horsensmestre; inventar og værktøj fra sadelmagerværksted i Raarup; komplet butiksinventar fra en nedlagt købmandsforretning i Ørum; mange bygningsdele i form af egetømmer, egebrædder, vinduer m. m. fra forskellige nedbrudte gårde og huse i herredet. Endvidere kan nævnes landbrugsredskaber og maskiner, mange slags værktøj, egetræsstandkiste fra 1750, og meget andet indbo, ligesom en del forskelligt beklædning.

Der har været aflagt tilsynsbesøg på museet af Statens Museumsnævn, og der er fra deres side givet stor anerkendelse af museets drift og opbevaring af dets effekter. Der blev påpeget nogle bygningsmæssige ændringer, som af hensyn til sikkerheden i forbindelse med brand og tyveri, burde gennemføres. Disse ændringer er foretaget i foråret 1984. Desværre giver det en mindre fri bevægelse for besøgende, men – da vi selvfølgelig ønsker at bevare tingene for kommende slægter – er det nødvendigt.

Juelsminde kommune har også i 1983 stillet to langtidsledige til rådighed for museet, og det har været en stor hjælp.

Glud Museum har arbejdet videre med sine planer for flytningen af gården *Badensminde* til arealerne ved museet. Det ligger helt klart for såvel Juelsminde kommune som for museets bestyrelse, at gården skal flyttes til museumsområdet, men det er vanskeligt at overbevise Statens Museumsnævn og Fredningsstyrelsen om dette;

vi håber dog, at det ved fælles indsats vil lykkes at få den fornødne opbakning fra disse instanser, så arbejdet kan fortsættes. *Anders Bager*

Lokalhistorisk Samling Kolding Kommunebiblioteker

Afslutningen af foreningsarkivindsamlingen prægede arbejdet i Lokalhistorisk Samling det første halve år af 1983. For at vise offentligheden rækkevidden i det indsamlede materiale afholdtes i samarbejde med Museet på Koldinghus i maj måned en udstilling om foreningslivet i Kolding.

Også efter dette tidspunkt er modtaget mange foreningsarkiver bl. a. arkivet fra Den Konservative Kvindekreds for Kolding og omegn, Strandhuse gadebelysning, Forældrenævnet i Kolding, Kolding Rideklub, Kolding Fotoklub m. fl. I alt er modtaget 185 afleveringer i 1983. Blandt de større kan herudover nævnes Nicolai Skoles arkiv og ingeniørfirmaet Mikkel Thomsens arkiv.

Lokalhistorisk Samling har i 1983 indført en besøgsprotokol, hvoraf det fremgår at 850 mennesker i årets løb har besøgt arkivet.

Fra 1. oktober 1983 fik Lokalhistorisk Samling bevilling til et jobskabelsesprojekt, der består i en registrering af historiske oplysninger om de enkelte ejendomme i Kolding ud fra materiale fra brandtaksationer, kommunale byggesager, kreditforeningsarkivalier m. m. Projektet løber foreløbig frem til 1. oktober 1984.

Lokalhistorisk Samling har endelig i efteråret sammen med Museet på Koldinghus opbygget en udstilling med titlen *Barn i Kolding*.

Birgitte Dedenroth-Schou

Museet på Koldinghus

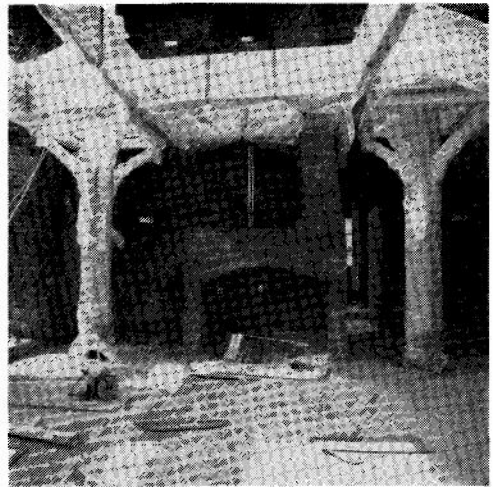
Genopbygningen af Koldinghus er fortsat planmæssigt, og 1983 bragte byggesagen et langt skridt fremad. Den søjlekonstruktion, som skal

bære de nye tage og etageadskillelser, er nu på plads i den vestlige halvdel af sydfløjen samt i den sydlige halvdel af østfløjen. Nye betonfundamenter er nedlagt i kældrene, og på disse hviler nu de knapt 20 meter høje limtræssøjler, der ved påmonterede skræstivere bærer bjælkelagene til etageadskillelserne. De nye lokaler står endnu rå og uforarbejdede, først i løbet af et par år vil den indvendige komplettering nå denne del af byggeriet.

Af større umiddelbar betydning for museets drift har det været, at den magasinindretning, som begyndtes i 1982 i vestfløjens tagetage, nu er fortsat i nordfløjens tagetage. Herved har museet for første gang i sin mere end 90-årige historie fået rådighed over lokaler, der er indrettet specielt til museumsformål. De indbyggede klimastyringsanlæg skulle sikre en forsvarlig opbevaring af de ikke udstillede museumsgenstande.

De udstillede genstande, derimod, opbevares under ikke betryggende forhold. En rapport, udarbejdet af Kunstmuseernes Fælleskonservering i Århus, om bevaringstilstanden af bl. a. malerierne på Koldinghus, fældede en hård dom: indeklimaet var en fare for malerisamlingens fortsatte beståen. For at få en nøjagtig beskrivelse af problemet er ingeniørfirmaet Rambøll & Hannemann blevet bedt om at foretage temperatur- og luftfugtighedsmålinger i udstillingslokalerne gennem et helt år. Når denne undersøgelse er afsluttet, vil der i samarbejde med genopbygningens arkitekt kunne projekteres de nødvendige forholdsregler til forbedring af indeklimaet. Samtidig er der i budget 1984 åbnet mulighed for, at museet har kunnet tilslutte sig Kunstmuseernes Fælleskonservering i Århus, således at konserveringen af museets malerisamling kan påbegyndes.

I forbindelse med ledningsarbejde i slotsgården (fjernvarme og elektricitet) og slotsbanken (elektricitet) har museet fulgt arbejdet med registrering og opmåling af jordprofilerne i de op-

Den moderne søjlekonstruktion rejst i sydfløjen af Koldinghus.

gravede grøfter. Undersøgelsen har bekræftet de hidtidige antagelser af en ringmur nord-syd, noget indenfor den nuværende østfløj. Undersøgelsen blev bekostet af Byggeudvalget vedrørende restaureringen af Koldinghus og forestået af stud. mag. Henrik Jacobsen.

En anmeldelse fra Lunderskov (Dollerup) antydede et fund af en teglovn. Fundet blev udgravet ved stud. mag. Bi Skaarup og stud. mag. Henrik Jacobsen. Resultatet blev et ganske velbevaret lille anlæg med tre indfyrringskanaler. Ovnens har været anvendt til teglbrænding og til brænding af kalk. Ovnens datering er usikker. Der er ikke fundet genstande i forbindelse med ovnen, men perioden er sandsynligvis 1500- eller 1600-årene. Til den nærmere bestemmelse af anlæggets anvendelse til kalkbrænding har museet fået bistand fra museumsinspektør Hans Runge Kristoffersen, Frederikshavn. Tegloven er nu tildækket og vil, i samarbejde med ejeren, blive søgt bevaret. Ovnens er beliggende midt i en nyanlagt minkfarm.

1981 gennemførte arkitektstuderende Peter

Zeller, Århus, en bygningshistorisk registrering af ejendommen Låsbygade 56, et fredet bindingsværkshus fra ca. 1600. Undersøgelsen var led i et eksamensprojekt. Ejendommen er nu med i byfornyelsesprojektet og skal restaureres i 1984. Museet anså det for nødvendigt, at sikre det udmærkede dokumentationsmateriale, dels til restaureringens gennemførelse, dels til indlemmelse i museets arkiv til dokumentation af Koldings ældre historie. Materialet er købt i samarbejde med Tegnestuen Mejeriet.

Som led i arbejdsdelingen mellem amtets museer med hensyn til arkæologiske opgaver har museet påtaget sig at dække middelalderarkæologien i hele amtet og den forhistoriske arkæologi i Kolding, Vamdrup og Lunderskov kommuner. Rigsantikvaren har herefter tilskrevet de omhandlede kommuner og pålagt dem at fremsende lokalplaner m. m. til udtalelse på museet, forinden de realiseres. For at stå bedre rustet til dette arbejde er der som jobskabelsesprojekt iværksat en total registrering af fortidsminder og fund i Kolding kommune. Til projektet er knyttet fire personer i foreløbig et år. Det ledes af cand. phil. Susanne Stevnhoved.

I museets permanente udstilling er der i så godt som alle rum blevet ophængt informationskasser med materiale om de enkelte lokalers historiske funktion og udstillede genstande. Teksterne er på dansk, og i beskedent omfang har det været muligt at få oversat visse tekster til engelsk og tysk. Der arbejdes videre med tekstning af museets permanente udstilling.

Som forberedelse af arbejdet med nyindretning af sølvkammeret er sølvsamlingen under nyregistrering og nyopstilling. Det tilstræbes at gennemføre arbejdet uden at lukke sølvkammeret.

Krigsmindesamlingen er under bearbejdning. Ved hjælp af langtidslidige er der i udstillingsalen opsat isolerende udstillingsplader på alle ydervægge, og nye montrer er fremstillet til de

uniformer, der skal indgå i udstillingen. Inden sommerferien 1984 vil salen blive genåbnet for publikum, og udstillingen om de slesvigske krige og Genforeningen vil blive færdiggjort efterhånden, under publikums adgang.

Øverste tårnværelse med keramikudstilling er blevet lukket på grund af fugt. Genåbning af dette og næstøverste tårnrum, der lukkedes i 1982, må afvente en hårdt tiltrængt reparation af kæmpetårnets dæk og murværk, så fugtindtrængningen standses.

Museet har i 1983 vist tre store særudstillinger, hvoraf to har været museets egen produktion i samarbejde med Lokalhistorisk Samling, Kolding Kommunebiblioteker. To store lokalhistoriske udstillinger er absolut i overkanten af, hvad museets mandskabsressourcer kan bære.

25. marts-1. maj: *Foreningslivet i Kolding og Omegn.*

17. juni-18. september: *Søkort - de skandinaviske farvande.* En samling søkort i SAS' besiddelse, en koordineret udstilling med fire andre danske og fem nordtyske museer og udstillingssteder. Til udstillingen var fremstillet et illustreret katalog.

14. oktober-31. december: *Barn i Kolding.* Desuden har museet lagt lokaler til Kolding Kunsthåndværkerskoles afgangsudstilling i slutningen af maj måned.

I december måned afvikledes i slotskirken på søndagene 4., 11. og 18. tre små koncerter ved Kolding kommunale musikskole, hvor eleverne i forskellige kor og orkestre var med til at markere den tilstundende jul omkring et stort juletræ, som i månedens løb blev pyntet af børn fra kommunens børnehaver og vuggestuer. I to weekender afvikledes et beskedent julemarked med salg af julepynt, julekort og bøger. Et beskedent forsøg på at markere jul på Koldinghus, der nok giver lyst til gentagelse.

Poul Dedenroth-Schou

Kunstmuseet Trapholt

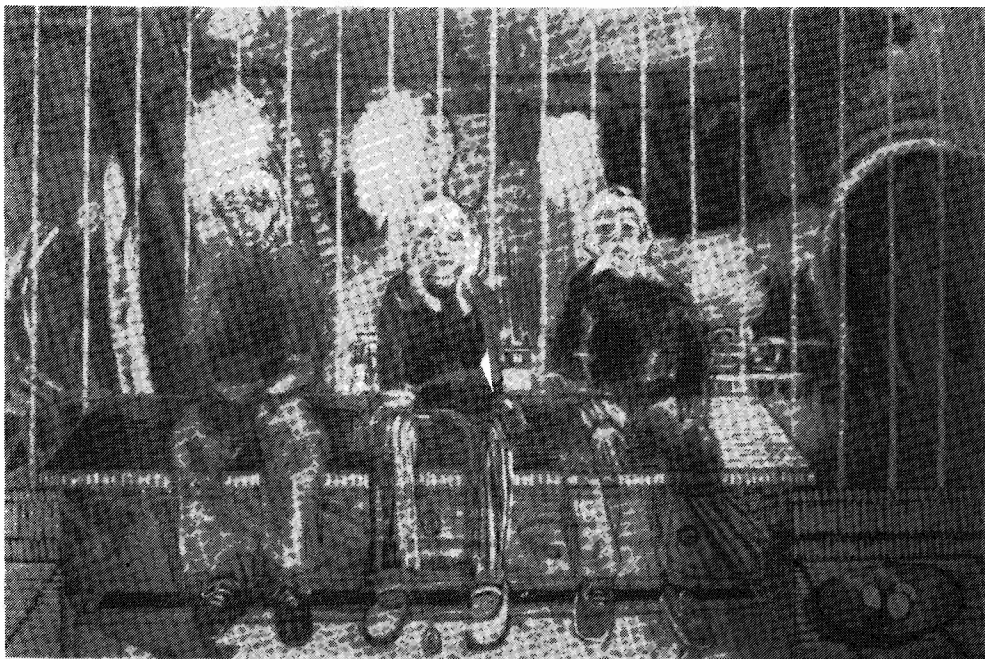
1983 kan karakteriseres som et roligt år, hvor arbejdet med at opbygge museets organisation og administration blev videreført samtidig med, at der blev afholdt otte udstillinger.

Den ændring af museumslovgivningen, som fandt sted i maj 1983, har – i kraft af en aftale mellem Trapholt-fonden og Kolding kommune – betydet en væsentlig og tiltrængt forbedring af museets driftsøkonomi, som også vil have en positiv virkning på længere sigt. De øgede tilskud er i 1983 hovedsageligt blevet anvendt til udbygning af museets samling af nyere dansk billedkunst og kunsthåndværk.

1. oktober 1983 påbegyndtes – under Lov om Jobskabelse – en grundlæggende registrering af museets samling med deltagelse af en projektleder (cand. mag.), en fotograf og en kontorassistent.

Til museet er erhvervet følgende: Malerier af Finn Hjortskov Jensen, Preben Hornung, Niels Nedergaard, Niels Reumert, Ole Prip Hansen, Ole Kielberg, Peter Hentze, Leif Lage, Finn Mickelborg, Egill Jacobsen og Kaj Führer. Tegninger og grafik af bl. a.: Povl Christensen, Rasmus Nellemann, Dan Sterup-Hansen, Jane Muus, Søren Hjorth-Nielsen, Reidar Magnus og Richard Mortensen. Skulpturer af: Hans Jørgen Nicolaisen og Hanne Varming. Keramik af: Erik Nyholm, Gertrud og Myre Vasegaard. Desuden har museet modtaget en gave fra billedmageren Hans Sandmand (1910–1983), omfattende omkring 100 mekaniske billeder og objekter.

Finn Hjortskov Jensen: Den ny generation. 1977. Kunstmuseet Trapholt.

Der har været afholdt flg. særudstillinger: *Ornament og form* – emneudstilling med arbejder af Preben Hornung, Birte Weggerby, Hans Jørgen Nicolaisen og Karen Yding samt udvalgte arbejder fra museets samling. *Annalise Møller-Petersen* – mindeudstilling i samarbejde med Kirsten Kjær-museet, Frøstrup. *Billedmageren Sandmand* – præsentation af Hans Sandmands gave. *Ting* – emneudstilling med arbejder af Ole Prip Hansen, Nanna Herstad og Myre Vasegaard samt oldtidskeramik fra Museet på Koldinghus og u-lands-genbrug (dansk privatsamling); desuden udvalgte arbejder fra museets samling og lån fra kunstmuseerne i Randers, Vejle og Århus. *Abstraktioner* – med arbejder af Viera Collaro, Finn Mickelborg og Niels Nedergaard. *Udvalg af Trapholt-samlingen* – dansk landskabs- og figurmaleri 1920-1960. *Tre fra Corner* – med arbejder af Ole Kielberg, Jørgen C. Rasmussen og Poul Skov Sørensen. *Årets Pressefoto 1982/83* – vandreudstilling.

Museumsinspektøren har i 1983 holdt flg. foredrag: Om Kunstmuseet Trapholt i Y' Mens Club, Kolding I. Om Kunstmuseet Trapholt i Rotary-klubben, vestre afd., Kolding. Interview i Danmarks Radio P1 »Kvart i ni« v/Allan de Wall om Kunstmuseet Trapholt. Om museumsformidling på Odense Universitet. Om kunstformidling på Askov Højskole. Om Ny kinesisk Billedkunst i FOF/Folkeuniversitetet, Kolding.

Maleren Finn Hjortkov Jensen har i perioden 1. maj-10. juni været ansat som museets gæstekunstner. Arrangementet blev finansieret med bidrag fra Trapholt-fonden og Sparekassen Koldings Fond (Bikuben).

Sven Jørn Andersen

Vejle amts Konserveringsværksted

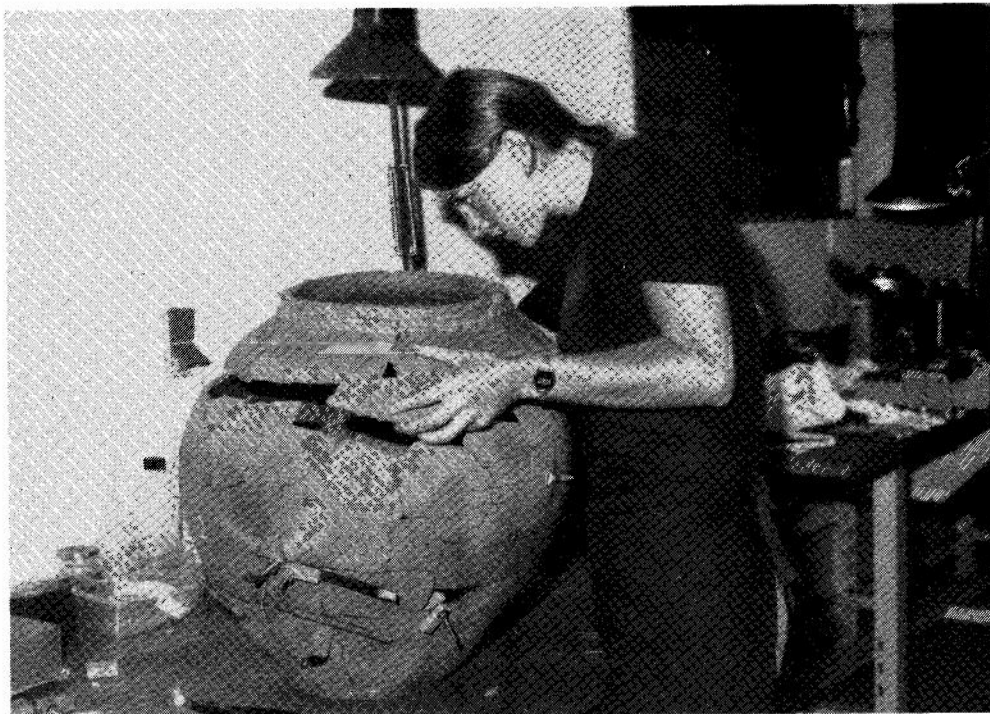
I 1983 har værkstedet udført konserverings- og restaureringsopgaver for amtets kulturhistoriske museer. Nævnes kan bl. a. at for Museet på Koldinghus er den påbegyndte konservering af oldsagssamlingen fortsat. Der har navnlig væ-

ret arbejdet med genstande af rav og tak. Endvidere er konserveret genstande af grønlandsk oprindelse, etruskiske genstande, hovedsageligt af bronze, middelaldergenstande af forskellig art, der stammer fra udgravninger i Kolding, samt skeletdele fra en urokse fundet ved Ødis Bramdrup. Fra Fredericia Museum er et par mindeplader af marmor renset og skriften trukket op, og en brandsprøjt fra ca. 1880 er restaureret. Fra Vejle Museum er nye fund fra Erritsø af jern- og bronzegenstande, der stammer fra romersk jernalder, konserveret. Endvidere er flere bronzegenstande, der er fundet ved de arkæologiske udgravninger i forbindelse med naturgasprojektet ved Løsning og motorvejsarbejdet ved Hansted (nordvest for Horsens), konserveret. Fra disse udgravninger kan bl. a. nævnes en meget fin bronzefibel med guldblik og cirkelornamentik. Endvidere er en del geværer, forskellige recente genstande af jern, håndværktøj fra et snedker- og skomagerværksted, kakkelovne m. m. behandlet. En langtidsledig keramik har i hovedparten af sin syv måneders periode været beskæftiget med samling af skår fra udgravninger, som museet har foretaget. Fra Horsens Museum er et par portoverligger stabiliseret, og arbejdet med et gotisk vægskab (monstransskab) og et flisebord afsluttet. Fra Glud Museum har arbejdet hovedsagligt været koncentreret om landbrugsmaskiner og -redskaber samt kakkelovne. Disse arbejder er udført af langtidsledige.

Røntgenudstyret, som værkstedet overtog fra Kolding Sygehus, er færdiginstalleret og taget i brug. Afslutningen blev markeret ved en lille reception, hvor amtets undervisnings- og kulturudvalg, repræsentanter fra sygehusudvalget, fra Kolding Sygehus, fra amtsmuseumsrådet og fra firmaer, der havde medvirket ved installeringen, var indbudt.

Som en ny aktivitet havde værkstedet i efterårsferien arrangeret en udstilling på Vejle Mu-

Samling af et jernalderkar. Vejle Amts Konserveringsværksted.

seum, hvor man gennem plancher og arbejdende stande viste et udsnit af de arbejdsopgaver, som konserveringsværkstedet arbejder med.

I august sendte Kanal 94 en udsendelse om arbejdet, der udføres på amtskonserveringen.

I november måned afholdtes et to-dages kursus, emnet var tekstilkonservering. Der deltog 13 personer fra amtets museer. Derudover har flere af egnmuseerne haft folk på kortere studiebesøg.

I løbet af året har forskellige skoler og studiekredse aflagt besøg på konserveringsværkstedet. Værkstedet har også besvaret en del spørgsmål fra private angående konserveringsproblemer.

Ib Hansen

Højderygens Egnsmuseum

Besøgstallet på Højderygens Egnsmuseum har ligget på ca. 1.600 personer, hvilket er en fordobling i forhold til året før. Dette skyldes et godt besøg fra skoler og børnehaver, men også en stigende interesse fra foreninger uden for Nørre Snede kommune. Medlemstallet i museumsforeningen ligger stadig på 80-90 medlemmer.

Lokale pengeinstitutter og Nørre Snede kommune har ydet ekstra bidrag til museets drift. Kommunen har således velvilligst stillet god ekstra arbejdskraft til rådighed ved Ellen Skov, Tage Lind og Leif Munksgaard.

Overlærer Einar Sørensen udgav bogen *Nørre Snede Sogns Skolehistorie* og forbereder en lignende udgivelse om Ejstrup sogn.

Museet har afsluttet sin foreningsindsamling

med registreringen af ca. 200 foreninger i Nørre Snede kommune.

Museets formand, Jens Egeskov, deltog i Klosterlund museets 50-års jubilæum. Museet har deltaget i diverse faglige arrangementer såsom konserveringskurser m. v. Der har været afholdt foredrag ved Katrine Rauff, lærer Kæmsgaard, Ulla Qyortrup og Einar Sørensen.

Der har været påskeudstilling ved Gunhild Jørgensen. I pinsen vistes pinsebruden. I juli udstillede Emmy Hauch, Aksel Jensen, Hakon Jensen, Lene Knudsen og Mette Lind. I august vistes en udstilling om tørv, og i efterårsferien to miniudstillinger vedr. Plant et træ og kommunens foreninger. Ved juletid sås Lene Knudsens messehagel. Der afholdtes ekskursion til jernalderbopladsen ved Torben Egebjerg, og museet lånte sin tørveudstilling til Lindved sognegård.

Bestyrelsen

Hjortsvang Museum

Hjortsvang Museum er oprindelig opbygget på privat basis. Samlingen blev påbegyndt af Markus Markussen og blev videreført af sønnen Jens Markussen og efter 1964 af dennes bror Anders Markussen, Hjortsvang.

Hele museet, dvs. areal 3720 m², bygninger og museumsgenstande, er nu skænket af Anders Markussen til den selvejende institution Hjortsvang Museum, som blev oprettet den 8. december 1983. Det er bestyrelsens mål i så vid udstrækning som muligt at restaurere og opbygge museet i den ånd, som er Anders Markussens, nemlig at vise eftertiden, hvordan livet blev levet på en bondegård i et landsbymiljø, hvor alle traditionelle håndværk var repræsenteret, hvilket også fremgår af samlingen. Det skal i den forbindelse understreges, at samlingen har stor museumsværdi, fordi den geografisk er så afgrænset og i tid så udstrakt, som tilfældet er. Hovedvægten ligger på effekter fra det 18. og 19. år-

hundrede, men omfatter endvidere en oldsags-samling.

Samlingen befinder sig i Markussenfamiliens gamle hjem Vroldgård fra 1818, hvor mange af tingene har været i brug, og hvor moderne indretning aldrig fik ødelagt gammel byggestil og daglig brug. Gården danner nu de ydre historisk set ideelle rammer om det kommende landsby-museum.

Formålet er at få realiseret museumsplanerne, et ønske, som lokalsamfundet længe har søgt at få indfriet. Ved en endelig etablering af museet vil der være skabt mulighed for, at samlingen får en pædagogisk funktion, idet den kan danne baggrund for forståelsen af 1800-tallets landbo-kultur.

Der arbejdes ihærdigt på at nå så langt, at dele af museet kan åbnes for publikum allerede i foråret 1985.

Guðrun Andersen

Vejle Byhistoriske Arkiv

1983 har været præget af stor indsamlings-, undersøgelses- og formidlingsvirksomhed. Den væsentligste opgave inden for indsamlingen har været afslutningen af foreningsindsamlingskampagnen. Den blev i efteråret fulgt op af indsamlinger, i Vejle kommune specielt inden for økonomiske, faglige, sociale og ideelle foreninger. Blandt de afleverede arkiver nævnes særligt fagforeninger og idrætsforeninger. Der er i alt indgæet 700 afleveringer (incl. bøger/tidsskrifter).

Undersøgelserne har særligt koncentreret sig om fotografier i Vejle. I september måned blev glaspladeprojektet sat igang. Målet er – på 1½ år – at registrere og pakke en væsentlig del af de mere end 100.000 negativer, arkivet råder over. Der er i denne forbindelse indrettet arbejdslokaler på DOMUS. I tilknytning til projektet registreres arkivets samlede billedsamling, og der foretages undersøgelser over fotografier i Vejle,

ligesom der planlægges udgivelse af lokalhistorisk kalender m. v.

Registreringen af tidligere afleveringer er fortsat sammen med den løbende registrering af nyindkommet materiale.

I forlængelse af foreningsindsamlingerne har der specielt været afholdt to udstillinger om foreningslivet – i efteråret 1983. Diasserie og udbuddet af lokalhistoriske mapper til undervisningsbrug er forøget.

Arkivets medarbejdere har afholdt ca. 15 foredrag om/og introduktion til lokalhistorie. Der er ydet konsultation inden for Vejle amt i forbindelse med registrering af glasplader, ligesom arkivets medarbejdere har deltaget i syv faglige kurser.

Besøgstallet har været godt 600 og antallet af eksterne forespørgsler knap 200.

Ud over de tre faste medarbejdere har været tilknyttet seks medarbejdere efter beskæftigelsesloven. Uden dem var meget arbejde aldrig blevet udført.

Jens Topholm

Vejle Kulturhistoriske Museum

I 1983 er to ejendomme overgået til museets administration. Det drejer sig om en middelalderlig teglovn på Jagtvej samt byens vartegn – Vejle Vindmølle.

Den middelalderlige teglovn blev udgravet i 1923 af Nationalmuseet, hvorefter den – af byen – blev overdækket, således at den kunne bevares for eftertiden. I de forløbne 60 år er ruinen desværre blevet noget medtaget, hvilket er meget beklageligt, da det er en af de eneste bevarede i Danmark. Tegloven har tilhørt dominikanerklostret i Vejle, og det er den eneste af sortebrødrenes mange bygninger, som er bevaret i dag. I efteråret 1983 blev huset henover tegloven istandsat som et beskæftigelsesarbejde og i 1984 vil selve ruinen påny blive undersøgt og istandsat i samarbejde med Fredningsstyrelsen,

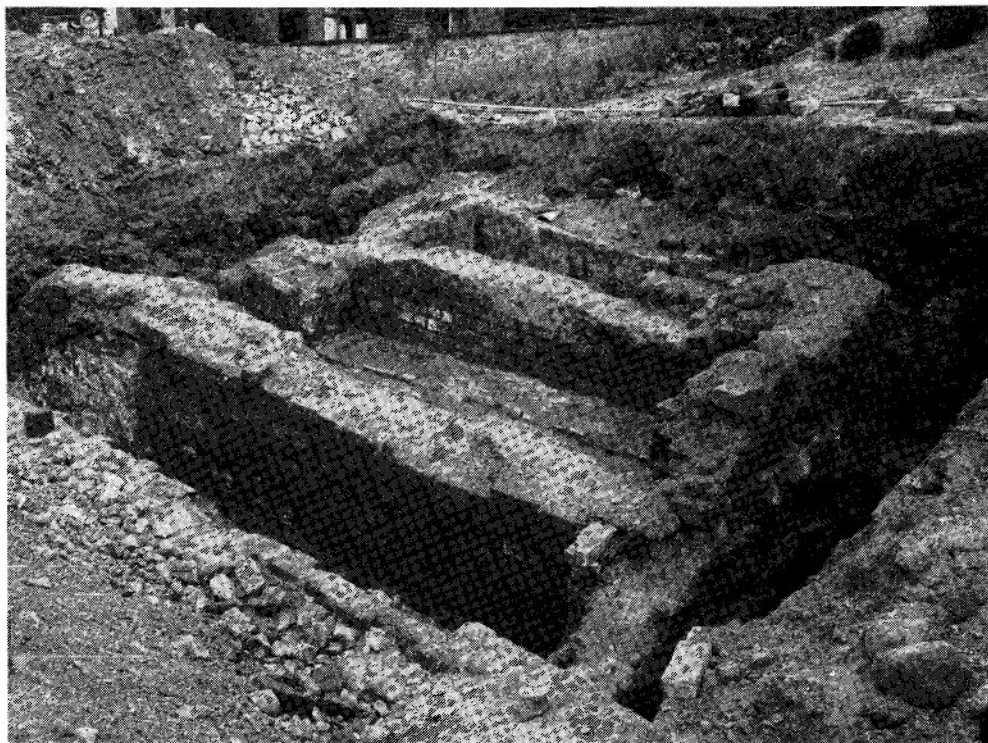
således at den i løbet af 1984 vil kunne åbnes for publikum. Der vil i bygningen blive lavet en udstilling om tegloven, bygningens udseende og dens funktion fra 1300-tallet og indtil reformationen.

Vejle Vindmølle har en lang historie på næsten 700 år; først som byens vandmølle, senere som vindmølle fra midten af forrige århundrede. En del af den nuværende vindmølle brændte i 1937, hvorefter vindkraften blev erstattet af en elektromotor. Hele dette maskineri findes i dag fuldstændigt bevaret. Ved et beskæftigelsesprojekt i efteråret er møllens ydre samt det indre mølleværk blevet istandsat, således at vindmøllen i 1984 kan åbnes for publikum med en udstilling, der fortæller om den lange historie som byens eneste mølle fra middelalderen og til i dag.

Der er i beretningsåret indkommet en lang række genstande til museet. De fleste som gaver og enkelte som køb. Vigtigst er erhvervelsen af et komplet købmandsinventar fra begyndelsen af dette århundrede, da den sidste købmandsgård i Vejle måtte holde op. Dette købmandsinventar skal opstilles i den nyrestaurerede købmandsgård i Søndergade 14 i Vejle, hvor den vil blive drevet med et datidigt varesortiment. Der er yderligere i årets løb erhvervet flere sølvting af Vejlemestre, en del boligtekstiler og beklædningsgenstande samt et dagligstue- og soveværelsesmøblement, fremstillet i Vejle i begyndelsen af dette århundrede.

Der er foretaget 41 besigtigelser efter anmeldelser til museet. Nogle enkelte af disse har afstedkommet undersøgelser. Andre undersøgelser er fortsættelser fra de foregående år. Det gælder især de store landsbyudgravninger ved Nørre Snede og i Vorbasse.

På et byggemodnet areal syd for Nørre Snede har museet for midler fra NOVO's Humaniorafond fortsat undersøgelsen af en stor bebyggelse fra 4. og 5. årh. eft. Kr. f. Der er indtil nu af-

Vejle teglovn ved Lillebjerg set fra vest 1923. Fot. Nationalmuseet. Vejle kulturhistoriske Museum.

dækket 4,4 ha, heraf er 6.000 m² undersøgt i 1983. Udgravningen er fortsat i den nordlige del af bebyggelsen, hvor det har vist sig, at denne kan gå op i 6. og måske 7. årh. Husene og gårdsanlæggene er lige så velbevarede som ved de tidligere års undersøgelser. Efter den 4. udgravningssæson i Nørre Snede er der nu konstateret tomter efter godt 225 bygninger. Udgravningen fortsættes i 1984.

I Vorbasse er udgravningen foretaget i samarbejde med Nationalmuseet med midler fra Statens humanistiske Forskningsråd. Der er i Vorbasse i alt udgravet 18 ha. Indenfor en km² kan man følge det samme landsbysamfund fra 1.

årh. f. Kr. f. til 11. årh. eft. Kr. f. i otte forskellige landsbyer. Fra 12. årh. fortsætter bebyggelsen i den nuværende landsby. I 1983 er der i alt udgravet 21.330 m², heraf dækker de 10.000 m² en bebyggelse fra 6.-7. årh., hvor der er udgravet tre tilgrænsende gårde, der kan udskilles i 4-5 faser. Der er her udgravet i alt 28 bygninger med tilhørende hegn. Denne bebyggelse fra 6.-7. årh. samt den samtidige bebyggelse fra Nørre Snede er de hidtil eneste udgravede i Danmark fra 6.-7. årh. De øvrige 11.000 m² dækker en bebyggelse fra 8. til 11. årh., hvor der er udgravet 20 bygninger med tilhørende hegn. Disse bygninger udgør to gårde, der kan følges igennem tre århundreder. Vikingetidsbebyggelsen i Vorbasse er den bedst bevarede, der hidtil er udgravet i Nordeuropa. Udgravningen af vikingetidsbebyggelsen forventes afsluttet i 1984.

I Kalhave har museet med midler fra Rigsantikvarens arkæologiske Sekretariat udgravet fem gravhøje opbygget af sten fra ældre bronzealder. I hver høj fandtes der en stor grav i midten, desværre med meget lidt gravgods. Tilsvarende gravhøje opbygget af sten er ikke tidligere udgravet i Jylland.

I forbindelse med nedlægningen af olierøret fra Egtved til Fredericia er der foretaget større udgravninger ved Pjedsted, hvor der er udgravet 2.300 m² af en boplads fra ældre romersk jernalder med to store langhuse samt flere gruber, og ved Børkop er der udgravet 5.300 m² af en boplads fra 4.-5. årh. Der fremkom ni huse samt tilhørende hegn og spredte gruber. Denne bebyggelse svarer til de samtidige landsbyer i Vorbasse. Det er første gang, sådanne bebyggelser er udgravet på tung lerjord.

I forbindelse med naturgasledning er udgravet 780 m² af en boplads fra yngre stenalder ved Hanstedgård. Der fremkom bl. a. en meget velbevaret hyttetomt fra yngre stenalder sammen med et meget stort genstandsmateriale. Tilsvarende hyttetomter er tidligere kun udgravet i få tilfælde i Danmark. På grund af fundets egenart foretog museet udgravningen i samarbejde med Århus Universitet.

I en af de utallige ældre stenalderforekomster i Vejle ådal blev der ved Ravning foretaget en mindre gravning for at konstatere kulturlagets beskaffenhed og evt. mulighed for at finde hyttetomter fra ældre stenalder i dette område.

Bag Skt. Norberts skole i Vejle stod der pludselig en byggegrund tom i en måned, inden der skulle foretages nybyggeri. Da den gamle Midtå, der har gået rundt om den middelalderlige bykerne, går tværs hen over denne grund, blev der stillet store forventninger til en udgravning på dette sted. Med maskinkraft blev der gravet en 50 m lang grøft tværs over byggegrunden, tværs over midtåens forløb. Det konstateredes her, at Midtåen rundt om det gamle Vejle var en 23 m

bred, gravet kanal, anlagt i 1200-tallet. Efter udgravningen må Midtåen betragtes som en kunstigt anlagt voldgrav rundt om Vejles ældste bebyggelse.

Hertil er der foretaget mindre undersøgelser i Kølholt, Gesager, Nim, Brøndsted, Fredericia, Horsens golfbane, Knabberup og ved Tamdrup Kirke, hvor en mindre udgravning konstaterede bebyggelse fra 1000-tallet. Tamdrup kirke er en af de største og ældste kirker i Danmark, opført i 1000-tallet, og på grund af dens størrelse tilskrives bygningen en af riges stormænd eller selve kongen. Fundet af en samtidig bebyggelse lige ved siden af kirken åbner nogle helt nye perspektiver til at belyse, hvordan de store gårde har set ud, især også til belysning af den samtidige storgård, der tidligere er udgravet i Vorbasse.

I samarbejde med Middelalderarkæologisk Institut ved Århus Universitet har museet fortsat nyregistreringen af samtlige skriftlige og materielle kilder om Vejle i middelalderen.

Ved hjælp af beskæftigelsesordningerne har det været muligt at ansætte flere medarbejdere til at bearbejde og registrere en fuldstændig broderiforretning fra Vejle, hvis inventar og hele varesortimentet gik tilbage til begyndelsen af dette århundrede, således at denne forretning kunne vises ved en særudstilling i foråret 1984.

Der har i beretningsåret været afholdt ti særudstillingsarrangementer på museet. Særudstilling *Dansk Mejeribrug 100 år* fortsatte ved årsskiftet. Derefter vises udstillingen *Vinden og Møllerne*. En vandreudstilling fra Langelands Museum, der her blev suppleret med et lokalt indsamlet materiale af genstande og fotos samt arkivalier fra møllerne omkring Vejle, især Vejle Vindmølle. *Jægerstenalderens bopladser*. Udstillingen omfattede en del af den samling af flintredskaber, som gennem en årrække er samlet af amatørarkæologerne Ruth og Ejner

Blankholm. I tilknytning hertil holdt Ejner Blankholm et aftenforedrag på museet.

I Festi-Vejle-ugen havde museet fire arrangementer: *Håndværk i jernalderen*. På museet var indrettet arbejdende værksteder; en keramikerv og en smed fra Vingsted Historiske Værksted demonstrerede, hvordan man lavede lerkar og knive og andre jerngenstande i jernalderen. Smedens esse var opstillet uden for museet. Indendøre arbejdede endvidere guldsmed Harald W. Jensen, Vejle med fremstilling af kopier af sikkerhedsnåle af sølv, fundet i grave i Vejles omegn. Udstillingen *Kloster og Rådhus* på Rådhuset fortalte om bygningens 100-årige historie og tillige om de bygninger og de mennesker, der gik forud for den tid: Rådhuset fra 1700-tallet og de endnu ældre klosterbygninger. Desuden materialer om udgravningen på klostrets kirkegård og dermed om munkenes virke i Vejle. *Kend din omegn*, busrundtur i Vejles omegn med museums pædagog Lone Hvass og seminarielektor Gert Jensen som fortællere. Turen gik gennem Vejle ådal og Grejsdalen, hvor man så de forskellige møller og andre seværdigheder af kulturhistorisk og naturhistorisk art. *Historisk vandring i Vejle*. Aftenslentreturen gennem gaderne, hvor Erik With-Pedersen og Lone Hvass fortalte om byens udseende i ældre tid.

Derefter fulgte udstillingen *Da mine forældre var børn*. I den første uge af august besøgte Danmarks Radios feriebus Vejle. I den anledning havde museet engageret to 6.-klasser til at lave en udstilling på museet om dengang deres forældre var børn, dvs. i perioden 1945-55. Det skete med energisk medvirken af børn, forældre og lærere. Arbejdet blev fulgt ved daglige interviews i Danmarks Radio, og da Sommerferiebussen drog af, var udstillingen færdig.

I skolernes efterårsferie havde museet arrangeret *Konservatorens arbejder*. Der er tradition for, at museerne laver særarrangementer i efterårsferien. Denne gang blev Vejle amts Konser-

veringsværksted i Kolding flyttet ind i museet, og konservatorerne arbejdede her hele ugen. Der blev vist, hvordan man samler jernalderlerkar, hvordan en bronzegenstand udgraves og konserveres, hvordan våben renses og konserveres, og hvordan ben og træ behandles, for at det kan bevares for eftertiden.

I slutningen af året arrangerede museet i samarbejde med Vejle Kunstmuseum udstillingen *Museerne i Vejle - 60 år*. Formålet var at belyse museets historie fra 1899 til i dag, dels at beskrive rammerne for de to museer og deres samlinger, dels at gøre opmærksom på de muligheder, der er for publikums brug af museerne. Samtidig med udstillingen udsendtes et skrift: *Museerne i Vejle*.

I julemåneden havde museet udstillingen *Juletræer, julekrybber, juleskikke*. På museet var der pyntet juletræ fra 1860, 1890 og 1950. Der var også et særligt afsnit om Orla Lehmann, der er kendt som en betydningsfuld politiker i midten af forrige århundrede. Mens han boede i Vejle skrev han til sin datter en lille bog *Nisungesaga*, der viser amtmanden fra en helt anden side. Historien fortæller om juletiden i amtmandsgården.

Der er efterhånden også en stor efterspørgsel på at få fortalt om emner fra museets arbejdsområde. Museets personale har i årets løb i alt holdt 36 foredrag.

Museets forskellige udstillinger og øvrige aktiviteter blev i 1983 besøgt af i alt 16.707 personer.

Steen Hvass

Vejle Kunstmuseum

1983 har Vejle Kunstmuseum haft en tilgang til samlingerne på 126 kunsværker af såvel malerier som tegninger og grafik. I lighed med tidligere år udgøres det numerisk største antal kunsværker af nyere dansk kunst på papir, således at samlingen her fastholdes som en bred re-

S. Joensen-Mikines: *Grindedrab. Færøerne 1942.*
Vejle Kunstmuseum.

præsentativ specialsamling af danske tegninger og grafik.

Tilvæksten til samlingerne er dels sket som gaver fra private og kunstnere dels ved egne køb. Af nyerhvervelser til grafiksamlingen kan især nævnes et bredt udsnit af Palle Nielsens grafiske værker fra 1950 til i dag. Palle Nielsen har betydet meget for mange yngre kunstnere, og det har længe været et ønske for museet at erhverve en væsentlig del af netop Palle Nielsens arbejder.

Af andre kunstnere, der er blevet repræsenteret med tegninger og grafik i museets samlinger kan nævnes: Mogens Zieler, Jørgen Rømer, Paul Gernes, Albert Bertelsen, Teddy Sørensen,

Ursula Reuter Christiansen, Rene Taucula Nielsen, Vibeke Mencke Nielsen, Poul Skov Sørensen, Asger Olsen, Marcel Rasmussen, Frank Rubin, Asger Jørn m. fl.

Blandt nyerhvervelserne til malerisamlingen kan nævnes Poul Bjørklund: *Venus* fra Lillerød fra 1943, der er en væsentlig pendant til det Bjørklund-maleri, museet havde. Endvidere Jais Nielsen: *Figurkomposition*, der med sit kubistiske formsprog supplerer malere som William Scharff og Olaf Rude, der i forvejen er godt repræsenterede i samlingerne. Museets værker af kunstnere med tilknytning til Vejle blev suppleret med erhvervelser som gave fra privat side af maleren Aage Sakarias Dahl. Museets største nyerhvervelse blev foretaget sidst på året på Bruun Rasmussens kunstauktioner ved købet af

Samuel Joensen Mikines' monumentale Grindedrab fra 1944.

Der har i 1983 i lighed med tidligere år været afholdt et antal særudstillinger:

Traditionen tro afholdtes i januar en udstilling af ny erhvervelser til grafik- og tegningssamlingen i 1982. Derefter vistes i februar i samarbejde med Amnesty International en udstilling med Palle Nielsens tegninger omkring emnet: Forsvindinger, der i denne sammenhæng omfatter det store antal mennesker, der verden over »forsvinder«, bliver fjernet af myndighederne fordi de er politisk uønskede.

I samarbejde med Den danske Radeerforening vistest ligeledes i februar en udstilling af Jørgen Rømers tegninger og grafik.

I det grafiske studielokale vistest i årets løb arbejder fra museets samlinger af kunstnere, der heri er særligt godt repræsenteret, det drejede sig om Knud Agger, Ole Kielberg, Per Kirkeby, Svend Wiig Hansen.

I marts og april afholdtes den 3. censurerede udstilling på museet: F-83, der i lighed med tidligere havde tiltrukket et stort antal billedmagerne fra Vejle amt. Over 1.000 arbejder blev indleveret til censur og af disse blev udstillet ca. 150.

En meget populær udstilling blev i maj og juni præsentationen af den vejlensiske malerinde Emma Mulvads malerier og akvareller. Hun levede 1838-1903 og hendes foretrukne motiv var blomster. Sidst på året arrangerede Vejle Kunstmuseum sammen med Vejle Kulturhistoriske Museum udstillingen *Museerne i Vejle. 60 år i egen bygning* i anledning af, at den første til dette formål byggede museumsbygning blev bygget i 1923. Her havde museet lejlighed til at præsentere sine hovedarbejdsområder og samlingsernes historiske udvikling. Ligeledes blev der på denne udstilling præsenteret et gennemarbejdet forslag til udvidelse af museerne i Vejle, udarbejdet af arkitekterne Karen

Mosbech og Christian Andersen, København.

Der blev holdt flere foredrag i forbindelse med udstillingerne ligesom der var bud til museets personale for omvisninger og forespørgsler om kunst.

I alt blev museet besøgt af 11.425 personer i 1983.

Stig Miss

Vejle amts historiske samfund 1983–84

Onsdag den 15. februar 1984 afholdtes vintrens Koldingarrangement sammen med Folkeuniversitetet og Arkæologisk og Byhistorisk Samfund for Kolding og Omegn. Aftenens emne var Folkemindesamleren Evald Tang Kristensen og hans indsamling. Foredraget holdtes af adjunkt Ole Pedersen, Th. Langs Seminarium, Silkeborg. Efter en indledende redegørelse for eventyret som folkelig litteraturform portrætteredes Evald Tang Kristensen gennem en levnedsskildring og en behandling af hans store tidsskriftudgivelse Skattegraven, der udkom hver 14. dag i årene 1884–89. Endelig vurderedes Tang Kristensens indsamlings betydning i forhold til andre samtidige indsamlere. Til slut diskuteredes kort, men tankevækkende, eventyrets brug i nutiden.

Samfundets vintermøde i Horsens-området blev afviklet torsdag den 8. marts 1984 på Horsens Museum. Arkivar Niels Jørgen Andreasen fra Århus fortalte om *En landsbys historie, og hvordan den blev afdækket*. I det foreliggende tilfælde var det landsbyen Kattrup, der ligger nord for Horsens. Niels Jørgen Andreasen fortalte, hvordan han var kommet ind i arbejdet, der begyndte med ingenting, men som udviklede sig til noget meget spændende. Mange lokale beboere havde i forvejen interessen, og de gik med ildhu sammen med Niels Jørgen Andreasen ind i problemerne. Foredraget blev illustreret med

lysbilleder. Desværre var det en meget lille – ca. 20 – men meget interesseret flok, der havde fulgt indbydelsen til mødet, som burde have været besøgt af langt, langt flere. Det fortjente det.

Vejle-mødet den 29. marts 1984 afholdtes som sædvanligt i Skyttehuset, hvor museumsinspektør Steen Hvass, Vejle, fortalte om nyere udgravninger i Vejle. Mødet var kun bekendtgjort gennem annonce i avisen, hvilket bevirkede, at tilslutningen var ret dårlig. Foreningen beklager denne spareforanstaltning og vil for fremtiden vende tilbage til den personlige indbydelse, hvorved vi håber og tror, at flere vil møde frem.

Dr. phil. h. c. Erik Lund fortalte den 29. marts i den tidligere gymnasiebygning ved Nørreport om Fredericia Gymnasium i årene 1944–1971, da han var skolens rektor. I et levende og bredt foredrag – gennemlyst af kærlighed til gymnasiet som humanistisk dannelsessted – gav Erik Lund de godt 50 tilhørere et billede af en skole, der i høj grad var centrum i elevernes og lærernes verden, og som i meget var et selvstændigt samfund i byen. I tilknytning til gamle skolefilm blev der lejlighed til både at tale om markante hændelser – især i besættelsestiden – og om udviklingslinjer. Erik Lund havde som rektor fremmet elevdemokrati og medansvarlighed, men havde med uro måttet se skolens elevtal

svulme samtidig med en tendens til afhumanisering af selve gymnasiet i 1960erne.

Sommerudflugten fandt sted den 17. juni. Den var tilrettelagt som en tur langs Grejsåen med besøg på de gamle mølle- og fabriktionsanlæg langs åen. Museumsinspektør Jacob B. Jensen, Arbejder-, Håndværker- og Industri-museet i Horsens, ledede turen og fortalte kyndigt og levende om de gamle virksomheder og deres historie.

Deltagerne samlede ved Lerbæk Mølle og modtog her den første orientering. Videre gik det til Grejs Mølle, så over Broes Mølle til Holms Mølle, forbi »Apotekerstedet«, Afholds- og Turisthotellet, Wittrups Fabrik og Valsemøllen til Hammerværket, hvor der gjordes holdt på gårdspladsen. I det fine forsommervejr var denne tur gennem Grejsdalen også fyldt med smukke naturindtryk. På det sidste stykke af turen passeredes den gamle piskefabrik, der endnu danner rammen om en produktion.

Turen, der havde samlet ca. 150 deltagere, sluttede på Skyttehuset, hvor der var kaffebord, og hvor Jacob Jensen trak hovedlinjerne i Grejsdalens tidligere industrialisering op.

Efter at pastor Leif Arffmann, Vejle, var valgt til ordstyrer, afvikledes årsmødet.

Formanden, Peder Eg, aflagde beretning om

virksomheden siden sidste årsmøde. Han omtalte de arrangementer, Samfundet havde stået som indbyder til. Han beklagede, at økonomien havde medført, at årbogen i 1983 var udkommet med et mindre sidetal end tidligere, men mente, at det var sket uden at slække på kvaliteten og fandt i øvrigt, at den økonomiske situation tegnede lidt lysere. Salget af Samfundets sidst udgivne bog, Hugo Matthiessens Fredericiabog, gik tilfredsstillende. Den indlæsning af årbøger på lydbånd, der var begyndt for nogle år siden som en service for synshandicappede, viste der sig stadig at være behov for. Beretningen sluttede med en tak til myndigheder og institutioner for økonomisk støtte og til medlemmerne for trofast opbakning.

Da kassereren var forhindret i at være til stede, blev det reviderede regnskab forelagt af museumsinspektør Steen Hvass, Vejle. Beretning og regnskab godkendtes af årsmødet.

Derefter foretoges valg til bestyrelsen. Følgende medlemmer, der afgik efter tur, genvalgte: Anders Bager, Birgitte Arffmann, Otto Her-skind Jørgensen. Aksel H. Nellemann ønskede ikke at modtage genvalg. I hans sted nyvalgte sognepræst Hans Jørgen Iversen, Hvirring. Til revisor genvalgte A. Engelbrecht Jensen, Fredericia.

Ekstrakt af årsregnskab fra 1. januar til 31. december 1983

1. Tilskud:		INDTÆGTER	
Ministeriet for Kulturelle Anliggender	.....		9.700,00
Kommuner:			
Fredericia	.....	2.304,25	
Horsens	.....	1.930,00	
Kolding	.....	2.821,45	
Brædstrup	.....	200,00	
Vejle	.....	2.000,00	
Jelling	.....	500,00	
Give	.....	400,00	
Nørre Snede	.....	300,00	
Tørring-Uldum	.....	200,00	
Vejle Havn	.....	100,00	10.755,70
Bikuben, Kolding	.....		300,00
Aktivbanken, Vejle	.....		200,00
Sparekassen Sydjylland	.....		1.000,00
Horsens Landbobank	.....		500,00
Egnssparekassen	.....		500,00
Sparekassen SDS	.....		500,00
			<u>23.455,70</u>
2. Medlemskontingent	.....		185.374,00
3. Salg af ældre årbøger, lydbøger m. fl.	.....		11.126,70
4. Renter:			
Grundfond ÷ gebyrer kr. 102,50	.....	930,00	
Øvrige renter	.....	4.463,03	5.393,03
Indtægter i alt 1983	.....		<u>225.349,43</u>

UDGIFTER

7. Årbogens trykning, 1983	.....	75.669,58	
Lydbøger	.....	4.622,36	
Bestillingssedler o.l.	.....	3.469,68	
Diverse bøger	.....	359,20	84.120,58
8. Årbogens udsendelse	.....		28.659,68
9. Møder	.....		40.673,39
10. Dansk Historisk Fællesforenings årsmøde	.....		1.123,00
11. Kontingent til Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger	.....		6.127,36
12. Administration	.....		20.758,05
13. Andre udgifter	.....		348,95
Udgifter i alt, 1983	.....		<u>181.811,01</u>
Indtægter i alt	.....		225.349,43
Udgifter i alt	.....		<u>181.811,01</u>
Overskud, 1983	.....		<u>43.538,42</u>

Status pr. 31. december 1983

AKTIVER

Kassebeholdning:

Sparekassen Sydjylland, Vejle,		
Konto 630-04-02700	27.605,69	
Konto 630-24-22594	13.895,46	
Konto 631-00-89070	13,03	
Konto 631-44-45233	175,39	
Sparekassen SDS, Vejle		
Konto 421-02-01471	3.318,61	
Girokonto 6 44 51 95	196,16	
Kontant kassebeholdning	<u>152,39</u>	45.356,73
Obligationsbeholdning:		
Jysk Kreditforening, 9. serie	2.000,00	
Jysk Kreditforening, 12. serie	500,00	
Jysk Kreditforening, 14. serie	5.500,00	
Jysk Grundejer Kreditforening 1-2001	5.000,00	
Jysk Grundejer Kreditforening 3. afd.	<u>1.000,00</u>	14.000,00
Beholdning af årbøger		25.000,00
Tilgodehavende, Kulturmin.	9.700,00	
Tilgodehavende, kontingent indgået pr. 7. februar (konto 2)	128.274,00	
Tilgodehavende, bogsalg (konto 3)	5.499,20	
Tilgodehavende, lydbøger (konto 3)	1.269,00	
Tilgodehavende, renter (konto 4)	<u>392,50</u>	145.134,70
Aktiver i alt pr. 31. december 1983		<u>229.491,43</u>

PASSIVER

Gæld:

Konrad Jørgensens Bogtrykkeri	137.029,10	
Porto, gebyr (konto 12)	<u>30,00</u>	137.059,10
Kapital:		
Saldo pr. 1. januar 1983	48.893,91	
Overskud 1983	<u>43.538,42</u>	92.432,33
Passiver i alt pr. 31. december 1983		<u>229.491,43</u>

Fredericia, den 11. juni 1984

VEJLE AMTS HISTORISKE SAMFUND

Søren K. Jakobsen

kasserer

Regnskabet er gennemgået og bilagene kontrolleret og fundet i overensstemmelse med kassebogen. Beholdningerne forefindes.

Fredericia, den 13. juni 1984

A. Engelbrecht

J. Gjedsted

VEJLE AMTS ÅRBOG

som kan købes i boghandelen, udsendes til medlemmerne af Vejle amts historiske Samfund. Medlemsbidraget er 75,00 kr. Kontingentet for livsvarige medlemmer er 1000,00 kr.

Indmeldelser i samfundet bedes sendt til et af bestyrelsens medlemmer eller direkte til ekspeditionen, adresse: Vejle kulturhistoriske Museum, Flegborg 18, 7100 Vejle.

Samfundets bestyrelse:

Pastor Birgitte Arffmann, Vejle

Købmand Anders Bager, Glud

Museumsinspektør Poul Dedenroth-Schou, Kolding

Redaktør af årbogen

Museumsinspektør Steen Hvass, Vejle

Sekretær

Sognepræst Hans Jørgen Iversen, Hinning

Museumsinspektør Søren K. Jakobsen

Kasserer, medlem af redaktionsudvalget

Viceskoleinspektør Peder Eg Jensen, Give

Formand

Konsulent Marius Wellner Jensen, Gedved

Lektor O. Herskind Jørgensen, Fredericia

Konservator Leo Novrup, Bredballe

Museumsinspektør Bent Ousager, Horsens

Civilingeniør Knud Erik Reddersen, Kolding

Viceskoleinspektør Kamma Varming

Næstformand

Overlærer Erik With-Pedersen, Vejle

Medlem af redaktionsudvalget

Bøger til salg.

Ældre årgange af Vejle Amts Årbog kan fås ved henvendelse til Konrad Jørgensens Bogtrykkeri A/S, Slotsgade 10, 6000 Kolding, telefon (05) 52 14 88, girokonto 6 00 54 70.

	<i>For medlemmer:</i>	<i>For ikke medlemmer:</i>
	kr.	kr.
1908–1949, 1955	3,50	10,00
1950–1958	7,00	19,00
1961–1968	8,00	23,00
1969–1970	10,50	29,50
1971–1972	21,00	29,50
1974	36,00	51,00
1975–1977	41,00	56,00
1978–1979	47,00	64,00
1980	52,00	70,00
1981	55,00	78,00
1982	60,00	86,00
1983	75,00	98,00
1984	75,00	98,00
Realregister for årgangene 1905–1960	4,00	11,00
Register til Vejle Amts Årbog 1961–1975	25,00	35,00

Ved forsendelse tillægges porto.

Udsolgt er årgangene:	1905–1907	1938–1945
	1911–1916 ²	1947–1952
	1917–1925	1958–1961
	1933–1936, 1937 ²	1973

Desuden sælges følgende bøger, ligeledes fra Konrad Jørgensens Bogtrykkeri:

	<i>For medlemmer:</i>	<i>For ikke medlemmer:</i>
	kr.	kr.
Abitz og Bredsted: Litteratur om Vejle amt.	3,00	8,00
Jakob Jakobsen: Thalia i provinsen. (Vejle teaters historie).	8,00	21,00
Orla Lehmann: Den græske Thronfølgesag 1863. (1970).	10,50	29,50
Anton Berntsen 1873–1973. Liv og digtning. (1973).	26,00	36,00
Marius Sørensen & Frands Johan Ring: Jelling nyere historie. (1974). (Sælges fra kommunkontoret i Jelling).	28,75	28,75
Peder Herschend: Fra min Silkeborg-tid. (1980).	35,00	60,00
Hugo Matthiessen: Fredericia 1650–1760. (Fot. genoptr. 1981).		
Købes hos Kamma Varming, Olafsvej 7, 7000 Fredericia, 05–92 28 67.	50,00	